

Date of Publication 10th Posted on Every Month

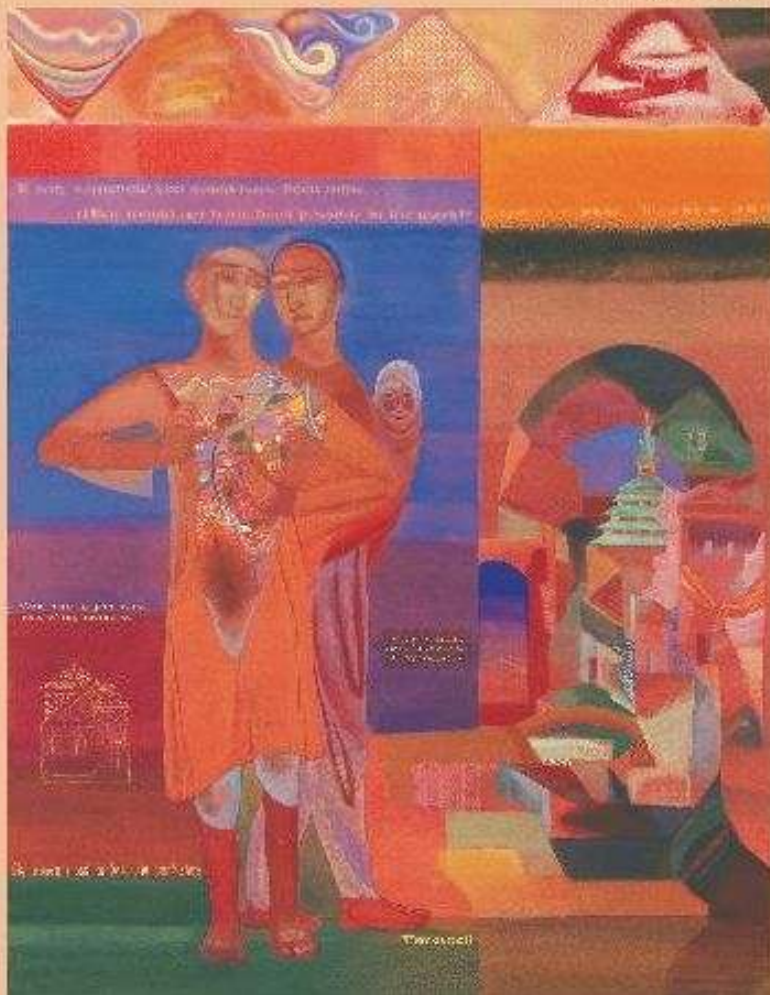
₹ 20

સમાનો મન્ત્ર : | (ઋગ્વેદ)
સમાનો પ્રપા : | (અથર્વવેદ)

પરબ

તંત્રી : યોગેશ જોષી

समानो मन्त्रः (ऋग्वेद)

समानो प्रपा (अथर्ववेद)

परम

वर्ष : १०

स्थापना वर्ष : १९६०

ऑक्टोबर : २०१५

अंक : ३

धीरु परीभ
प्रमुभ

परामर्शनसमिति
रतिलाव बोरीसागर
मध्यस्थ समितिना सत्य

उषा उपाध्याय
प्रकाशनमन्त्री

तन्त्री
योगेश जोषी

गुजराती साहित्य परिषद

मेघाणी ज्ञानपीठ ०० क. ला. स्वाध्यायमंदिर

गुजराती साहित्य परिषद (प्रकाशन विभाग), गोवर्धनभवन,
गुजराती साहित्य परिषद मार्ग, आश्रम मार्ग, नदीकिनारे, अमदावाद-३८० ००८
फोन : २६५८७८४७

પરબ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સભ્યપદ અને 'પરબ'ના લવાજમ અંગે :

- ¹/₁₅₇₅₀ 'પરબ' દર મહિનાની દસમી તારીખે પ્રકાશિત થાય છે.
- ¹/₁₅₇₅₀ 'પરબ'ના ગ્રાહક તથા પરિષદના સભ્ય વર્ષમાં ગમે ત્યારે થઈ શકાય છે.
- ¹/₁₅₇₅₀ 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ __ ૧૫૦ છે.
- ¹/₁₅₇₅₀ વિદ્યાર્થીઓ માટે 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ __ ૭૫ છે. સાથે પ્રમાણપત્ર બીડવું.
- ¹/₁₅₇₅₀ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના વાર્ષિક તેમજ આજીવન સભ્યપદના શુલ્કમાં 'પરબ'ના લવાજમનો સમાવેશ થઈ જાય છે.
- ¹/₁₅₇₅₀ પરિષદના વાર્ષિક વ્યક્તિગત સભ્યપદનું શુલ્ક __ ૨૦૦ તથા સંસ્થાગત સભ્યપદનું શુલ્ક __ ૩૦૦ છે.
- ¹/₁₅₇₅₀ પરિષદના આજીવન સભ્યપદનું શુલ્ક __ ૨,૦૦૦ છે તથા સંસ્થા આજીવન સભ્ય ફી __ ૩,૦૦૦ છે. (વિદેશવાસીઓ માટે ૭૫ પાઉન્ડ અથવા ૧૩૦ ડોલર.)
- ¹/₁₅₇₅₀ 'પરબ' લવાજમ તથા પરિષદ સભ્યપદ શુલ્કની રકમ મનીઓર્ડર અથવા ડિમાન્ડ ડ્રાફ્ટથી 'ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ'ના નામે જ મોકલવી.

લેખકોને :

- ¹/₁₅₇₅₀ 'પરબ'માં પ્રગટ થતાં લખાણોમાંના વિચાર-અભિપ્રાયની જવાબદારી જે તે લેખકની રહે છે.
- ¹/₁₅₇₅₀ લેખકોએ પોતાનું લખાણ ફૂલ્સકેપ અથવા □ સાઈઝના કાગળની એક બાજુએ, સુવાચ્ય અક્ષરે લખી મોકલવું. પોસ્ટકાર્ડ, ઈનલેન્ડ કે ચબરખીઓમાં કૃતિ મોકલવી નહીં. પ્રત્યેક કૃતિ નીચે પૂરું સરનામું લખવું તથા એક નકલ પોતાની પાસે રાખીને જ કૃતિઓ મોકલવા વિનંતી.
- ¹/₁₅₇₅₀ સ્વીકૃત કૃતિની જાણ કરાશે. ટપાલ-ટિકિટો ચોટાડેલું કવર મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃત કૃતિ પરત કરવામાં આવશે, અન્યથા કૃતિ અસ્વીકૃત ગણાવી. પોસ્ટકાર્ડ મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃતિની જાણ કરાશે.
- ¹/₁₅₇₅₀ મત્રવ્યવહારનું સરનામું : તંત્રી, 'પરબ', ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ (પ્રકાશન વિભાગ), ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, 'ટાઇમ્સ' પાછળ, નદીકિનારે, પો.બો. ૪૦૬૦, અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૮
- 'પરબ' સંવર્ધક :** ગુજરાત સ્ટેટ ફર્ટિલાઇઝર્સ એન્ડ કેમિકલ્સ લિ., વડોદરા

E-mail : gspamd@vsnl.net

ફોન અને ફેક્સ : ૨૬૫૮૭૮૪૭

Web-site : www.gujaratisahityaparishad.org

www.gujaratisahityaparishad.com

ISSNO250-9747 પરબ

છૂટક કિં. __ ૨૦/-

માલિક : ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ વતી મુદ્રક અને પ્રકાશક : ઉષા ઉપાધ્યાય (પ્રકાશનમંત્રી), ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ માર્ગ, અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૮ □ તંત્રી : યોગેશ જોષી □ મુદ્રણસ્થાન : શારદા મુદ્રણાલય, ૨૦૧, તિલકરાજ, પંચવટી પહેલી લેન, આંબાવાડી, અમદાવાદ ૩૮૦૦૬૬

સાહિત્ય

- પ્રમુખપદેથી : સાહિત્ય અને ગદ્યકાવ્ય, ધીરુ પરીખ 6
- કવિતા : બે કાવ્યો, નિરંજન ભગત 10, પરિત્રાયક, ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા 11, બે સોનેટ (વસંતતિલકા), દેવેન્દ્ર દવે 12, ત્રણ ગઝલ, ભાવેશ ભટ્ટ 13, સંચર સંભળાય રે..., ઊજમશી પરમાર 14
- વાર્તા : આ સમય, ગિરીશ ભટ્ટ 15, થાપટ, ભાવના હેમંત વકીલના 20
- સ્વૈરકથા : આ સમય, હરિકૃષ્ણ પાઠક 28
- નિબંધ : ગ્રીષ્મના તડકા અને..., જયદેવ શુક્લ 33
- વિશેષ : પંડિતયુગીનથી પોસ્ટમોડર્ન સુધીના પારપથિક : પરિષદના નવા પ્રમુખ : ડૉ. ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા, પરેશ નાયક 36
- વિદેશી સાહિત્ય : અમેરિકા છે ને, છે જ નહીં !, રમણ સોની 41
- અભ્યાસ : A Thousand Splendid Suns : Khaled Husseini (Bloomsbury Publishing, London, 2008), શરીફ વીજળીવાળા 48
- 28મું જ્ઞાનસત્ર
- આચમન : વર્ષ 2013ની નવલકથાઓ : એક અભ્યાસ, ડૉ. કનૈયાલાલ ભટ્ટ 58
- સમીક્ષા/ગ્રંથાવલોકન : કંઠમાં કોયલ, કલમમાં વીણા, ચિનુ મોદી 74, 'પાંચ પગલાં પૃથ્વી પર' : નારી સમસ્યા : દશા અને દિશા, દક્ષા વ્યાસ 76
- આવરણચિત્ર
- સંદર્ભનોંધ : પીયૂષ ઠક્કર 81
- આપણી વાત : સંકલન : પ્રફુલ્લ રાવલ 82
- આ અંકના લેખકો : 88

ધીરુ પરીખ

સૈકાઓથી એક રૂઢિ અને માન્યતા ચાલતી રહી છે કે કવિતા તો પદ્યમાં જ રચાઈ શકે. દેશવિદેશના પુરાણ સાહિત્યની વિગતો જોતાં આ તથ્યપૂર્ણ પણે લાગે છે. આપણે ત્યાં તો સંસ્કૃત મીમાંસામાં કહેવાયું છે કે ‘કાવ્યં ગદ્યં પદ્યં ચ |’ એમાંય કોણ જાણે કેમ કાવ્યસર્જન માટે પ્રથમ શબ્દ ‘ગદ્ય’ મૂક્યો છે ! સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ગદ્યકાવ્યના ‘આખ્યાયિકા’ તથા ‘કથા’ એવા બે પ્રકારો જોવા મળે છે. કાત્યાયન ‘અષ્ટાધ્યાયી’ પરની ટીકા-ટિપ્પણીમાં ગદ્યકાવ્યનો ‘આખ્યાયિકા’ સ્વરૂપે નિર્દેશ કરે છે. આ જ રીતિમાં લખાયેલ ‘વાસવદત્તા’, ‘સુમનોત્તરા’ તથા ‘ભૌમરથી’નો પતંજલિએ ઉલ્લેખ કર્યો છે. તો વળી આવા પ્રકારના ગદ્યમાં રચાયેલી ‘ચારુમતી’, ‘શૂદ્રકકથા’ તેમજ ‘તરંગવતી’નો ઉલ્લેખ મળે છે જેને ગદ્યકાવ્યમાં મૂકવામાં આવે છે. આવી જ રીતે કાવ્યાત્મક ગદ્યમાં રચાયેલી ભટ્ટાર હરિશ્ચન્દ્રની કૃતિ ‘ગદ્યપ્રબંધ’નો પણ બાણભટ્ટ ઉલ્લેખ કરે છે. જોકે સંસ્કૃતમાં કંઈક યોગ્ય અર્થમાં ગદ્યકાવ્યનો સૌપ્રથમ નમૂનો ઈ. સ. ૧૫૦માં ગિરનાર પર્વત પર કોતરવામાં આવેલા મહાક્ષત્રપ રુદ્રદામાના શિલાલેખમાં વાંચવા મળે છે. આ શિલાલેખનું ગદ્ય કાવ્યાત્મક શૈલીમાં લખાયેલું છે. તો વળી ઈ. સ. ૩૫૦ની આસપાસ સમુદ્રગુપ્તની પ્રશંસામાં હરિષેણ દ્વારા લખાયેલ પ્રયાગના સ્તંભાલેખનમાં પણ ગદ્યપદ્યમિશ્રિત શૈલી જોવા મળે છે. ત્યાર પછી પણ કેટલીક સદી સુધી કેટલાક અભિલેખોમાં લલિત કાવ્યાત્મક ગદ્યશૈલી જોવા મળે છે. તો વળી ઈસુની છઠ્ઠી-સાતમી સદીમાં દંડી, સુબન્ધુ તથા બાણભટ્ટ પણ આ રીતે કાવ્યાત્મક ગદ્યમાં કૃતિઓ રચે છે. આમાં દંડીનું ‘દશકુમારચરિત’ કથાસ્વરૂપે આલેખાયેલ છે તો સુબન્ધુની ‘વાસવદત્તા’ પણ આવી જ કાવ્યશૈલીના ગદ્યમાં લખાયેલી રચના છે. બાણભટ્ટ દ્વારા ‘હર્ષચરિત’ તથા ‘કાદમ્બરી’ નામની કથા-આખ્યાયિકા ખૂબ પ્રશંસા પામેલી પ્રસિદ્ધ રચનાઓ છે, જેમાં કાવ્યાત્મક ગદ્યશૈલી ઉત્કૃષ્ટ કક્ષાએ પહોંચેલી છે. પરંતુ એ યાદ રહે કે સંસ્કૃતમાં કાવ્યાત્મક ગદ્યમાં રચાયેલી આ કૃતિઓ આજે જેને આપણે ગદ્યકાવ્ય તરીકે ઓળખીએ છીએ તેવા શુદ્ધ ગદ્યકાવ્યના પ્રકારમાં ન આવી શકે. અલબત્ત, ગદ્યમાં કાવ્યત્વ સિદ્ધ કરવાનો આ પૂર્વસૂરિઓનો આ પ્રશંસનીય પ્રયાસ હતો. આમ છતાંય મોટા ભાગે કાવ્યરચના પદ્યમાં જ થતી રહી. રાસા, ફાગુ, બારમાસી વગેરે મધ્યકાલીન કાવ્યો કે આખ્યાનાદિ કાવ્યો પદ્યમાં જ રચાયાં. આપણે ત્યાં અર્વાચીન ગુજરાતીમાં પણ કવિતામાં છંદમુક્તિનો પ્રથમ પ્રયોગ ન્હાનાલાલે ઈ. સ. ૧૯૮૯માં ‘વસંતોત્સવ’ કાવ્ય રચીને કર્યો. ન્હાનાલાલે એને ડોલનશૈલી કહી. આ ‘ડોલન’ એ જ ગદ્યલયનો સૂચક પર્યાય છે. આપણે ત્યાં આમ ગદ્યકાવ્યની દિશામાં શ્રીગણેશ મંડાય છે.

પશ્ચિમમાં પણ ગદ્યકાવ્ય ૧૯મી સદીના મધ્યાન્તરથી શરૂ થાય છે. ત્યાં વર્ડ્ઝવર્થે ‘લિરિકલ બેલડ્ઝ’ની પ્રસ્તાવનામાં આ ગદ્યકાવ્ય વિશે વિચાર કર્યો છે. એમનું એક

વિધાન છે :

‘The language of prose may yet be well adapted to poetry... that a large portion of the language of every good poem can in no respect differ from that of good prose.’ (ગદ્યની ભાષા પણ કવિતા માટે સુપેરે ખપમાં લેવાય... પ્રત્યેક સારા કાવ્યની મહત્તમ ભાષા કોઈ સારા ગદ્યથી જુદી પડતી હોતી નથી.)

વર્ડ્ઝવર્થે આ રીતે કાવ્યરચનામાં જર્જરિત થતા જતા પદ્યપોતનો વિચાર કર્યો છે અને કવિતા માટે ગદ્ય પણ ખપમાં આવી શકે એવો સૌપ્રથમવાર વિચાર વહેતો મૂક્યો છે. પણ તે પૂર્વે પશ્ચિમમાં જડબેસલાક છંદોવિધાનની સાથે, અથવા કહો કે સામે, ત્યાંની પરિવર્તન પામતી ભૌતિક સંસ્કૃતિના સંદર્ભમાં ફ્રેન્ચ ભાષાના પદ્યની સાર્થકતા ખૂટતી લાગી. ત્યાં છંદોબદ્ધ સુઘડ કાવ્યરચના કરનાર બોદલેર છંદમુક્તિની દિશામાં ગતિ કરે છે. જોકે ૧૮૬૯માં પ્રકટ થયેલા વિવેચનસંગ્રહ ‘લા ત્રેદિશન દુ પોએમ એ પ્રોઝ આવાં બોદલેર’ (La Tradition du Poeme en Prose avant Baudelaire)માં બોદલેરની પૂર્વે ફ્રેન્ચ ભાષામાં ગદ્યકાવ્ય રચાવા લાગ્યાં હતાં તેની ઝાંખી થાય છે.

ગદ્ય અને પદ્ય એ તો વિચાર કે સંવેદનાની અભિવ્યક્તિનું માધ્યમ છે. પણ જ્યારે ગદ્યનો કવિતા સિદ્ધ કરવા ઉપયોગ થાય છે ત્યારે તે સામાન્ય પ્રકારના ગદ્ય કરતાં કંઈક વિશેષ બને છે. આવા જ કોઈ અર્થમાં વર્ડ્ઝવર્થે કહ્યું લાગે છે :

‘In works of imagination and sentiment, for of these only have I been treating, in proportion as ideas and feelings are valuable, whether the composition be in prose or in verse, they require an exact one and the same language.’

(કલ્પના અને સંવેદનાની કૃતિઓ કે જેના વિશે હું વાત કરી રહ્યો છું તેમાં વિચારો અને લાગણીઓ મહત્ત્વનાં છે, પછી એ લખાણ ગદ્યમાં હોય કે પદ્યમાં, પણ તેમાં ભાષા તો એકસરખી જ જોઈએ.)

આ રીતે ભાષાપુરુષાર્થ કવિતાતત્ત્વને તાકવાનો હોય છે. કાવ્ય પછી ભલે પદ્યમાં લખાયું હોય કે ગદ્યમાં. ૧૮૮૨માં ફ્રેન્ચ ભાષામાં એંલાઈસિયસ બર્તાન્ડ (Aloysius Bertrand)નું ગાસપાર્ટ દ લો ન્યૂઈત (‘Gaspard de lo nuit’) આવાં ગદ્યકાવ્યોનો સંગ્રહ જાણીતો બન્યો હતો. ત્યારબાદ ૧૮૬૯માં બોદલેરનો ગદ્યકાવ્યોનો સંગ્રહ ‘પેતિત્સ પોએમ્સ એ પ્રોઝ’ પ્રકાશિત થયો. બસ, એ ગાળાથી ત્યાં ગદ્યકાવ્યોની જિંકર થવા લાગી. આમ તો છંદોબદ્ધ કાવ્યો લખનાર બોદલેર માટે ગદ્યમાં લખાયેલ એની કૃતિઓ કાવ્યો જ હતી, પરંતુ પદ્યબદ્ધ કાવ્યોને જ સ્વીકારતી પ્રજા સમક્ષ એને એટલે કે બોદલેરને દૃઢતાપૂર્વક રજૂઆત કરવી હતી કે આ ગદ્યમાં લખાયેલી કૃતિઓ છે, પણ તે કાવ્યો છે. આથી જ એણે શીર્ષક ‘પેતિત્સ પોએમ્સ એ પ્રોઝ’ એવું સૂચક શીર્ષક આપ્યું. સમર્થ ફ્રેન્ચ કવિ બોદલેરે ૧૮૫૫થી ૧૮૬૭ સુધીમાં માત્ર પચાસ ગદ્યકાવ્યોનું જ સર્જન કર્યું.

એ હકીકત દર્શાવે છે કે પદ્યકાવ્યની પરિપાટી સામે ગદ્યકાવ્યને ઝીંક ઝિલાય તેવું કરવું તે ભારે કવિપુરુષાર્થ માગતી ઘટના છે.

ત્યારે બૉદલેરનાં ગદ્યકાવ્યો વાંચીને તેમના કવિમિત્ર આર્સેન હુસાયને એક પત્ર લખ્યો જેમાં તેમણે ગદ્યકાવ્યનું રસશાસ્ત્ર તેમજ તત્ત્વશાસ્ત્ર વિગતે રચી આપ્યું. આ જ લઘ્ણ પર ત્યારબાદ રિમ્બો, માલાર્મે, વાલેરી વગેરે કવિઓએ પણ ગદ્યકાવ્ય સિદ્ધ કરવા પોતાની કલમ અને કલ્પના કામે લગાડ્યાં.

આપણે ત્યાં પણ આ વિદેશી અસર તળે ગદ્યકાવ્યો લખાવાનો આરંભ થાય છે. ગદ્યકાવ્યમાં પદ્ય સિવાય કાવ્યમાં ખપમાં લેવાતાં લય, અનુપ્રાસ, પુનરાવર્તન, વિવિધ અલંકાર, કલ્પન, પ્રતીક આદિનો સુગેરે પ્રયોગ થાય જ છે. આપણે ત્યાં પદ્યમાં રચાતી કવિતાની સામે આ ગદ્યકાવ્ય રચાવા લાગ્યાં ત્યારે એને ‘અછાંદસ’ની સંજ્ઞાથી ઓળખવામાં આવ્યાં. પણ આ ‘અછાંદસ’ શબ્દ કરતાં ‘ગદ્યકાવ્ય’ સંજ્ઞા વાપરવી જ વધુ ઉચિત છે. આમ તો પદ્યમાં લખાયેલાં કાવ્યોને, આપણે ‘પદ્યકાવ્ય’ એવી સંજ્ઞા આપતા નથી તો પછી ગદ્યમાં લખાયેલાં કાવ્યોને ‘ગદ્યકાવ્ય’ એવી સંજ્ઞા આપવાની જરૂર ખરી ? ખેર, જેમ ફ્રેન્ચમાં પદ્યકાવ્યોની સામે બૉદલેરે ગદ્યમાં કાવ્યો રચ્યાં તેને પ્રજા સમક્ષ એ કાવ્યો જ છે, પરંતુ ગદ્યમાં લખાયાં છે તેથી ત્યારની પ્રજાને તે કાવ્ય તરીકે સમજાવવા માટે જ બૉદલેરને ‘ગદ્યકાવ્ય’ અર્થાત્ ‘ગદ્યમાં લખાયેલ કાવ્ય’ એમ કહેવાની ફરજ પડી હશે. આવી ધારણા કરવામાં કોઈ અતિશયોક્તિ કે અનૌચિત્ય મને લાગતાં નથી. પણ ગદ્યમાં રચાતી કવિતા માટે જ્યારે ‘ગદ્યકાવ્ય’ કે ‘અછાંદસ’ શબ્દપ્રયોગ રૂઢ થયો છે ત્યારે છેવટે તો વાત ગદ્યમાં કવિતા સિદ્ધ કરવી તે જ છે.

આપણે ત્યાં અનુગાંધીયુગથી ગદ્યકાવ્યનો આરંભ થયેલો જણાય છે. ગદ્યકાવ્યની જોરદાર ઝુંબેશમાં સુરેશ જોષીનું નામ પ્રથમ અને આગળ પડતું ગણી શકાય. તેમણે વિદેશી કાવ્યોના ગદ્યાનુવાદો આપ્યા તેમજ ‘ક્ષિતિજ’ સામયિકના સંપાદન દ્વારા પણ આ ગદ્યકાવ્યની માવજત કરી. એમનાં ગદ્યકાવ્યોનો સંગ્રહ ‘ઈતરા’ ૧૯૭૩માં પ્રકટ થાય છે. પણ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જોવા જઈશું તો રાધેશ્યામ શર્માએ ગદ્યકાવ્યોનું ઠીક ઠીક ખેડાણ કર્યું છે અને એમનાં ગદ્યકાવ્યોનો પ્રથમ સંગ્રહ ‘આંસુ ને ચાંદરણું’ ૧૯૬૩માં પ્રકટ થયો હતો. ગુલામ મોહમ્મદ શેખનો ‘અથવા’ નામે ગદ્યકાવ્યોનો સંગ્રહ ૧૯૭૪માં પ્રકટ થાય છે. લાભશંકર ઠાકરે પણ આ ગદ્યકાવ્યના ક્ષેત્રમાં નોંધપાત્ર પ્રદાન કર્યું છે જે એમના બે કાવ્યસંગ્રહો ‘મારા નામને દરવાજે’ (૧૯૭૨) તથા ‘બૂમ કાગળમાં કોરા’ (૧૯૭૪)નાં કાવ્યો તથા ૧૯૬૮માં પ્રકટ થયેલી એમની દીર્ઘ કાવ્યરચના ‘માણસની વાત’માં પણ એમની હથોટીનાં સુફળ ચાખવા મળે છે.

આ ઉપરાંત તે ગાળાના સમકાલીન કવિઓ ચિનુ મોદી, મનહર મોદી, રાવજી પટેલ, મણિલાલ દેસાઈ, પ્રિયકાન્ત મણિયાર, હસમુખ પાઠક, ચંદ્રકાન્ત શેઠ, સિતાંશુ યશશ્વંદ આદિએ ગદ્યકાવ્યનાં સર્જનમાં નોંધપાત્ર પ્રદાન કર્યું છે. આજની નવી પેઢીના કવિઓ પણ ગદ્યકાવ્યનું સર્જન કરી રહ્યા છે. પરંતુ કાવ્યની કોઈ આંતરિક જરૂરિયાત

વગર પંક્તિઓ રચવાની પ્રવૃત્તિ પદ્યકાવ્યનો જાણે આભાસ ઊભો કરવાની ખેવનામાત્ર જણાય છે. આ પદ્ધતિ કાવ્ય પદ્યમાં જ હોય તેવા છૂપા મનોભાવ સાથે વિચાર-સંવેદનાને અભિવ્યક્ત કરવા જાણે તે પદ્યકાવ્ય ન હોય તેવો ભાસ ઊભો થતો હોય છે. ગદ્યકાવ્યના સર્જકે આવા બિનજરૂરી પંક્તિખંડોથી બચીને વિચાર-સંવેદનાને અનુરૂપ ગદ્યપંક્તિઓ રચવી જોઈએ. પદ્યપંક્તિને ચોક્કસ સ્વરૂપ છે, જ્યારે ગદ્યકાવ્યની પંક્તિ કવિની અભીક્ષિત અભિવ્યક્તિ પ્રમાણે રચાતી જતી હોય છે.

આમ, ગદ્યકાવ્યનો બાહ્ય આકાર કવિએ જ નિર્મિત કરવાનો છે. એમાં એની કસોટી પણ છે. એ માત્ર ગદ્ય નથી પણ ગદ્ય દ્વારા રચાયેલી સર્જનાત્મક કાવ્યકૃતિ છે તે ગદ્યકાવ્યના કવિને માટે મહત્ત્વની સભાનતા છે. મણિલાલ દેસાઈનું તેમના કાવ્યસંગ્રહ 'રાનેરી'માં પ્રકટ 'અમદાવાદ' શીર્ષકથી લખાયેલું ગદ્યકાવ્ય ગદ્યના પરિચ્છેદ જેવું બાહ્ય આકારથી લાગશે :

અમદાવાદ

કરુણા તો અમદાવાદની ઊંટની આંખોમાં છે. માણસોને તો આંખો જ નથી. ઊકળતા ડામરની સડકો પર ચાલતાં એમની બુદ્ધિ પર હવે મોતિયો બાઝી ગયો છે. તે હું પણ અમદાવાદમાં રહું છું, અમદાવાદમાં રહું છું, મારી આસપાસ પણ એક ઝાંખું પડ બાઝવા માંડ્યું છે. નિરોઝ-કવોલિટીનું એરકંડિશનર ભઠિયાર ગલીનો શ્વાસ લેવાનો પ્રયત્ન કરે છે. અને ભઠિયાર ગલી તો મણિનગરની વેશ્યાઓના પડછાયા પાડે છે. સાબરમતીની રેતી અહીંના રસ્તે પથરાઈ ચૂકી છે. અને રસ્તા રાહ જોઈને બેઠા છે ગાંડા ઘોડાપૂરની. સાબરમતીનો આશ્રમ ગાંધીએ માછલાં પકડવા નહોતો બનાવ્યો કે ઘાટ પર નાહવા આવતી અમદાવાદણો સાથે કનૈયાગીરી પણ નહોતી કરવી, એને તો સાઈકલરિક્ષા ચલાવનાર અહમદશાહને ઓટોરિક્ષા અપાવવી હતી. પણ આ અમદાવાદ બળવંતરાય મહેતાની મોટરના પાટા પર થૂંકવામાંથી, અને ઈન્દુલાલ યાજ્ઞિકની ટોપીમાં માથું મૂકવામાંથી જ ઉપર નથી આવતું. કાલે - સરખેજની કબરમાં અહમદશાહનો ઘોડો હણહણ્યો હતો. આવતી કાલે - આદમ મારે બારણે ટકોરા મારી પૂછશે કે 'મેં આપેલી પેલી લાગણીઓનું શું ?' ત્યારે હું, લાલ દરવાજે એક પૈસામાં 'બૂટપોલિશ' કરી આપવા તૈયાર થયેલા છોકરાની આંગળી પકડી, અમદાવાદમાંથી નાસી છૂટીશ.

અહીં જોઈ શકાશે કે અમદાવાદમાંના કવિતાના રહેઠાણ દરમિયાન એમને જે સંવેદનો થયાં તે વ્યંગ અને કરુણની મદદથી કાવ્યાત્મક રૂપ - ગદ્યકાવ્યાત્મક રૂપ - પામ્યાં છે. આમ, ગદ્યકાવ્યના વિવિધ બાહ્ય આકારો સંભવી શકે છે, પણ એ બાહ્યાકાર આંતરિક વિચાર-સંવેદનાને અનુરૂપ હોવો ઘટે. આ રીતે ગદ્યકાવ્ય સિદ્ધ કરવું એ સાવ સરળ લેખનકીમિયો નથી તે હકીકત ગદ્યકાવ્યના સર્જકના ધ્યાન પર કાયમ રહેવી ઘટે અને તો જ સાચું અને સારું ગદ્યકાવ્ય સિદ્ધ થાય.

બે કાવ્યો | નિરંજન ભગત

૧. આટલું મારે માટે બસ છે

તમે મને એક વાર ચાહ્યો હતો - આટલું મારે માટે બસ છે.
જેણે પ્રેમ ખાતર પ્રેમ કર્યો એને અન્ય કશામાં શો રસ છે ?

જાતજાતનો પ્રેમ આ સંસારમાં સુલભ છે,
પ્રેમથીયે પર હોય એવો પ્રેમ દુર્લભ છે.
તમે નિષ્કામ ને નિષ્કારણ પ્રેમ કર્યો એનો તમને યશ છે.

ધન, સત્તા, કીર્તિ આ સંસારમાં સ્વર્ગતુલ્ય છે,
એ સૌની તુલનામાં પ્રેમ સૌથી મોટું મૂલ્ય છે.
તમારા એ પ્રેમની તુલનામાં સ્વર્ગોનુંયે સ્વર્ગ એવી તે શી વસ છે ?

૧. સપ્ટેમ્બર, ૨૦૧૫

૨. આ એ જ ઘર છે ?

આ એ જ ઘર છે જે અર્ધી સદી પૂર્વે મેં હસતું રમતું જોયું હતું !
એ જીવતું જાગતું હતું એથી તો એની પર મારું મન મોહ્યું હતું.

આ જ ઘરમાં આપણે બે પ્રથમ વાર મળ્યાં હતાં,
આ જ ઘરમાં આપણે બે પરસ્પરમાં ભળ્યાં હતાં;
આ જ ઘરમાં આપણે આપણા વ્યક્તિત્વને એકમેકમાં ખોયું હતું.

આ જ ઘરમાં હવે આપણ બેનાં પ્રેત વસી રહ્યાં,
અહીં શૂન્યતામાંયે કેવું ખડખડાટ હસી રહ્યાં;
આ એ જ ઘર છે જે વરસો પૂર્વે એક વાર સ્વર્ગ સમું સોહ્યું હતું ?

૧ સપ્ટેમ્બર, ૨૦૧૫

પરિત્રાયક | ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા

ફોન પર ફોન

ફોનની ઘંટડી વગાડ્યા કરો, હિટલર.

મને તાકીદનું કામ યાદ દેવડાવ્યા કરો, હિટલર.

મને હુકમ પર હુકમ છોડ્યા કરો, હિટલર.

હું તમને 'જી, હુકમ' 'જી, હુકમ' કર્યા કરીશ, હિટલર.

પેરિસના હાલેહવાલ કરવાનાં

પેરિસને ભડકે બાળવાનાં

પેરિસને હતું ન હતું કરવાનાં સપનાં

તમે ધોળે દહાડે જોયાં કરો, હિટલર.

તમે પેરિસની રાખ પર નાત્સી સ્વસ્તિકને

ફરકતો જોયા કરો, હિટલર.

તમે પેરિસનો વેરાયેલો વિનાશ જોતાં જોતાં ઉન્મત્ત છો, હિટલર.

હિટલર, હું મજામાં છું

હિટલર, પેરિસ અડીખમ, મજામાં છે.

હિટલર, એની સીનનો સીનો પ્રાણવાન છે.

હિટલર, એની શિરાઓમાં સદીઓ જ્વલંત ધબકી રહી છે.

હિટલર, એની ગલીઓમાં દૂર અતિદૂરની ગુંજ ભરી છે.

હિટલર, તમારી આંખમાં પેરિસ ભડકે બળે છે.

હિટલર, મારી આંખમાં પેરિસ કમાલનું જીવે છે.

હિટલર, હું પેરિસને ઉલ્લસિત જોતાં જોતાં પૂરેપૂરો સ્વસ્થ છું !

(નોંધ : પેરિસનો સદંતર વિનાશ કરવાના હિટલરના હુકમોનો અનાદર કરી, જર્મનશાસિત ફ્રાન્સમાં જર્મન ગવર્નર ડીટ્રિક કોલલિત્સે (Dietrich Von Chollitz) ફ્રેન્ચ ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિનું સંરક્ષણ કરેલું એ કિસ્સો બીજા વિશ્વયુદ્ધના ઇતિહાસમાં નોંધાયેલો છે. કોલલિત્સ પેરિસનો પરિત્રાયક (Savior of Paris) છે.)

૧. ઘર માન કાશી !

ઊઠે સવાર પડતાં મનમાં વિચારો
 ઘોળાય, થાય : 'ગમતું નવ કાંઈ આજે...'
 - તું તો યુવાન વયનો ક્યમ આમ છાજે ?!
 કાં છિન્નભિન્ન ઉરથી ફરતો બિચારો ?!
 કેદી સમો કઠિન બંધનમાં પડેલો,
 ના વાતચીત કરવી - હળવું થવાનું
 કેમે ગમે ન તુજને ! ફરવા જવાનું
 તારું ભલા, અટકતાં થડ શો સડેલો.
 ગોંધાય કાં ઘર મહીં ? જન સૌ ઉવેખે,
 જાણે ખરે વિવશતા વશ પીત પહોં !
 પીળાશને પરહરી બન નીલ વહોં
 તારું જરા વલણ જો બદલાય લેખે.
 લાગે... અબોલ મુખ પે પ્રસરી ઉદાસી
 સ્હેજે હટે ક્ષણિક તો ઘર માન કાશી !

૨. વાવ

એ વેળ વાવ જળથી ભરપૂર કેવી
 ચોખ્ખીચટાક ! તળ મધ્ય બિલોરી કાચ
 જાણે જડેલ, તરસ્યાં જન આવતાંક
 ખોબોક જ્યાં ગટગટાવત... થાય તૃપ્તિ !
 ખૂટે ક્યહીં છલકતું જલ ?! આભ ઝીલે
 હો કાળઝાળ તડકો તપતો નિદાઘે
 શીળી કશી હિમ સમી અમૃતા સુહાતી !
 આ એ જ વાવ વરવી ધરી નીર ડૂહોળાં,
 પહોં સુકાયલ પડ્યાં જલ લીલછાયું...
 કોરેલ શિલ્પ ટુકડા પડવાની વાંકે
 દીસે ખડા ! ફરકતું નહિ કોઈ આજે
 ત્યક્ત સમી વિવશ વાવ ખડી અટાણે
 પેલી ક્યહીં ધમક-ધોંસ ?! નરી અલૂણી
 સૂની પડી હવડ... પ્રેતની ચીસ સૂણી ?!

૧. મિમિકી

ફૂટપાથ ઉપર રોજ થતી ઘરની મિમિકી,
વહેંચી તમે કંબલ કરી ઈશ્વરની મિમિકી.

ના ભાન રહ્યું એનું તરસ બેઠી છે સામે,
થઈ ભૂલમાં મારાથી સમંદરની મિમિકી.

જીવનની પળેપળને પચાવી છે પરાણે,
જખ મારીને કરવી પડી શંકરની મિમિકી.

પોતીકું કશું હોત તો કંઈ વાત અલગ હોત,
કરવી ન પડત તારે જગતભરની મિમિકી.

આવે નહીં સખતાઈ અને જાય ન નરમાશ,
માટીને તો કરવી જ છે ડામરની મિમિકી.

અપ-શબ્દનો ઉત્તર ન મેં અપ-શબ્દથી આપ્યો,
કોયલ કદી કરતી નથી કાબરની મિમિકી.

૨. ઓમ્બ્યુલન્સમાં

ડગ-મગે છે કોઈના ધબકાર ઓમ્બ્યુલન્સમાં,
સૌની આંખોમાં છે હાહાકાર ઓમ્બ્યુલન્સમાં.

લઈ રહી સમજણ નવો આકાર ઓમ્બ્યુલન્સમાં,
લાગવાનો વ્યર્થ આ સંસાર ઓમ્બ્યુલન્સમાં.

સાપરનને કોઈ સમજાવો કે વાગે સૂરમાં,
જઈ રહ્યો છે એક પૈસાદાર ઓમ્બ્યુલન્સમાં.

આવી ભરચકતામાં ક્યાં હળવાશથી બેસી શકાય ?
ડર ભર્યો છે કોઈએ ચિક્કાર ઓમ્બ્યુલન્સમાં.

આમ દેખાતી નથી તો પણ ઝળૂંબાતી રહે,
કોઈ તો અદૃશ્ય છે તલવાર ઓમ્બ્યુલન્સમાં.

હીબકાં, નિશ્વાસ, ડૂમા, મૌનનું રિમીક્ષ છે,
આ કયો ઊજવાય છે તહેવાર ઓમ્બ્યુલન્સમાં ?

૩. કોઈ કરે કોઈ ના કરે

ખુદને સવાલ કોઈ કરે કોઈ ના કરે,
ખોટી બબાલ કોઈ કરે કોઈ ના કરે.
સૌના જીવનમાં હોય સ્મરણની ઊધઈ, છતાં
એનો નિકાલ કોઈ કરે કોઈ ના કરે.
આંસુ બધાંય આમ તો નિર્દોષ હોય છે,
એમાં ધમાલ કોઈ કરે કોઈ ના કરે.
મા-બાપ, મિત્ર, પ્રેમિકા, ઈશ્વર, સ્વજન, સમય,
કાયમ વહાલ કોઈ કરે કોઈ ના કરે.
ઘરમાં ફક્ત જરૂર તો ઘરની જ હોય છે,
છતને દીવાલ કોઈ કરે કોઈ ના કરે.
શ્વાસો ખરીદવા પડે જ્યાં લોહી આપીને,
ત્યાં ભાવતાલ કોઈ કરે કોઈ ના કરે.
કાયમ રહે ખૂણામાં, કોઈને નડે નહીં,
એવો કમાલ કોઈ કરે કોઈ ના કરે.

સંચર સંભળાય રે... | ઊજમશી પરમાર

સાત સાત સમદરિયા સામટા રે,
આભ પોગી પછડાય રે,
નાવડીને તોય રહું આવવું રે,
એનો મારગ થઈ જાય રે.
નેણ ના વખૂટાં કોઈ પાડજો રે,
મેળ ભવના ભવ થાય રે,
એક એક ઘડીઓની ભીતરે રે,
કેંક સૈકા સમાય રે.
વાવડ જો આવે કેં ઊડતા રે
ફળી હરખે ઊભરાય રે,
આજ દિશેદિશ પડે સાંકડી રે,
હીંચ પગતો લેવાય રે.
તોરણના કાન કેમ સળવળે રે,
એવો સંચર સંભળાય રે,
વાયરાને બંધણીમાં રાખજો રે,
નહીં ઝાલ્યો ઝલાય રે.

તેણે રિક્ષાને એ સ્થાનથી થોડે દૂર ઊભી રખાવી હતી. પૈસા ચૂકવીને શાંતિથી ઊતરી હતી. મનમાં અજંપો હતો. ગડમથલ ચાલી હતી. દર વખતે આમ જ થતું. બધા જ વિચારો – આ યોગ્ય ગણાય કે અયોગ્ય, ફસાઈ તો નહીં જ જાય ને ક્યાંય – ઘેરી વળતા હતા તેને.

માંડ જાતને તૈયાર કરે ને ગંતવ્યસ્થાન ભણી સાવધ બનીને પગલાં ભરે.

આ સાવધ રહેવાનું કુન્દામાસીએ શીખવ્યું હતું. કોઈને કશું પૂછવાનું નહીં.

જોકે સતિયા સાથે મોકલાવેલી વિગતો ચોક્કસ જ હોય. ચોક્કથી મકાન સુધીનો દિશાનિર્દેશ, નિશાનીઓ અને નામો, બત્તીનો કયો થાંભલો, એ ઘરની ડેલીનું વર્ણન – એ બધું જ હોય. અને મિસકોલ ક્યારે કરવો એ પણ લખ્યું જ હોય. ના, કશી વાતચીત ના કરવી.

અને એ પુરુષને સામાન્ય વર્ણન પણ ખરું.

પહેલી વરદી વખતે તો તેની હાલત ખરાબ હતી. એમ થયું હતું કે પાછી ચાલી જાય.

કુન્દામાસીએ છેક બારણા સુધી સૂચનાઓ આપે રાખી હતી. એમ જ માનજે કે તું કુન્દામાસીનું કામ કરી રહી હતી. પહેલી વાર જરા લાગે પણ પછી તો રમતવાત થઈ જાય. આપણાં દુઃખ કોણ લઈ લેવાનું હતું ? એ તો આપણે જ...!

મળી?તી બગીચાની એક બેન્ચ પર. સાંજ ઢળી રહી હતી. ત્યારે શું વિચારી રહી હતી ? બસ, લાવી દેવો અંત. સામે જ મોટું તળાવ હતું. આ તરફ એકાંત પણ હતું. દોટ, છલાંગ અને બધી જ યાતનાઓનો અંત.

જે પુરુષને ડોંશથી પરણી એ તો છોડીને, હતા એ દાગીના લઈને ચાલી ગયો હતો.

તપાસ, પ્રતીક્ષા – બધું જ વ્યર્થ ગયું હતું. એક સંસ્થા તરફથી સિલાઈ-મશીન મળ્યું. પહેલાં એ જ કરતી હતી, દૂરની કાકીને ત્યાં. સવારથી રાત સુધી શ્રમ કરતી હતી તોપણ કાકીને સંતોષ નહોતો.

કજરી એટલે તો પરણી ગઈ હતી, પણ છેતરાઈ હતી. શું કહ્યું હતું મકાનમાલિકે ? તેને ચડતર ભાડું વસૂલવું હતું, કોઈ પણ રીતે.

ઓળખી ગઈ પાસેની સ્ત્રી. ખભે હાથ મૂક્યો. ત્રુટક ત્રુટક શબ્દોમાં વાત કહેવાઈ.

થોડીક લીલી નોટો નીકળી પર્સમાંથી. છેલ્લે કહેવાયું : ‘મળજે આ જ સ્થળે, આવતી કાલે. હા... સમય પણ આ જ. આપણે બીજી વાતો કરશું. મરવું છે શા માટે ?

જીવવાનું, ખુમારીથી.. મારી પાસે રસ્તો છે !'

કજરીએ ચરણસ્પર્શ કર્યા તે સ્ત્રીના.. બીજી સાંજે કુન્દામાસીને મળી તે નવી જ કજરી હતી.

‘જો સાંભળ, સાચો પ્રેમ ક્યાંય નથી હોતો.. બસ, પ્રેમના નામે લૂંટાવાનું જ હોય છે સ્ત્રીઓએ.. જાગી જા, કજરી.. હવે એ પુરુષોને લૂંટવાના છે, ખુશ કરીને.. તારા પેલા સાથે શું કરતી હતી તું ? એમાં તે તારો માલિક હતો.. આમાં તું તારી માલિક.. નક્કી કરેલા સમયને તેણે ખુશ કરવાનો.. ને કેટલા પૈસા મળે, ખબર છે ? સુખી થઈ જઈશ કજરી.. પછી આદત પડી જશે.. ક્યાં સાચો પ્રેમ કરવાનો છે ? નાટક જ....!’

તે માની ગઈ હતી.. કુન્દામાસીનાં ફરી ચરણસ્પર્શ કર્યાં હતાં.

‘જો કજરી... સતિયો સવારે આવશે. કાગળમાં બધી જ સૂચના હશે. આ લોકો મને કુન્દામાસી કહે છે.’ સાવ આખરની સૂચના.

(૨)

આ પંદરમી વરદી હતી.. સતિયો આ ભાષા જ બોલતો હતો.. તેને થયું હતું કે આવી તો કેટલીયે કજરીઓ હશે કુન્દામાસી પાસે.

ચિઠ્ઠીમાં માત્ર સૂચનાઓ જ હોય. કજરીનું નામ કે તેમનું નામ - કશું જ ના હોય.

પણ નિયમિત કેટલાં ? વરદી પતાવીને જરા આળોટતી હોય પલંગમાં ત્યાં જ સતિયો હાજર થઈ જાય લીલી નોટો લઈને.. નવી વરદીની વિગતો પણ હોય.

તે નોટોને વ્હાલ કરે, હોઠે ને આંખે અડાડે, કેલેન્ડરમાં હતા એ ભગવાનને અડાડે.

ને બધા જ વિષાદો, થાકોડા, કટુ-અનુભવો વિસારે પડી જાય - એક ઝાટકે.

તે પૂછે ચા પિવરાવવાનું ને પેલો ના જ ભણે.. તરત ચાલતી જ પકડે. બીજેય પહોંચવાનું હોય ને ? તે અનુમાન કરતી.

ખૂણામાં પડેલા અડાયા છાણાં જેવાં સિલાઈ મશીન પ્રતિ જોઈ રહેતી હતી, અતીત જોતી હોય તેમ !

શું કહેતી હશે પડોશની સ્ત્રીઓ ? ક્યાં પૂરા પૈસા આપતી હતી, સિલાઈકામના ? હજી કેટલીક પાસે માગતી હતી.. છો... જે બોલવું હોય તે બોલે. છો ચૂંક ઉડાડે. સ્ત્રી બીજી સ્ત્રીની નિંદા કરે એ ક્યાં નવી વાત હતી ? ચારિત્રના જ ધજાગરા બાંધે ને ?

કજરી હસી પડતી.. આટલા સમયમાં તેનો છોછ જતો રહ્યો હતો. તે પાવરધી થઈ ગઈ હતી.. સાવ ખોટું હસી શકતી હતી.. સામેના પુરુષના મનોભાવો તરત જાણી શકતી હતી, ને ભાગ્યે જ ખોટી પડતી હતી.

તેણે લીલી ડેલી પર હળવેથી બે ટકોરા માર્યા હતા.. આસપાસના વિસ્તારમાં શાંતિ હતી.. બંધ બારીઓમાં ઉજાસ હતો. ગલીની બત્તીઓ પ્રકાશ ફેલાવતી હતી. પવન પડી

ગયો હતો.

ડોકાબારી અરધી ખૂલી. એક પુરુષઆકાર કળાયો. શબ્દો પણ સંભળાયા :
'હળવેથી... આવી જા. માથું જરા નમાવવું પડશે. અજાણ્યું ખરું ને ?'

કજરીને કાન પર વિશ્વાસ ના રહ્યો. શું સાંભળી રહી હતી ? આવી સૌમ્ય ભાષા ?
શું કહેતા હતા પુરુષો, ઉતાવળે બારણું ખોલતા ? 'મોડી પડી તું તો ? સાત
મિનિટ ? સાત મિનિટ વધારે આપવી પડશે, શું સમજ ? વસૂલ કરી જ લઈશ એ તો !'

'વાહ, છું તો માફકસર ? જમાવવું છે ને ? રાહ જોતો જ બેઠો છું.'

'ના ચાલે મારે. સ્ત્રી તો જોઈએ જ. એટલે તો તને બોલાવી. બસ... હવે કર
સપાટો.'

પહેલાં તો તે ગભરાઈ જાતી. પ્રથમ ગ્રાસે મક્ષિકા - એવું જ અનુભવતી, કેવી
રીતે આને... સંભાળવો ?

પણ પછી બધું જ આવડી ગયું હતું. તે નર્ચો અભિનય કરતી. તે આ કરે ને
તે તરત બીજી કળા અજમાવે.

'વાહ, તું તો છું બત્રીસલક્ષણી' પુરુષની ખુશી ઓળખાતી. છાની દંષ્ટિ ઘડિયાળના
ડાયલ પર રહેતી.

બજારુ, રસિક ને ક્યારેક ગંદા શબ્દોપ્રયોગો પણ થાય, ક્યારેક તો તે એક ચીજ
બની જાય હસતાં હસતાં.

સમયમર્યાદા થાય ને ત્વરાથી ઊભી થઈ જાય, હસીને રમત સ્થગિત કરી દે.
ને પેલાનેય ડર તો હોય માસીનો. તે ડર બતાવતી.

(૩)

તે ડોકાબારીમાંથી પ્રવેશી ને એ વસાઈ ગઈ. પછી છેક પ્રભાતે ખૂલવાની હતી.
તે અકારણ હસી પડી હતી. બધે આમ જ બનતું હતું. સવાર લગી આનો જ
પનારો ?

ફળિયામાં આછો પ્રકાશ હતો. પાકું ફળિયું હતું. એક તરફ પાણીની ટાંકી, નળની
ચકલીઓ, બે-ત્રણ બાલદીઓ, કપડાં ધોવાનું ધોકણું અવ્યવસ્થિત દશામાં પડ્યાં હતાં.
બે પુરુષ-વસ્ત્રો વળગણી પર સુકાતાં હતાં. તુલસીના ફૂંડાની માટી સૂકી હતી. કોણે
સિંચ્યું હોય પાણી ? ઘરમાં ગૃહિણી હોય તો ને ? અરે, એ કારણે તો કજરી અહીં આવી
હતી, ખાલી અભાવ પૂરવા !

પેલો પુરુષ તેને દોરી રહ્યો હતો : 'આ પગથિયાં છે. જરા સાચવીને.'

તે ફરી હસી : 'શું સાચવવાનું હતું વળી ?'

તે શું કશું સાચવવા આવી હતી ? પહેલી વરદીઓમાં તે ક્ષોભ અનુભવતી, જાતની
ઘૃણા કરી બેસતી પણ પછી તો ટેવાઈ ગઈ હતી. આ તો... ગિવ એન્ડ ટેઈક જ હતું.

ખોટા ભાવુક નહીં થવાનું. દરેક પુરુષ પરપુરુષ જ હોય ને ? આને તો માસીનો ડર પણ બતાવી શકાય. પરણી હતી એ પુરુષે પણ તેનું શું કર્યું હતું ?

આમાં તો કુન્દામાસી વચ્ચે હતાં. અને પુરુષજાત તો ખરી ને ? કરેય પુરુષપણું ! થોડી પીડા પણ થાય પણ એ લોક પણ પૈસા વસૂલ કરે જ.

આ ભલે સારું સારું બોલે પણ એય...!

ઓસરીમાં જ પાણિયારું હતું. એક ભીંત પર કારમાં પૌરાણિક પ્રસંગોના રંગીન ફોટાઓ હતા. રવિ વર્માએ દોરેલા. દ્રૌપદીનું ચીરહરણ, સીતાનું અપહરણ... અને...!

શોખીન લાગી ગૃહિણી. બહારગામ ગઈ હશે ? કલાત્મક હીચકો પણ હતો મધ્યભાગમાં.

પછી વચલો ખંડ ને એ પછી એ લોકોનો શયનખંડ. પેલી સૂતી હશે ત્યાં જ તેણે સૂવાનું હતું.

દરમિયાન, પુરુષનું અવલોકન પણ થઈ ગયું હતું. ભરતકામવાળો ઝભ્ભો, પાયજામો, વ્યવસ્થિત ઓળેલા વાળ અને વસ્ત્રો પર સેન્ટનો છંટકાવ.

આવું તો એકાદ અપવાદ સિવાય બધાંએ કરેલું.

પલંગ પર બેસતાં બેસતાં, આગલાં સ્થાનો યાદ આવી ગયાં. ક્યાંક સાંકડી જગા, તો ક્યાંક... પંખાની ઘરઘરાટી અને ક્યાંક વળી લાઈટની લબૂકઝબૂક.

પુરુષો પણ અલગ અલગ; મૂછો, કલીન-શેવ, ચશ્માં, અધીરાઈ, ઉન્માદ - બધું જ મળ્યું હતું અનુભવમાં.

પછી તો નરી ગમ્મત થતી. રસવૃત્તિ જાગી જતી કજરીને. અણગમા પણ જાગતા.

સંબોધનો પણ જાતજાતનાં; રસિક, બજારું ને ક્યારેક સાવ.... નિમ્ન, ગાળ સરખાં.

પણ વૃત્તિ તો એક જ રહેતી એ દરેકની. બસ, ચૂસી લેવી આને !

પાછું તગડું કવર દેખાતું જે બીજી સવારે જ સતિયો લાવવાનો હતો. જિંદગી કેવી બદલાઈ ગઈ હતી ? મોજથી જિવાતું હતું. ક્યાં અભાવ સહેવો પડતો હતો ?

ને વરદી પણ ક્યાં રોજ રોજ હોય ? ના હોય ત્યારે પ્રશ્ન થતો કે કેમ ના દેખાયો સતિયો !

(૪)

તે બેસી ગઈ પલંગમાં. ઠીક ઠીક સજાવ્યો હતો તેણે. નવો ઓછાડ હતો પણ ઓશીકાનાં કવર જૂનાં હતાં. નહીં શોધી શક્યો હોય તે. પેલીએ જ સાચવીને મૂક્યાં હશે. પલંગ પાસે ટિપાઈ ને ટિપાઈ પર શરબત બનાવવાની સામગ્રીઓ; શરબતનો શીશો, દૂધ, પ્યાલીઓ ને ચમચીઓ ને બરફના ક્યૂબ પણ.

હસવું આવી ગયું કજરીને : ‘શું તેની આગતા-સ્વાગતા કરશે આ પુરુષ ? તૈયારી તો એવી જ હતી. ને આવું તો ક્યાંય બન્યું નહોતું. અરે, તે તેને હજી સ્પર્શ્યો પણ

ક્યાં હતો ? ભલો ખરો પણ સાથે બિન-અનુભવી પણ ખરો જ. અત્યાર સુધીમાં તો ક્યાંય પહોંચી જવાયું હોય ! જોકે ગમ્યો તે. કોમળ પુરુષ ! નવો શબ્દ સૂઝી આવ્યો. અચાનક તે જ બોલી ઊઠી : ‘જુઓ, શરબત તો હું જ બનાવીશ. ફક્કડ બનાવું છું.’

પેલા પુરુષની પ્રસન્નતા વંચાણી. કદાચ તે આ જ ઇચ્છતો હતો.

કજરી ઊભી થઈ ને તે બેસી ગયો. એ દરમિયાન બંને અથડાયાં પણ ખરાં.

કજરી બોલી : ‘અરે, એવું શરબત બનાવીશ કે તમે આ કજરીનાં આંગળાં...’

ને તે મોટેથી હસી પડ્યો. ગમી ગઈ કજરી.

‘આંગળાં...?’ તે મોટેથી બોલ્યો. કપાળની ભૂકુટી તણાઈ.

‘તો શું આખે આખી ખાઈ જવી છે ? પછી શું કરશો, પૈસા વસૂલવાનું ?’ કજલી હસી પડી.

તે શરબત બનાવતી હતી ને પેલો તેને નારખી રહ્યો હતો. અરે, પી રહ્યો હતો, ઘૂંટડે ઘૂંટડે !

કજરી ચાહીને દબાઈ રહી હતી તેને. જાણે તેને આમ કરવું ગમતું હતું; કદાચ, પહેલી જ વાર આવી લાગણી થતી હતી. કારણ તો તે પણ જાણતી નહોતી. બસ, ગમ્મત થતી હતી. નવી જ અનુભૂતિઓ હતી.

આવું ક્યારેય થયું હતું ખરું ? કેટલા પુરુષોને અનુભવ્યા ? તેને બધું યાદ આવી ગયું. કેટલા ભાર નીચે દટાઈ જતી હતી ? એમાંથી બહાર આવવા માટે કેટલા ઉધામા કરવા પડતા ?

અરે, આમાં ક્યાં કશું હતું ? બસ, ગિવ એન્ડ ટેઈક ! બધે આ જ થતું હતું ને ? તે ક્યાં નવું કરી રહી હતી ? સંસારની બધી જ સ્ત્રીઓ-માદાઓ આમ જ...! કજરી, કશું અસામાન્ય નથી. તગડું વળતર મળવાનું જ હતું. કુન્દામાસી ભારે ચોક્કસ....! બીજી સવારે જ કવર લઈને પેલો હાજર.

વિચાર આવ્યો કે આણે શું શરબત પિવડાવવા જ બોલાવી હશે ? આટલા સમયમાં કેટલો ફાસલો કપાઈ ગયો હોય ? તેને હાંફ ચડી ગયો.

ચમચી વતી શરબત ચાખ્યું પણ ખરું ને બોલી : ‘ફક્કડ બન્યું છે.’

પાછું ઉમેર્યું : ‘અદલ - તમારી કજરી જેવું’

(૫)

આ પછી જે કાંઈ બન્યું એ આમ તો બનવાજોગ હતું. પણ તફાવત શો હતો ? આમાં અનરાધાર અષાઢ વરસ્યો હતો, શ્રાવણની કુમાશ પણ હતી અને પોષના તડકાની હૂંફ પણ હતી.

કોમળ સા-થી છેક તીવ્ર સા સુધી પહોંચાયું હતું, લય સાથે. મૃદંગ પર હળવી

થાપી પડતી હતી પણ એ આઘાત રોમ રોમ પ્રસન્નતા જગવતો હતો.

ને સાથે શબ્દોલય : કજરી, તેં જ આ ઉન્માદ જગાડ્યો. તેં જ સુપ્ત સરવાણીને વહેતી કરી. તેં જ...! શરીર, મન બધું જ તદ્દૂપ બની ગયું હતું. એકલય ને એકાકાર એમ લાગ્યું કે આ પુરુષને તો તે વર્ષોથી ઓળખતી હતી. જાણે પોતાનો જ પુરુષ !

તે ખુદ તેના નિયંત્રણમાં ક્યાં હતી ?

સમય થીજી ગયો હતો.

શરબતની પ્યાલીઓ અણબોટ પડી હતી, ટિપાઈ પર.

‘લો, તમને બામ ચોળી આપું. ક્યાં દુઃખે છે ?’ તેણે પ્રેમોપચાર આદર્યા હતા. થયું કે આ સમય સતત વહ્યા જ કરે, ક્યારેય અટકે નહીં.

પણ સવાર તો આવી જ. ખારસો અજવાસ પ્રવેશ્યો બારીમાંથી. ઘડિયાળમાં જોવાયું, ખિન્નતાથી.

કજરી ઉદાસ થઈ ગઈ.

એ પુરુષ બોલ્યો : ‘તે આવવાની છે, નવની બસમાં. કદાચ વહેલી બસ મળે તો...’

કજરી ઊભી થઈ, થવું પડ્યું.

શરબતની પ્યાલીઓ બેસિનમાં ઢોળાઈ. ઓછાડ નવેસરથી બિછાવાયો. શરબતની સામગ્રીઓ પૂર્વવત્ ગોઠવાઈ.

વિદાય વખતે કશું જ ના બોલાયું.

તે આગળ હતી ને એ પુરુષ પાછળ. બધું જ યાદ આવી ગયું, તે આવી હતી ત્યારથી. કેટલું પામી હતી આ સમયમાં ?

તેણે નક્કી કરી નાખ્યું કે તે એકાદ કડવાચોથ જરૂર મનાવશે આ પુરુષ માટે. તે આ સમયમાં જીવશે ને આ સમયમાં તેનામાં.

□

થાપટ | ભાવના હેમંત વકીલના

આંખો ઉઘાડતાંની સાથે જ માનો કકળાટ ચાલુ થઈ ગયો. માથા લગી ચાદર તાણી લીધી. છતાંય કાનમાં શબ્દો તો પડતા જ હતા.

“બાપે બી.કૉમ. સુધી ભણાવ્યો, તે શું ડોળકા છોલ્યા ! એક વરસ થયું. નોકરી તો મળતી નથી. ઘરના રોટલા તોડે છે અને ખાટલાના પાયા તોડે છે.

સમીર સાંભળી રહ્યો. મા, બોલવાનું ચાલુ કરે પછી ઝટ બંધ થતી નહીં. મા બોલી રહી હતી.

આટલી સારી દુકાન છે. તબલચી હોવું કંઈ શરમની વાત છે ? અરે ! આ તબલાની

દુકાનમાંથી તો છોકરી પરણાવી. તને ભણાવ્યો. અને રોટલા તથા કપડાંયે નીકળે છે. સારી રીતે રહેવા... બીજું શું જોઈએ !”

સમીરે હું કારોય ન ભણ્યો. ના તે જરાય હત્યો. જોકે, માની વાત સાચી હતી. મા ધીમે ધીમે દાદર ઊતરતી હતી. સમીરે મોઢા ઉપરથી ચાદર ખસેડી..., પોતાના જર્જરિત ઘરને તે જોઈ રહ્યો.

લાકડાંનું ઘર, જૂની બારીઓ, બારીના કટાયેલા સળિયા, ક્યાંક ક્યાંકથી ઊખડી ગયેલા પથ્થરો. ગાબડાં નીકળી ગયેલી ભીંતો. ઊઘઈ લાગી ગયેલા ભારોટિયા, તૂટેલાં-ફૂટેલાં નળિયાં, પોતાના ઓરડાની લાલ પીળા રંગની બારીઓ. જેના તૂટેલા કાચમાંથી કબૂતરો અને ચકલીઓ આનંદથી આવ-જા કરતાં. તેને થયું..., શું જીવવા માટે આટલું પૂરતું છે ?

સમીરનું ગોરું ગોરું મુખ, લાંબા લાંબા વાંકડવેલા વાળ અને વધારે પીંછરાવાળી ઘાટીલી આંખોમાં તો કંઈકેટલાંય સપનાંઓ પકડદાવ કરતાં રહેતાં. ક્યારેક સમીરને આ સપનાંઓ મુઠ્ઠીમાં ભરી લેવાનું મન થતું. પરંતુ સપનાઓ તો શું ? પાંચ હજાર રૂપિયાના પગારવાળી નોકરી મેળવવા માટે પણ ચંપલ ઘસાઈ ગયાં હતાં.

“અરે ઓ સમીર... સાડા દસ વાગવા આવ્યા છે. શું પડી રહ્યો છે ?”

અમીતનો બહારથી આવતો અવાજ સાંભળી, સમીર ઝટ લઈને ઊભો થયો. અને આગળની બારીમાં અડધો લટકી પડ્યો.

“શું છે યાર ! સવાર સવારમાં એક તો માનું ભાષણ સાંભળવાનું. અને હવે તારું.”

“અરે સમીર ! આપણા આ ડબગર મહોલ્લામાં, આ સામે આઠ ફ્લેટવાળા મકાનનું ઉદ્ઘાટન છે. બધાં આવતાં જ હશે. બધાં કહે છે, કે જોવા જેવા ફ્લેટ છે.”

“અરે દસ મિનિટમાં આવું છું, જરા ઊભો રહે.”

સમીર પોતાની જૂની બારીમાંથી સામે જ બંધાયેલું. મહોલ્લામાં સૌથી પહેલું ચાર માળનું એપાર્ટમેન્ટ જોઈ રહ્યો. આછા કીમ અને બ્રાઉન રંગથી રંગાયેલું. દરેક ફ્લેટને આગળથી આપેલી લોબી. લોબીને ચોરસ સળિયાની જાળીથી બંધ કરી હતી. તે ઝડપથી નિત્યકર્મમાં જોડાઈ ગયો.

કેટલીક મિનિટોમાં જ સમીર તૈયાર થઈને નીચે આવી ગયો. સામેના એપાર્ટમેન્ટ પાસે ટોળું ઊભરાઈ રહ્યું હતું. ક્યાંક કાનાફૂસી થતી. “આવા એપાર્ટમેન્ટમાં ઉપરના ફ્લેટના ભાવ વધારે હોય છે. પરંતુ અહીં તો નીચેના ફ્લેટનો ભાવ વધારે છે.

“એવું કેમ ? ચાલ ને અંદર જઈએ.” અમીતે સમીરને ધક્કો માર્યો. કેટલીક સેકન્ડોમાં જ બંને અંદર હતા. સરસ મજાનો સજાવેલો મોટો ડ્રોઈંગરૂમ, ત્રણ ત્રણ મોટામસ બેડરૂમ, સફેદ ચળકતી ટાઇલ્સ જડેલાં બાથરૂમ, સુંદર મજાનું કિચન, ફ્લેટની

બંને બાજુ પર લોબી..

“સાંભળ્યું છે કે બિલ્ડરને ખૂબ રૂપિયા મળ્યા છે.” અમીતે કહ્યું.

“તે મળ્યા જ હશે ને ! આ તો મારાં સપનાંઓથી પણ વિશેષ છે.”

“તું સમજતો જ નથી. એવું નથી યાર...”

“તો બંને ફ્લેટ હિંદુઓના મહોલ્લામાં, બિલ્ડરે મુસ્લિમ પરિવારને વેચ્યા છે.”

“શું વાત છે !” સમીરની આંખો પહોળી જ રહી ગઈ.

ઘરમાં આવીને તેણે જોયું કે મા તબલાની સાંઈ ઉપર ઘૂંટો (પથ્થર) ઘસી રહી હતી. બાપુ તેમની ગાદી ઉપર બેસીને ચામડા-પટ્ટાથી ગટ્ટા ફ્રિટ કરી રહ્યા હતા. તેઓ સૂર મેળવવા ક્યારેક તબલાની ઉપર, તો ક્યારેક તેની પડી (તબલા ઉપરનો વ્હાઈટ ભાગ) ઉપર તો ક્યારેક વાદીર ઉપર થાપટ મારતા રહેતા. થોડી થોડી વારે તેમનું મસ્તક હલતું રહેતું. બાંયા તથા તબલા ઉપરની થાપટથી ક્યારેક આનંદના તો ક્યારેક કરુણતાના નિશાદ અને ગંધારા સૂરો રેલાતા રહેતા.

અહીંના સંગીતકારો આ વાજિંત્રો બનાવતા જ નહીં ! પરંતુ તેમના હૃદયની છેક સમીપે આ વાજિંત્રો ધબકતાં રહેતાં.

“લ્યો, આવી ગયા લાટસાહેબ.” કહી મા કંઈક ચીડથી અંદરના ઓરડામાં ચાલી ગઈ. સમીર બાપુના પગ પાસે બેસી પડ્યો. બાપુએ હેતથી તેની સામે જોયું.

“શું વાત છે ?” બાપુએ પૂછ્યું.

“મને આપણી દુકાનમાં કામ કરવું નથી ગમતું.” સમીર આંગળીના નખ વડે જમીન ખોતરી રહ્યો.

“બેટા, તું તારી મરજીથી કામ કરજે. મને તારામાં પૂરો ભરોસો છે.”

વળી એક મહિનો વીતી ગયો. નોકરી શોધતા શોધતા સમીરે નોકરી શોધવાનું માંડી વાળ્યું.

મા હંમેશાં કહેતી રહેતી, “મારો દીકરો તો રાજકુમાર જેવો છે. આ તો બધા ગ્રહભાવના ખેલ છે. આપણા ડબગરવાડમાં, ગલીમાં રહેલા, રેણુકામાતાજીના મંદિરમાં ખૂબ સત્ છે. ભગવાન પરશુરામનાં માતા, રેણુકામાતાજીનું આ મંદિર..., માત્ર સુરત સિવાય બીજે ક્યાંય નથી. આ મંદિરમાં માથું ટેકવી, સ્વામીજીના આશીર્વાદ લીધા કે બેડો પાર...”

સમીરને લાગ્યું..., માતાપિતાના સંતોષને માટે પણ.....! અને એક દિવસ સમીર બાપુ પાસે બેસી પડ્યો.

“શું વાત છે ?”

“બાપુ..., હું પણ તમારી સાથે તબલાં...!”

“બેટા, મન ન હોય તો, તબલાની થાપટે સૂર ન રેલાય.”

“બાપુ, તમે શીખવશો અને, હું મન લગાવીશ. પછી ખામી ક્યાં !”

બાપુએ વહાલથી સમીરની પીઠ પસવારી.

બાપુ સમીરને ડોંશથી શિખવાડતા રહેતા.

“જો બેટા, તબલાં આખા હિન્દુસ્તાનમાં સંસ્કૃતિનો ખ્યાલ આપે છે. વૈષ્ણવ મંદિરમાં આજે પણ પખવાજ વાગે છે. હિંદીમાં ગામડિયાઓ તેને ભોણિયું કહે છે. પખવાજ, તબલાં પહેલાંનું વાદ્ય છે. જેને વચમાંથી કાપીને બે ભાગ કર્યા છે. અને પછી, તબ્...બોલા..., એટલે તબલાં નામ પડ્યું.

તબલાંની આસપાસ ભેંસના ચામડાની વાધર છે. તેની ઉપરના ભાગને પાંપણ (પડી) કહેવાય છે જે બકરીના ચામડામાંથી બને છે. અંદરના ભાગે, બે પડ આવેલાં છે. આ હસ્તકલા છે. કશું જ મશીનથી બનતું નથી. તબલાંની ઉપરના ભાગે રહેલો ગજરો, વાંસની પટ્ટીમાંથી બને છે. તબલાંની સાંઈ ઉપર જે ઘૂંટો, તારી મા રોજ ઘસે છે તે, દરિયાનો કાળો પથ્થર રહેલો છે અને આ કાળો પાઉડર લીલી છે. તે પણ, પથ્થર ને મેંદા કરતાં પણ બારીક વાટીને, લાય સાથે મિક્સ કરી વપરાય છે. ગટ્ટાને નીચે ઉતારવાથી તે ફ્રિટ થાય છે અને કાનને પ્રિય સૂર નીકળે છે. આની સાથે તબલાં, નર અને નારી હોય છે. જેને હિંદીમાં દાયાં અને બાંયા કહેવાય છે.”

કેટલાક દિવસોમાં જ સમીર તબલાંની થાપટે સૂર રેલાવતો થઈ ગયો. હવે તો રોજ સવારમાં સમીર વહેલો ઊઠી જતો. ન્હાઈ-ઘોઈ ઘરમાંથી નીકળી પડતો. ગલીના પેલા નાકે આવેલા વિશાળ ઝાડની નીચે આવેલા રેણુકામાતાજીના મંદિરે માથું ટેકવતો.

લાંબા, કાળા, ઘુઘરિયાળા વાળવાળા સ્વામીજીનાં ચરણસ્પર્શ કરતો. સ્વામીજી પ્રેમથી તેના મસ્તક ઉપર હાથ મૂકતા. તેમની ભાવનાઓથી ભરી ભરી આંખો ક્યારેક શૂન્યમાં તાકી રહેતી. મંદિરેથી પાછા આવી બાપુની બરાબર બાજુમાં બેસી તબલાંના ગટ્ટા ફ્રિટ કરી સૂર રેલાવતો રહેતો. તેની આંખો બંધ થઈ જતી. તેના વાંકડિયા વાળ તેની ગરદન સાથે હલતા રહેતા અને મા-બાપુ સંતોષથી તેને જોઈ રહેતાં.

સમીર સૂરોમાંથી બહાર નીકળતો, અને આંખો ખોલતો ત્યારે તેની આંખોમાં પકડદાવ રમતાં પેલાં સપનાં સળવળી ઊઠતાં અને સામે દેખાતા પેલા એપાર્ટમેન્ટની સામે, તે કલાકો સુધી તાકી રહેતો.

એક વહેલી સવારે ડબગર મહોલ્લો ખળભળી ઊઠ્યો. એપાર્ટમેન્ટની નીચેના બંને ફ્લેટોમાં બે મુસ્લિમ પરિવારો રહેવા આવી ગયા હતા.

બધા જ અંદર અંદર વાતો કરી રહ્યા હતા.

“આપણે ત્યાં બહેન-દીકરીઓ છે !”

“ક્યાંક ઊંચનીચ થઈ ગઈ તો !”

“અરે ! રાત-દિવસ ઊંચા જીવે રહેવાનું !”

“મારે તો બે-બે દીકરીઓ છે, કશુંક લેવા-મૂકવા મોકલવી હોય તો, એની પાછળ શું સિપાહી બેસાડવો !”

“અરે ! દીકરો હોય કે દીકરી, વાત તો એક જ છે ને !”

પણ થોડા સમયમાં વાતચીત બંધ થઈ ગઈ. બંને મુસ્લિમ પરિવારોના ફ્લેટની લોંબીની જાળી ઉપર લીલો, અને ગુલાબી પડદો લાગી ગયો. બંને મુસ્લિમ પરિવારો ખૂબ જ સરળતાથી હિંદુઓ સાથે મળી સંપીને રહેવા લાગ્યા.

એક દિવસ સવારમાં, સમીરનાં તબલાંની પહેલી જ થાપટે, ગુલાબી પડદો સ્હેજ ખસ્યો અને અંદરથી એક યુવાન યુવતી ડોકાઈ. અચાનક જ સમીરની અને તેની આંખો મળી અને સીધી દિલમાં જ ઊતરી ગઈ.

પડદાની આડશમાંથી દેખાતી યુવતી પર સમીરની આંખો જાણે ચોંટી ગઈ. લાંબો ચહેરો, વિશાળ કપાળ, કંઈક કુતૂહલભરેલી આંખો, વિખરાયેલા વાળ, ગુલાબી રંગના હોઠી ઉપર હળવું હાસ્ય અને !

બરાબર અઠવાવીસ ફૂટની દૂરી ઉપર, સામે રહેલા ફ્લેટની જાળીની આરપાર તે બરાબર જોઈ શકતો હતો. યુવતીના અડધા દેખાતા ચહેરા ઉપર, તેના કાનમાં પહેરેલા એક લોલકાની નીચેના ભાગમાં લટકતું લાલ રંગના મોટા માણેકની ઉપર સૂર્યના પ્રકાશનું કિરણ પડવાથી તેમાંથી નીકળેલું એક કિરણ સમીરના હૃદયની આરપાર...!

હવે સમીર ખોવાયેલો ખોવાયેલો રહેવા લાગ્યો. રોજ સવારના બાંધા અને તબલાંની થાપટની સાથે સાથે તે, સામેની લોંબીમાં ગુલાબી પડદાની આડશમાં દેખાતા ચહેરાની રાહ જોતો.

કેટલાક દિવસો બાદ રેણુકામાતાજીના મંદિરે જતાં સમીરની પાછળ પાછળ, બુરખામાં રહેલો પેલો પડછાયો ચાલી રહ્યો હતો. બપોરના સમયે લોકોની ચહલ-પહલ ઓછી હતી. મંદિરની પાસે રહેલા તોલિંગ ઝાડની આડશે સમીર તેને મળ્યો.

“તમારું નામ...!”

“સમીર.”

“અને તારું નામ...!”

“ઝરીના.”

“અહીં તારી સાથે કોણ રહે છે ?”

“મારાં અમ્મી, અબ્બાજાન નથી. ચાચાજાન, ચાચી સાથે રહું છું.”

બુરખો ઉઠાવી વાત કરતી ઝરીનાને સમીર સાવ નજીકથી જોઈ રહ્યો. કેટલી સરળ અને સૌમ્ય હતી ઝરીના !

હવે સમીરનો મંદિરે જવાનો સમય બદલાઈ ગયો હતો. બપોરના સમયે જ્યારે કામકાજમાંથી પરવારી, બધાય ઘડીક જંપી ગયા હોય ત્યારે સમીરના પગ મંદિર તરફ

જઈ નદીકિનારા તરફ ચાલી નીકળતા.

ધીમે-ધીમે ડગ ભરતાં તે હોપપુલ સુધી પહોંચી રહેતો. પુલની બરાબર બાજુમાં નાનીસરખી પગદંડી ઉપરથી, નીચે ઊતરવાના નાનાં નાનાં સત્તર-અઢાર કાચાં પગથિયાં કુદાવતાં તે નીચે ઊતરી પડતો. ત્યાં નાનોસરખો બગીચો હતો. લીલાંછમ ઘાસમાં પગલાં પાડતા, ત્યાં ગુલમહોરના વૃક્ષની વિશાળકાય છાયામાં બેસી જતો.

કેટલીક મિનિટોમાં જ ઝરીના ત્યાં આવી જતી. એકબીજાને જોતાં જ બંનેની આંખો નાચી ઊઠતી. ઝરીના સમીરની બગલમાં બેસી જતી. ઠંડા પવનની લહેરખીઓ જાણે બંનેને પાંખો ઢાળી રહેતી. ગુલમહોરનાં પાંદડાં હરખાઈને ડોલી ઊઠતાં. ઝરીનાની નાજુક હથેળીને સમીર પોતાની હથેળીમાં ઝાલી રહેતો. એકબીજાની આંખોમાં જોતાં બંને દૂર દૂર સુધી ખોવાઈ જતાં. બધાંયથી બેખબર બની, પોતાની દુનિયામાં મસ્ત બની વિહરી રહેતાં.

એક રાત્રિના બરાબર નવ વાગ્યાના સુમારે દુકાન બંધ કરતાં સમીરે થાપટ મારી અને, ઝરીનાના દિલની ધડકન ધડકવા લાગી. સમીર રેણુકામાતાજીના મંદિર તરફ જતી નાની ગલીમાં આગળ વધ્યો અને પીપળાના વૃક્ષની છાયામાં સમાઈ ગયો. કેટલીક મિનિટોમાં જ ઝરીના આગળ વધી, અને બંનેના પડછાયા લગોલગ આવી ગયા. ધીમા અવાજે બંનેની કાનાફૂસી સંભળાઈ રહી.

એકબીજા સાથે હળવા મને વાતો કરી, એક મક્કમ નિર્ણય કરી, છૂટાં પડેલાં સમીર અને ઝરીનાએ તે રાતે શાંતિની નીંદર લીધી.

પરંતુ કેટલીક વારે બહાર નીકળેલા ઝરીનાના ચાચાજાનની નજરોથી સમીર અને ઝરીનાનો પડછાયો બચી ન શક્યો.

સવારનો પહો ફાટ્યો ન ફાટ્યો કે સમીરની અધખૂલી આંખોએ જોયું કે ઝરીના બેડની બરાબર સામે ઊભી ઊભી મરક મરક હસી રહી હતી. સમીર પથારીમાં જ બેઠો થઈ ગયો. ઝરીના સુંદર લાગી રહી હતી. બારીમાંથી આવતા હળવા પવનની લહેરખીઓ વડે તેના વાળની લટો ફરફરી રહી હતી. આછા ગુલાબી રંગનો દુપટ્ટો હવામાં ઊડી રહ્યો હતો. તેની આંખોમાં એક ચમક છલકતી હતી.

ઝરીના ખડખડાટ હસતાં હસતાં બંને હાથો વડે પોતાની પાસે આવવાનું તેને ઇજન આપી રહી હતી.

આવી તે મરકરી હોતી હશે ! સમીર અકળાઈ ઊઠ્યો. તેણે ઓઢવાનું બાજુ પર ખસેડ્યું.

“ઝરીના..., તું અહીં...! ઉપર શી રીતે આવી ? નીચે બા, બાપુજીએ તને જોઈ તો નથી ને !”

ઝરીના પાછલા પગે પાછળ ખસી રહી હતી. સમીર આગળ વધવા લાગ્યો. સીડી

અને ઝરીના વચ્ચેનું અંતર ઓછું હતું. બસ..., એક પાછળ ભરેલું પગલું અને...!

અને ઝરીનાએ પગલું ભરી જ દીધું. સમીર ઝરીનાને પકડે તે પહેલાં જ, તેની નજર સામે જ, તે સીડી ઉપરથી...!

“ઝરીના...!” સમીરના મુખમાંથી રાડ નીકળી ગઈ.

સમીર પથારીમાં સફળો બેઠો થઈ ગયો. તેણે આંખો ચોળવા માંડી. આસપાસ કોઈ ન હતું. તો પછી..., ઝરીના...!

સમીરે ઊભા થઈ બારીની બહાર જોયું. બધું જ બરાબર હતું. તેણે પોતાના માથાના પાછળના ભાગમાં ટપલી મારી.

અરે...! આ તો સપનું હતું. તે મનમાં જ મલકાઈ રહ્યો.

સવારે ઊઠ્યા બાદ પરવારી, તે પિતાજીની ગાદી ઉપર બેઠો. તબલાંની સાંઈ ઉપર હળવી થાપટ મારી, ધીરે ધીરે સાંઈ, પડી અને વાધર ઉપર તેનો હાથ ફરવા લાગ્યો. અને તેમાંથી નીકળતા સૂરો હવામાં વિખેરાવા લાગ્યા.

તેની આંખો ઝરીનાના ઘર તરફ મંડાયેલી હતી. બહાર ગ્રીલની પાછળ રહેલો પડદો હવામાં હલી રહ્યો હતો. જાણે હમણાં તેમાંથી ઝરીનાનો ચહેરો...!

એક મિનિટ... બે મિનિટ ત્રણ મિનિટ... તબલાં ઉપર સમીરના હાથની થાપટ વધતી ગઈ... વધતી ગઈ. ઝરીનાનો ચહેરો ન દેખાયો.

સમીરની ધીરજ ખૂટતી હતી. ગાદી ઉપરથી ઊભા થઈ તે આમતેમ આંટા મારવા લાગ્યો. સાડાદસ સુધીમાં તો તે અમીતના ઘરે હતો. કેટલીક વાર બંનેએ ધીમા અવાજે વાતો કરી. અમીતે સમીરની હથેળી હળવેકથી દબાવી સાંત્વન આપ્યું. બંને મિત્રો છૂટા પડ્યા.

સમીર રઘવાયો બની ગયો હતો. તેને કશું કામ સૂઝતું ન હતું. સમીર પોતાને આવેલા સપનાની કડીઓ જોડતો હતો. ક્યાં ગઈ ઝરીના... ! અરે... ! હજી ગઈ કાલે રાતે તો...!

ઝરીના તો જાણે વાદળમાં છુપાઈ ગઈ હતી. હવામાં ઓગળી ગઈ હતી. જમીન તેને ગળી ગઈ હતી ! ઝરીનાને માથે કોઈ આફત તો !

સાંજના સાડા છના સુમારે અમીત બધી જ જાણકારી લઈને હાજર હતો. બંને ઉપરના ઓરડામાં ભરાઈ ગયા.

“હિંમત રાખજે યાર ! વાત જ કંઈક એવી છે. રાતે જ આખો પરિવાર ક્યાંક ઉચાળા ભરી ગયો છે. બંને ફ્લેટને તાળું છે.”

“અરે પણ...!”

પરંતુ આ સિવાયનો બીજા કોઈ ઉત્તર અમીર પાસે ન હતો. કેટલીક વારે અમીત સડસડાટ દાદર ઊતરી ગયો. પાછળ જ નીચે ઊતરતાં સમીરના પગમાંથી તો જાણે,

બધું જ જોર ઓસરી ગયું હતું. તેના શરીરમાંથી શક્તિ હણાઈ ગઈ હતી. ધીમા પગલે નીચે ઊતરી તે ધબ લઈને ગાદી ઉપર બેસી પડ્યો.

બાંયા, તબલાં, સાંઈ, પડી અને વાધર ઉપર તેનો હાથ ઝડપથી ચાલવા લાગ્યો. તે તબલાંની થાપટે સૂર આલાપતો હતો. તબલાંની વધતી જતી થાપટે નિશાદ અને ગંધારા જેવા કરુણ સૂર તેની આસપાસ, ચારેકોર હવામાં રેલાવા લાગ્યા. તેની ડોક આમતેમ હલતી હતી અને તેના લાંબા વાંકડવેલા વાળ સૂરની સાથે હવામાં ફંગોળાતા હતા.

સાભાર નોંધ

(બાળસાહિત્ય)

(૧૪૭) દાદા દાદીનો દરબાર : ડૉ. ભાવના હેમંત વકીલના, ૨૦૧૪, ૮, ઠાકોરદ્વાર સોસાયટી, ચોકલેટ મોલ સામે, ઘોડઘોડ મેઈન રોડ, સુરત, પૃ. ૯૬, રૂ. ૧૨૦/- (૧૪૮) સોનેરી બાળવાર્તાઓ - જયંતી કે વાઘેલા, ૨૦૧૪, આર. કે. પ્રાથમિક શાળા, મુ. નેનપુર જિ. ખેડા, પૃ. ૮૦, રૂ. ૨૦૦/- (૧૪૯) શોખીન બિલાડી : પુષ્પા અંતાણી, ૨૦૧૪, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૬+૩૭ રૂ. ૭૫/- (૧૫૦) વાર્તા લો વાર્તા : હરીશ નાયક ૨૦૧૪, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૮+૭૬, રૂ. ૧૪૫/- (૧૫૧) જેને કંઈ જ જોઈતું નથી : હરીશ નાયક, ૨૦૧૪, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૬+૩૪, રૂ. ૧૭૦/- (૧૫૨) સ્વર્ણિમ મનોહર બાળવાર્તાઓ : મીનાક્ષી ઠાકર, ૨૦૧૩, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૮+૧૦૦, રૂ. ૧૮૦/- (૧૫૪) લક્ષ્મણ હર્યો કેમ : હરીશ નાયક : ૨૦૧૩, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ (૧૫૫) ચાતુરી કથાઓ : હરીશ નાયક, ૨૦૧૪, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૮+૧૧૬, રૂ. ૨૧૫/- (૧૫૬) ઓલ ધ બેસ્ટ : જિતુ ત્રિવેદી, ૨૦૧૪, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૨૪, રૂ. ૨૧૫/- (૧૫૭) ક્ષણ તત્ક્ષણ કથાઓ : હરીશ નાયક, ૨૦૧૪, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૪+૫૨, રૂ. ૯૫/- (૧૫૮) ભરત રેખા : હરીશ નાયક, ૨૦૧૪, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૪+૩૨, રૂ. ૬૦/- (૧૫૯) વિલક્ષણ અને વિચક્ષણ કથાઓ : હરીશ નાયક, ૨૦૧૪, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૪+૫૨, રૂ. ૯૫/- (૧૬૦) રમતે રમતે ભણતાભાઈ : કનુપ્રસાદ મ. પાઠક, ૨૦૧૪, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૮+૪૪, રૂ. ૯૦/- (૧૭૦) શૈશવની શેરી : વિનોદ જાની ૨૦૧૪, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૦+૪૦, રૂ. ૯૦/- (૧૭૧) છપ્પન મસાલા ભાગ-૧ હરીશ નાયક : ૨૦૧૪, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૦+૧૪૨, રૂ. ૨૬૫/- (૧૭૨) છપ્પન મસાલા ભાગ-૨ : હરીશ નાયક, ૨૦૧૪, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૦+૧૪૬, રૂ. ૨૬૫/-

છેવટે બટુક ગુણાને એટલું તો સમજાવી શક્યો કે માસ્તરના ખભેથી ધાબળી ઉતરાવી એ તો પ્યારઅલીનું જ કામ હતું. એટલા પૂરતી તેણે શરત પાળી બતાવી કહેવાય.

પણ ગુણાએ તો શરત મુજબ પ્યારઅલીએ મુદત પાળી કે કેમ તે જ વાત પકડી રાખી. આ બાજુ પ્યારઅલીએ વળતો સવાલ કર્યો કે મુદત પાળી એનો પુરાવો નથી તો નથી પાળી એનોય પુરાવો ક્યાં છે ?

ચરમાળિયાની મઢીના બાપુના પગમાં ધાબળી કોણે ને ક્યારે મૂકી એનો તાળો કે ઉકેલ ન મળે ત્યાં લગી મુદત નથી પાળી એવું કેમ કે'વાય ? તોય એક છેવટના ઉપાય લેખે ત્રણે જણા સંમત થયા કે ટપુને બાપુ પાંહે મોકલીને જો કશી ભાળ મળે, જાણવા મળે તો તેમ કરવું; ને એમાં જે કંઈ ઉકેલ મળે તે સ્વીકારી લેવો !

ટપુ શનિવારનો વેત કરીને ગયો તો ખરો પણ ધોયેલ મૂળા જેવો પાછો ફર્યો. પૂછ્યું તો કહે, બાપુ તો મારો સવાલ સાંભળીને ગરમ થઈ ગયા. ભલે ગાળ નો દીધી પણ ધમકાવી નાખ્યો. કહે, અરે મૂરખ, તુઝે ક્યા માલૂમ, હમ તો યહાં સંસાર કો ભૂલને કે લિયે ભેઠે હૈં ! ઔર તૂ દો ટકે કી કામલી કે બારે મેં પૂછતા હૈ ?

ને ફરી વળી અટકીને ઊભી.

બટુકે આ બેઉને તડકે મૂકીને બાકીના બધાને એક વાત ભણાવી : હવે બધાએ ભેગા મળીએ, ને ગમે તે વાત થતી હોય પણ તેમાં પ્યારઅલી કે ગુણો આવે એટલે વારાફરતી બોલવું : બેય લુખ્યા છે; બેય લુખ્યા છે; બેય લુખ્યા છે !

જોકે બે-પાંચ દિવસ તો એવો જોગ ખાધો જ નહીં. બેમાંથી એકેય ઓટલે ડોકાણા જ નહીં. દુકાનના શેઠને પૂછ્યું તો જવાબ મળ્યો કે તમે બધા સવારે ભેગા થાવ ત્યારે બેય જણા સાંજે આવે છે, ને સાંજે મળવાના હો ત્યારે સવારે આવી જતા હોય છે !

– શું બેય જણા સાથે ને સાથે જ હોય છે ?

– જવાબ મળ્યો : હા, હમણાંથી તો કાયમ ભેગા જ ફરે છે... એમ કરતાં કરતાં છેક આઠમે દિવસે આખું રાવણું ભેળું થયેલું ત્યાં છેક મોડી સાંજે બેય જણા હસતા હસતા આવ્યા. ને જાણે વધાઈ ખાતો હોય એમ પ્યારઅલીએ સમાચાર આપ્યા : સાંભળ્યું તમે કોઈએ ? આ મુંબઈમાં મેંચ રમાતી'તી એ ડ્રોમાં ગઈ ! વળતો ઘા બટુકે કર્યો : હા, અમે તો એય જાણી લીધું છે કે આ તમે જે પાલ્ટી દેવાના હતા એય ડ્રોમાં ગઈ ! ને પછી એક એકને પૂછવા માંડ્યો –

શું કે'છ નંદા ? – હા, બેય લુખ્યા છે...

અને તું ભગા ? - હા, બેય લુખ્યા છે.

ગની તારે શું કે'વું છે ? - બધા કે' એનાથી નોખું થોડું બોલાય ?

ટપુભાઈ તમે ? - લુખ્યા એટલે સાત વાર લુખ્યા !

ગુણો નરમાશથી બોલ્યો : ભૈલા, અમારી વાત સાંભળો તો ખરા.

- નથી સાંભળવી. તમારે જે સંતલસ કરવી હોય એ સામી ફૂટપાથે જઈને કરો. જે નક્કી કરો એ અમને કહેજો; અમે બધા જમીને આવ્યા છીએ, ને કોઈ દી ભૂખ્યા રે'તા નથી. બેઉ જણ સામી ફૂટપાથે ગયા અને બાકીના બધા તેમની ચેષ્ટાઓ, મુખભાવ ધ્યાનથી જોવા માંડ્યા.

આ પ્યારઅલી થોડો અક્કડ લાગે છે, જાણે કે હાથ હલાવીને પૂછી રહ્યો છે - શું કરી લેવાનો તું ?

ગુણાએ હાથ લાંબો કર્યો, જાણે ટાવર ચીંધતો હોય તેમ; બટુક મનોમન બબડ્યો : આ ટાવર ભણી શું ચીંધતો હશે ?

નંદાએ ખુલાસો કર્યો : ટાવર નથી ચીંધતો, અવેડાનો ઝાંપો ચીંધતો હોય એવું લાગે છે...

અવેડાનો ઝાંપો ? બટુકને આશ્ચર્ય થયું ! ત્યાં તો પ્યારઅલી સાબુનું નવું કારખાનું કરવાનો હતો; નંદો ક્યાંથી જાણે ? તેણે નજરથી જ પ્રશ્ન કર્યો. નંદાએ ચોખવટ કરી : મને વધારે તો કશી ખબર નથી, પણ પ્યારભાઈએ ત્યાં જે જગ્યા ભાડે રાખેલી તેનું ભાડું ઉતારી નાખ્યું ને ચાવી આપવા આવ્યો ત્યારે ઈ જગ્યાના માલિકને ત્યાં હું બેઠો'તો - બટુકને તાળો મળ્યો. બે વરસ પહેલાં પ્યારઅલીએ વેપાર કર્યો - ધંધો કર્યો ત્યારે ખોટ ખાધેલી એ વાત ગુણો જાણી ગયો લાગે છે; ને અત્યારે આંગળી ચીંધીને કહેતો લાગે છે. બને, એવુંયે બને. હવે પ્યારઅલી કંઈક નરમાશથી વાત કરતો લાગે છે. વળી થોડી ચણભણ ને પછી ગુણો પ્યારઅલીના ગળે હાથ મૂકીને કશાક સોગંદ ખાતો લાગ્યો. પછી બેઉ ખડખડા હસ્યા; ને આ બધા શું જોઈ રહ્યા છે ને શું સમજી રહ્યા છે એનું માપ લેતા હોય તેમ જોઈ લીધું ને હળવે હળવે નજીક આવ્યા.

પહેલાં ગુણો બોલ્યો : આ હું ને પ્યારભાઈ ભેગા થઈને તમને પાલ્ટી આપવાના એટલું નક્કી. હવે તો રાજી ને ?

પ્યારઅલીએ કહ્યું : આ ગુણાભાઈ ને હું બેઉના તરફથી તમને પાલ્ટી આપશું, એટલું પાકું. હવે તો બધા ખુશ ને ? હવે આવતી કાલે સવારે આંઈ જ મળીએ. કોને બોલાવવા, કેટલાને કહેવું, પાલ્ટી ક્યાં કરવી, ક્યારે કરવી બધું સવારે નક્કી કરીએ ! બધાએ એકબીજા સામે જોયું ને ડોકાં હલાવી સંમતિ દીધી. ગુણો ને પ્યારઅલી એકબીજાના હાથ પકડીને ચાલવા માંડ્યા. બટુકે મનોમન વિચાર્યું : આ પ્યારીયો કાલ સવારે કશોક નવો ખેલ નો પાડે તો સારું. બાકી એનું તો ભલું પૂછવું !

*

નંદાને રાતે પૂરી ઊંઘ ન આવી. જાણે વિચારવાયુ થઈ ગયું હોય એમ તંદ્રામાં તરતો રહ્યો ને સવારે ઊઠવામાં થોડું મોડું થયું લાગ્યું. ઝપટથી પરવારીને, થોડો વહેલો વહેલો રોજની બેઠકે પહોંચી ગયો. એને એમ કે પોતે થોડો વહેલો પડશે; પણ જઈને જોયું તો બટુક તો તેનાથીયે વહેલો આવી ગયેલો; ને દુકાન સામે ઊભો રહીને ઉપર પડતી નાની ગેલેરીને ઝીણી નજરે જોતો જોતો કશીક અવઢવ કરતો લાગ્યો. નંદો આવ્યો કે તરત તેણે પૂછી લીધું : આ પવલાની ગેલરીમાં પડદો કાયમ રહેતો, ખરો ને ? – આજે કેમ નથી ?

નંદાને નવાઈ લાગી. આ બટુક જેવો બટુક આવો ગાફેલ કેમ રહ્યો ! થોડું હસીને એણે જવાબ આપ્યો : પડદો તો અઠવાડિયાથી ઊતરી ગયો છે, તને ઠેઠ આજે ધ્યાન પડ્યું ? જોકે ભગાએ મને પવલાની ને પડદાની ઘણી વાતો નિરાંતે કરેલી, પણ અત્યારે કશું યાદ આવતું નથી...

– વાંધો નંઈ. યાદ આવે ત્યારે અડધી રાતે ઉઠાડજે; પણ અત્યારે તો આજની જ વાત કરીએ. જો બધા આવવા માંડ્યા છે; બટુકે મૂળ વાત કરી. અને બધા એક પછી એક આવવા લાગ્યા. પહેલાં આવ્યો ગની, પછી ટપુ મેરાઈ, ઉતાવળે પગે જતા ગુલાબભાઈને કશી જિજ્ઞાસા થઈ ને અગાઉ કો'કે ટીબળ કરેલું તે યાદ આવ્યું હશે તે ધીમી ચાલે બધા પર નજર નોંધતા નોંધતા નજીક આવ્યા ને ઓટલાના ખૂણામાં ઘેનમાં હોય એમ બેઠેલા હેમલા બાપુની પડખે ગોઠવાઈ ગયા. અને આ આખાયે મામલાના મૂળમાં પોતાની ધાબળી છે એ હકીકતથી સાવ અજાણ એવા સોમચંદ માસ્તર હળવાફૂલ મિજાજમાં બધાની વચ્ચે આવી ઊભા.

થોડીક રાહ જોવરાવીને ગુણો ને પ્યારઅલી જાણે મોટો જગન માંડવા જતા હોય તેમ ગંભીર ભાવે આવ્યા ને થોડી વાર મૂંગા મૂંગા ઊભા રહ્યા. બધાની તાલાવેલી કેવીક છે તેનો તાગ લેતા લાગ્યા પણ કોઈએ કશું પૂછ્યુંય નહીં. આગલી સાંજે બટુકે કહેલું તે યાદ આવ્યું હશે તે શરૂઆત પ્યારઅલીએ કરી –

આપણી પાલ્ટી તો પાકી પણ કોઈ સારો પ્રસંગ હોય, અવસર હોય તો તમે પહેલાં શું કરો ? શરૂઆત કેમની કરો ?

જવાબ માસ્તરે આપ્યો; જેવો પ્રસંગ. પણ શરૂમાં તો ગણેશ માટલી મંગાવીએ, પછી ગણેશજીનું સ્થાપન કરીએ, પૂજન-અર્ચન કરીએ...

– બરોબર, બરોબર; પ્યારઅલીએ વાત વચ્ચેથી ઉપાડી લીધી ને ઉમેર્યું – હવે આપણે જેમને બોલાવવા છે તેમાં પહેલું નામ લખો ગણેશનું ! બધા એકબીજા સામે જોવા માંડ્યા, પણ નંદાના મગજમાં ઝબકારો થયો. એને કશુંક યાદ આવી ગયું તે નવી સમસ્યા ધરતો હોય તેમ સવાલ મૂક્યો... ગણેશને તો હું જાણું. એનું એક નીમ છે, સાગમટે નોતરું હોય તો જ જાય. એના સમાજમાં, એના જજમાનમાં બધા આ જાણે-

જો ક્યાંક નઘૂટકે એકલા જવું પડે, તો ટિફિન લેતો જાય ને ભરીને-ભરાવીને પાછું લઈ જાય. એનો તો નીમ છે - જેવું હું ખાઉં એવું જ મારા ઘરનાં જમે ! હવે તમે બધાને સાગમટે કે'વાના છો કે જણે જણને ? નક્કી કરો ! ઉકેલ બટુકે આપ્યો : ગણેશ ભલે આવે, આપણી ભેળો જમે ને બાકીનાં, એના ઘરનાં સાત-આઠ જણનું ટિફિન ભરી જાય. શું કે'છ ગુણા ? - પછી ગુણાએ બીજું નામ લખાવ્યું : મા'સુખ ડગલીનેય બોલાવીએ, તે દા'ડે બટુક નામુક્કર ગ્યો'તો પણ આ વખતે બોલાવીએ !

- હા, ભલે બોલાવો. પણ શરત એટલી કે તારી ને પ્યારઅલીની વચ્ચે એને બેહાડવાનો. પંગતમાં તમે ત્રણે જણા શોભી ઊઠશો...

- પણ પાલ્ટી રાખશું ક્યાં ?

ઉકેલ ગનીએ આપ્યો : પ્યારભાઈના જિનમાં રાખીએ. ગામની નજીક છે. માલ-સામાન મંગાવવાનું સે'વું પડે. વળી ત્યાં ઊઠવા-બેસવાની જગ્યાએ ઘણી ને પાણી-પેશાબનીયે સગવડ. વળી બે-ત્રણ દાડિયાયે ઊઠવેઠ કરનારાં મળી રે'.

- અને હાં; ટપુએ ઉમેર્યું : પ્યારભાઈ તો ત્યાં પાગરણેય રાખે છે. ટપુની આ છેલ્લી વાતનો કોણ કેવો અરથ કરશે એની કશા મૂલવણ થઈ હોય એમ થોડી અકળામણ ને નારાજગી છુપાવીને પ્યારઅલીએ થોડું કડવું હસી લીધું. અને બધા એકમેકની સામે જોવામાં હતા ત્યાં માર માર કરતી સાઈકલ દોડાવતા અંબાલાલ ને તનજી આવી પડ્યા. અંબાલાલ તો મૂંગો રહ્યો, પણ તનજીએ અકળામણ ને રોષભર્યા અવાજે બધાને ઝૂડવાનું શરૂ કરી દીધું !

અરે ભૂખડાઓ, કેટલા દિ'થી આ એકની એક વાતમાં મંડ્યા રહ્યા છો, જાણે ખાવાનું ભાખ્યું નો હોય; પણ ભાન છે કોઈને - ગામમાંથી જણ જેવો જણ ઊઠી ગ્યો ને તમે બધા આંઈ હા... હા... ઠી... ઠી કરો છો ?

- પણ જરા ફોડ પાડીને વાત તો કર્ય; કોણ ઊઠી ગ્યું ? ક્યારે ?

- નવલાભાઈ ઊઠી ગ્યા. કાલ રાતે થોડું અઠીક લાગતું'તું. દાક્તરને બોલાવ્યા, દવા કરી, પણ વે'લી સવારે દેઈ મૂકી દીધી...

બધા મૂઠ જેમ ઊભા રહી ગયા ને એકબીજાને પૂછવા લાગ્યા કે કોઈને માંદગીની કે કશી બીજી જાણ હતી, શું થયું ? કેમ થયું ? - તનજીએ લગભગ આદેશના સ્વરમાં કહ્યું : હવે બધા ઘરભેગા થઈ જાવ, ફાળિયાં, ટુવાલ જે હોય તે લઈને આવી જાવ એના ઘરે... બાર વાગતાં તો કાઢી જાશે, સગાં-વા'લાંનેય તેડાવી લીધાં છે - બધા હળવે હળવે વિખરાવા લાગ્યા.

ઓટલા પરથી ઊઠીને ગુલાબભાઈ આગળ આવ્યા ને બટુકને પૂછ્યું - આ નવલાભાઈ ગ્યા એ તો દુઃખની વાત, પણ એમને પાછા જણ જેવા જણ કે'વાય ખરા ?

બટુક કશું બોલે એ પહેલાં સોમચંદ માસ્તરે ભારોભાર નારાજગીના સ્વરમાં કહ્યું : કહેવાય, સાત વાર કહેવાય. આવે વખતે આવી મજાક તો ભૂલેચૂકેય ના કરાય. હું

બરાબર જાણું છું. થોડાક મોળા દહાડા એમના કુટુંબના આવ્યા તે ગામનું ઘર વેચી દેવું પડ્યું, ને સોસાયટીમાં નાનકડું ઘર લીધું. વધારાનો સામાન તો ઠીક, ગાયનેય કાઢી નાખવી પડી. જે ભરવાડ દો'વા આવતો એને જ ભળાવી. પણ નવલાભાઈને ભારે આઘાત લાગ્યો. છોલ્લા પંદરેક દિવસથી મેં નજરોનજર જોયેલું. સાંજે ધણની ગાયોને મસ્તરામજીના મંદિરના હવાડે પાણી પાવા લાવે ત્યારે ત્યાં નવલાભાઈ ઊભા જ હોય. જે ગાયને જીવ જેમ જાળવતા'તા એને ગળે વળગીને રોવે, પોશ પોશ રોવે, માથું ખજવાળી દે, ડોક પંપાળે ને પૂંછડું આંખે અડાડી લથડવે પગે પાછા ફરે. એને જ આઘાત હતો તે આ વાતનો. વેપાર-ધંધામાં તો નફોય થાય ને ખોટ પણ જાય. પણ નવલાભાઈને તો જે દુઃખ હતું, જે અણગમો હતો તે ગાયને વળાવવાનો.... હવે તમે જ કહો ગુલાબભાઈ, આને જણ જેવો જણ કહેવામાં તમને શું વાંધો આવ્યો ?

માસ્તરના સ્વરમાં ક્યારેય જોવા ન મળે તેવો રોષ હતો, ઉકળાટ હતો. બટુક આ જોઈ-સાંભળીને સૂનમૂન ઊભો રહી ગયો, ને પછી ધીમે પગલે ઘર તરફ વળ્યો. (હવે પછી પ્રગટ થનાર 'સ્વૈરકથા'નો ઉપાન્ત્ય મણકો)

૧૪

સાભાર નોંધ

(બાળસાહિત્ય)

(૧૭૩) બાર વાઘનું મૃત્યુ પુ-૧ : હરીશ નાયક, ૨૦૧૪, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૮+૩૬, રૂ. ૮૦/- (૧૭૪) દિવાળીનું અદભુત ચંદ્રદર્શન : પુ.૨ : હરીશ નાયક, ૨૦૧૪, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૮+૩૧, રૂ. ૭૦/- (૧૭૫) અવાજનું રહસ્ય : પુ. ૩ : હરીશ નાયક, ૨૦૧૪, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૮+૩૬, રૂ. ૮૦/- (૧૭૬) ઓ નીલ ગગનનાં પંખેરું પુ-૪ : હરીશ નાયક, ૨૦૧૪, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૮+૩૬, રૂ. ૮૦/- (૧૭૭) ગોવિંદાનું અપહરણ : પુ-૫ : હરીશ નાયક, ૨૦૧૪, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૮+૩૨, રૂ. ૭૦/- (૧૭૮) બૂમ બૂમ બૂમરંગ પુ-૬, હરીશ નાયક, ૨૦૧૪, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૮+૭૨, રૂ. ૧૪૦/- (૧૭૯) એક અક્ષરની જાસૂસી પુ.૭ : હરીશ નાયક, ૨૦૧૪, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૮+૭૬, રૂ. ૧૫૦/- (૧૮૦) ખાડો ખોદે તે પડે પુ. ૮ : હરીશ નાયક, ૨૦૧૪, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૮+૭૨, રૂ. ૧૪૦/- (૧૮૧) એડવાન્સ એપ્રિલ ફુલ પુ. ૯ : હરીશ નાયક, ૨૦૧૪, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૮+૮૦, રૂ. ૧૫૫/- (૧૮૨) ચંપલ ચોર ડિટેક્ટિવ પુ. ૧૦ : હરીશ નાયક, ૨૦૧૪, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૮+૭૪

ગ્રીષ્મના તડકા અને... | જયદેવ શુક્લ

હવે સૂર્ય વધુ ને વધુ ક્રુદ્ધ થતો અનુભવાય છે. ગ્રીષ્મની બપોરે રસ્તા પર તડકો નહીં, જાણે ફળફળતું કાંસું રેલાઈ રહ્યું છે. ને આ હવા, કાંસાનું પારદર્શક આવરણ બની શરીરે ચંપાય છે. ક્યારેક મારી ચામડી બળવાનો ચરૂચ અવાજ પણ સંભળાય છે. સુરેશ જોષીએ બળબળતા ઉનાળાની નિર્જન બપોરને અત્યન્ત લાઘવથી ભાવક-પ્રત્યક્ષ કરી છે : 'સૂર્યના હજાર હાથના આશીર્વાદ ઝીલવાની કોઈની મગદૂર નથી.'

આવા આકરા આ દિવસો... એમાં વળી ભારતની ઋતુઓને અવગણી તૈયાર થયેલાં અણઘડ, અનુકરણિયાં ને આંગળિયાત જેવાં મકાનો... જૂનાં ઘરોમાં જે કુદરતી ઠંડક અનુભવાતી હતી તેને સ્થાને કાંકીટનાં ખોખાં જેવાં આ મકાનો ભડભડતી ભઠ્ઠી બની ગયાં છે. રોજ રોજની આ અગ્નિપરીક્ષામાંથી બચવાનો એક માર્ગ છે : વધુ ને વધુ વૃક્ષોનું સંવર્ધન ! પણ આપણે સૌએ તો પૃથ્વીના નિકંદનનો આરંભ કરી દીધો છે.

મને યાદ આવે છે વિદેશી ગ્રામજનોએ અને છેવાડાના બે નરપુંગવોએ સર્જેલો ઇતિહાસ. વર્ષો પૂર્વે બીબીસી રેડિયોની હિન્દી સેવાએ આ પ્રેરક ઘટના પ્રસારિત કરી હતી. ગ્રામવાસીઓ ગરમીથી ત્રસ્ત હતા. કોઈ પર્યાવરણપ્રેમીએ થોડા લોકોને ભેગા કરી વૃક્ષઉછેરનો મહિમા સમજાવ્યો. ધીમે ધીમે બીજા લોકો પણ વૃક્ષવર્ધન અભિયાનમાં જોડાતા ગયા. ગામની ચારે કોર વિધવિધ પ્રકારનાં વૃક્ષો વિકસવા માંડ્યાં. પાંચ-સાત વર્ષમાં તો ચમત્કાર સર્જાયો. વૃક્ષોને કારણે ગામનું તાપમાન ચાર-પાંચ અંશ ઘટી ગયું ! ગામના દીદાર બદલાઈ ગયો. ગામની પ્રાકૃતિક સમૃદ્ધિ તો વધી, સાથે ફળફૂલની આવકને કારણે આર્થિક સ્થિતિ પણ સુધરી.

આ તો થઈ પરદેશની વાત. આપણે પૂર્વોત્તર – અસમ તરફ નજર કરીએ. મિર્શીંગ જાતિના જાદવ મોલાઈ પયેન્ગને લોકો હવે 'વનપુરુષ'ના હુલામણા નામથી ઓળખે છે. ત્રણેક દાયકા પૂર્વે ઉત્સાહથી છલકતા પંદર-સત્તર વર્ષના આ યુવાને અનુભવ્યું કે એ પ્રદેશના અનેક સરિસૃષ્ટો, જીવજંતુઓ વારંવારની રેલથી ધોવાઈ જતી જમીનને કારણે નામશેષ થઈ રહ્યાં છે. એણે હોહા કર્યા વિના જાતે વાંસનું વાવેતર શરૂ કર્યું. અન્ય વૃક્ષો પણ વાવ્યાં, ઉછેર્યાં. પછીના ત્રણ દાયકામાં સર્જાયેલું તેરસો સાંઠ એકરનું જંગલ એકલવીર મોલાઈની સાધનાનું પરિણામ છે. આજે તે 'મોલાઈ જંગલ' તરીકે ઓળખાય છે. જે બંગાળ વાઘ, ભારતીય ગોંડા, હાથી, હરણો ને ગીધોનું ઘર બન્યું છે.

ગુજરાતનું એકાદ ગામ પક્ષાપક્ષી છોડી આવો પ્રયોગ કરે તો ?! ગુજરાતના ઈશાન ખૂણેથી રણ ગુપચુપ પગપેસારો કરી રહ્યું છે એની ચિંતા આપણને કેમ થતી નથી ?

વધતા રણને અટકાવવા ચાલો, માઈલો લાંબાંઆંબીઈઈ ને પહોઓઓળી વૃક્ષોની સજીવ દીવાલ સર્જવાનો આપણે આરંભ કરીએ.

ઈશાન ભારતનો છેવાડાનો, કોઈ દંતકથાના નાયકથી પણ ઊંચો આ બીજો માણસ, નામે દશરથ માંઝી. પોતાના ગામની બાજુના પર્વતની બીજી તરફ આવેલી હોસ્પિટલમાં પોતાની પત્નીને સમયસર પહોંચાડી ન શક્યો. તેથી પત્ની મૃત્યુ પામી. કોઈ માંગણી કે ફરિયાદ વિના દશરથ માંઝીએ એકલે હાથે પર્વત ખોદવાનું શરૂ કર્યું. લોકોએ એને ગાંડો ગણ્યો. છતાં તે ન અટક્યો. લગભગ બાવીસ વર્ષના હાર્યા વિનાના અણથક, સાતત્યપૂર્ણ પ્રયત્નને કારણે પર્વત વચ્ચેથી રસ્તો સર્જાયો ! દશરથ માંઝીના અકલ્પ્ય પુરુષાર્થની કથાને ફિલ્મ-દિગ્દર્શક કેતન મહેતાએ ‘માઉન્ટન મેન’ ફિલ્મમાં વાચા આપી છે. જો મોલાઈ ને દશરથ આવું મહા-ભગીરથ કાર્ય કરી શકે તો આપણે કેમ નહીં ? જરૂર છે તરસ અને તડપની તથા સતત મનમાં ગુંજતી રહેતી તરજની.

□ □ □

ઉનાળાના અસહ્ય તડકા વચ્ચે પંચાગ્નિ તપ તપતા ઋષિ જેવાં વસંત-ગ્રીષ્મનાં વૃક્ષોની લીલા જોઈ છું ત્યારે મારાં બધાં ઉતાપો, ફરિયાદો શમી જાય છે. લીમડા ને મહુડા, ગુલમહોર ને કર્ણિકાર, શિરીષ ને બકુલના રૂપરંગગંધના સાક્ષાત્કારથી નવા જગતમાં પહોંચી જાઉં છું. તડકાના તાડનથી વિક્ષુબ્ધ થયા વિના ખીલખીલતા મોગરાની, પ્રિયપાત્રના સ્નેહસભર બોલાશ જેવી સુવાસ કોણ ભૂલી શકે ? આ ઋતુમાં તડકે ફરતા સૌની ત્વચાને શ્યામલ બનતી જોઈ, મોગરા જાણે સૂરજને કહેતા સંભળાય છે : તમે ભલે મન મૂકી તડકો વરસાવો, પણ અમે શ્વેતત્વ નહીં છોડીએ.

આજે એક અનુભવસિદ્ધ પરમ શાતાદાયક પ્રયોગ કરવાનું રસિકોને ઈજન આપું છું. રાત્રે પાણી ભરેલી ડોલમાં બાર-પંદર મોગરાની હોડીઓ તરતી મૂકી સવારે એ સુવાસિત જળથી સ્નાન કરવાનો લહાવો લેશો તો મારી પ્રતીતિ છે કે તમને સ્વર્ગના સ્નાનની કામના નહીં રહે.

□ □ □

શીમળો કહીએ કે શાલ્મલિ, ગરમાળો કહીએ કે કર્ણિકાર – આ બંને વૃક્ષોમાં એક સામ્ય છે. વસંતારમ્ભે શીમળો આખોઆખો નિષ્પર્ણ થઈ જાય છે. કવિ રાજેન્દ્ર શાહે આ પ્રાકૃતિક ઘટનાનું ‘શીમળાને’ કાવ્યમાં કેવું રમ્ય રૂપાંતર સાધ્યું છે તે જોઈએ :

ભિખ્મુ શૈને તવ સમીપ જ્યાં આવિયો માઘ-વાયુ
તેને તારું પરણ તણું તેં દઈ દીધું ઉત્તરીય
ને તારી નગ્ન કાય !

એ પછી સર્વ-સમર્પણના આનંદ રૂપે શીમળાની શાખાઓના અગ્રભાવે કંકુવરણાં લાલ વગડાઉ ફૂલો પ્રગટવા માંડે છે. દૂરથી જોતાં તો લાગે કે આકાશના ભૂરા દેહ

પર જાણે કંકુછાંટણાં થયાં છે. આ દિવસોમાં ખીલતાં મંદાર પુષ્પોની ઘેરા અળતા જેવી લાલાશ પણ સ્મરણમાં રણઝણે છે. સૂર્યોદયની આસપાસ શીમળાનાં ફૂલોની નાનકી કટોરીઓમાં સંચિત મધની ઉજાણી માણવા સક્કરખોર, કાબર, કાગડા, પોપટની પંખીટોળીની કલબલતી ઊડાઊડ સવારને વધુ સોહામણી બનાવે છે.

શીમળાની જેમ ગરમાળો પણ પર્ણવસ્ત્રો ઉતારી દિગમ્બર બની જાય છે, ગ્રીષ્મારમ્ભે. ધધખતી ક્ષણોમાં કર્ણિકારનું અંગાંગ સોનેરી-પીળા રંગનાં ઝુમ્મરિયાં ફૂલોથી ઝળહળી ઊઠે છે. ફૂલોની પાછળ પાછળ લીલાં પર્ણો પ્રગટવા માંડે ત્યારે સોનેરી-પીળા, લીલા અને લાંબી શિંગોના ઘેરા ચોકલેટી રંગોનો વૈભવ તો માણે તે પામે. ગરમાળાના ફૂલો હવાના સ્પર્શ ડોલતાં હોય ત્યારે તો આખું વૃક્ષ હાંડી-ઝુમ્મરોમાં શત-સહસ્ર ઘૃતદીપકો લઈ અસીમની આરતી ઉતારતું હોય એમ લાગે.

સોનામાં સુગંધ નથી તેમ કર્ણિકારનાં પુષ્પો નિર્ગન્ધ હોય છે એવું ઘણા માને છે. સોનેરી ફૂલોનાં લૂમખેલૂમખાં પાસે જો આપણું સંવેદનશીલ નાક લઈને જઈએ તો ઓછાબોલી, આછું આછું મલકતી નાયિકાના આનંદ-ધબકાર જેવી પીમળને પામી શકીએ. બીજી રીતે કહીએ તો કર્ણિકાર અને સરગવાનાં ફૂલો બોલકણાં નથી. એની મહેક માણવા આપણે અનુનયપૂર્વક એમની પાસે જવું પડે.

ઉનાળાના ઢળતા પરોઢે આછું કર્પૂરગૌર અજવાળું રેલાતું હોય ત્યારે ફૂલોથી લચી પડેલા કર્ણિકારની નીચે ઊભા રહીશું તો આપણા કાન મધુર નાદ-શ્રવણથી વિસ્મિત થયા વિના નહીં રહે. એ સમયે પુષ્પોનું મધ પીવા અસંખ્ય ભમરા મંડરાતા હોય છે. વહેલી સવારનું અજવાળું, ભૂરું આકાશ, સોનેરી પુષ્પો અને તેની આસપાસ ઊડતા ઘેરા જાંબુડિયા-કાળા રંગના ભમરાઓ... આ ઊડતા ભમરાઓનું ગુંજન, ષડ્જ-મધ્યમમાં મેળવેલા દસ-બાર તાનપુરાના જવારીદાર ગુંજારવ સાથે જોડે દે છે. વહેલી સવારનો આ ગુંજારવ આવનારા અનેક ગ્રીષ્મ માટે મને ઉત્સુક બનાવે છે.

બે મહિના પૂર્વે, આથમતા વસંતના દિવસોમાં હું ભાઈ વિનીત સાથે બોરીવલીના સ્ટેશનવિસ્તારમાં વાહનોના ઘરઘરાટ અને અસહ્ય ભીડ વચ્ચેથી પસાર થતો હતો. અચાનક સોનચમ્પા ને મોગરાની મહેકે મને આંતરી લીધો. ક્ષણ માટે હું ક્યાં છું - મુંબઈ, વડોદરા, સાવલી ક્યાં છું ? - એવો પ્રશ્ન થયો.

ચાલો, આપણાં બાળકોને બોરસલી, મધુમાલતી, મંદાર, સોનચમ્પા, દેયડ, દરજીડા, બપૈયા, પતરંગા, ફાલસા, રાયણ, ચાંપા, શેતૂરનાં રંગરૂપસ્વાદનો અનુભવ કરાવીએ, બહુ મોડું થઈ જાય એ પહેલાં.

આપણા વરિષ્ઠ કવિ-વિવેચક ડૉ. ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા એટલે ગુજરાતી સાહિત્યનું એક અતિ ઉજ્જવલ નામ. ગુજરાતી ભાષા પાસે એમના જેટલા ને જેવા વફાદાર પ્રેમીઓ આજે બહુ થોડા છે.

જોકે આટલી સૂક્ષ્મ બાબત પરિષદના સામાન્ય સભ્યો સુપેરે જાણે છે એ રહસ્ય, જંગી બહુમતીથી પરિષદ-પ્રમુખ તરીકે થયેલી ટોપીવાળાની વરણી પરથી સિદ્ધ થાય છે. ગુજરાતની સાંસ્કૃતિક આબોહવા માટે આ રાહતના ખબર છે.

ગુજરાતના યુવા કવિઓ અને લેખકોનું એ સદ્ભાગ્ય છે કે પરિષદના છોંતેરમા સંમેલનના પ્રમુખ તરીકે વરાયેલા ડૉ. ટોપીવાળા આગામી બે વર્ષ માટે પરિષદના સમગ્ર વ્યવહારોનું નેતૃત્વ કરવાના છે. પરિણામે, નવલેખકો માટે ઊંચા લક્ષ્ય સાથેની સાહિત્યિક કારકિર્દીનું એક ઉદાત્ત રોલચોડેલ સર્જાઈ શકે.

ડિસેમ્બરમાં ભુજમાં યોજાનારા પરિષદના અડતાળીસમા અધિવેશનમાં પરિષદ-પ્રમુખ તરીકેનું સન્માન અને જવાબદારી તેઓ સ્વીકારશે એ સાથે પરિષદના ઇતિહાસના નવા પ્રકરણનું પહેલું પાનું ઊઘડશે. એકાધિક અર્થમાં એ એક ઐતિહાસિક ઘટના હશે.

ટોપીવાળાની સુદીર્ઘ, સાતત્યપૂર્ણ અને સતત આરોહિત સાહિત્યિક કારકિર્દીનું સળંગ ચિત્ર એમનાં કાવ્યલેખન, વિવેચન, અનુવાદ, સંપાદનનાં કામો ઉપરાંત અધ્યાપક, આચાર્ય, તથા પરિષદ અને ક. લા. સ્વાધ્યાયમંદિરના નિયામક તરીકેના એમના બહોળા કાર્યપટ ઉપરથી સહેજે તારવી શકાય છે.

સતીશ વ્યાસના ટોપીવાળા વિશેના સુરેખ અને અભ્યાસપૂર્ણ કોશ-અધિકરણમાં રજૂ થયેલી વિગતો ઉપરથી પણ એ કલ્પી શકાય છે કે પરિષદ-પ્રમુખ તરીકેની એમની કામગીરી ગુજરાતી સાહિત્ય અને ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ બેઉ સંદર્ભે કેટલી સર્વગ્રાહી હશે. આ અધિકરણના વાચન બાદ કોઈને એ અવઢવ રહેશે જ નહીં કે પ્રમુખ તરીકે ટોપીવાળાનાં પ્રમુખીય કાર્યોની દિશા અને ગતિ કેવી હશે.

મધ્યકાળથી અનુઆધુનિક કાળ સુધીના પ્રલંબ સમયપટ અને દેશવિદેશની ડાયનેમિક સાહિત્યવિચારણા સાથે એકસાથે બાથ ભીડતા એમના સૈદ્ધાન્તિક અને પ્રત્યક્ષ વિવેચનના લેખોની સૂચિમાંથી પસાર થતાં જ મને સમાંતરે રોમાંચ અને

અદ્ભુતના મિશ્ર ભાવો અનુભવાયા હતા એ મારે કબૂલવું જોઈએ.

કોશમાંની માહિતી તો નવમા દસકના અંત સુધીની જ હશે. એમાં સમાવાયેલા ત્રણેક દાયકાના એમનાં કામોનાં લેખાંજોખાં ઉપરાંત, ત્યાર પછીના બે દાયકાના એમના સક્રિય નિવૃત્તિકાળ દરમ્યાન પણ એમણે સતત ઉત્તમ પુસ્તકો પ્રગટ કર્યાં છે.

સમગ્રપણે એમની પાંચ દાયકા ઉપરાંતની સાહિત્યિક કારકિર્દી દરમ્યાન ગુજરાતના સાહિત્યિક વાતાવરણમાં પ્રસરતી રહેલી બધી જ સુગંધો એમણે માણી, આસ્વાદી છે; બધા જ વાદવિવાદોના એ સાક્ષી રહ્યા છે; તથા સાહિત્ય અને કલાને સ્પર્શતાં તમામ વૈશ્વિક વિચારવલયોનું પણ મૌલિક ને સર્વગ્રાહી આકલન અને પ્રત્યાયન કરતા રહ્યા છે.

ટોપીવાળાને સર્જનાત્મક લેખન માટેનો પહેલો પ્રોત્સાહક પ્રતિસાદ યુવા વયે બ. ક. ઠાકોર પુરસ્કાર રૂપે સાંપડેલો એ જાણે એક સાંકેતિક ઘટના હતી. આજે ટોપીવાળાએ સાધેલા સહજ પાંડિત્યમાં એ સંકેતની ફલશ્રુતિ જોઈ શકાય છે.

વળી વીસમી સદીના ચોથા દસકમાં બળવંતરાયે માંડેલી કાવ્યચયન અને વિવરણની પરંપરા(આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ)ને – જાણે કે બળવંતરાયે સોંપેલી રીલે-સ્ટિકને – એમણે પરિષદપ્રકાશિત ‘ઉત્તરાર્ધ’નો ગ્રંથ બ. ક. ઠાકોરને અર્પણ કરીને એમના હાથમાં પરત સોંપી છે. ‘પૂર્વાર્ધ’માં ઠાકોરે દલપતરામથી સુન્દરમ્ સુધીના કવિઓને સમાવ્યા હતા. ટોપીવાળાએ હેમેન શાહ સુધી એ લીટીને લંબાવી આપી છે.

માતૃભાષા ગુજરાતીને ટોપીવાળાએ સંસ્કૃત અને અંગ્રેજીના બે પ્રશિષ્ટ છેડાઓની સમાંતર ખેડી છે. એ રીતે એમણે ગુજરાતીને વધુ સરળ અને વધુ અભિવ્યક્તિપૂર્ણ બનાવવામાં પણ મહત્ત્વનું યોગદાન આપ્યું છે.

એવી જ રીતે ગુજરાતી સાહિત્યપદાર્થને પણ એમણે મધ્યકાલીન કવિઓ વિશેના (‘મધ્યમાલા’ ૧૯૮૨), ફ્રેન્ચ પ્રતીકવાદ વિશેના (‘હદપારના હંસ અને આલ્બેટ્ટોસ’ ૧૯૭૫), ચોમ્સ્કીના જનરેટિવ ગ્રામર વિશેના (‘સંસર્જનાત્મક કાવ્યવિજ્ઞાન’ ૧૯૮૫) સ્વાધ્યાયો મારફતે નવાં અર્થઘટનો આપીને સતત વધુ ને વધુ સમૃદ્ધ કરવામાં મહત્ત્વની ભૂમિકા ભજવી છે.

સાહિત્ય અકાદમીનો પુરસ્કાર એમને છાસઠ વર્ષની વયે ‘સાક્ષીભાષ્ય’ (૨૦૧૦) માટે ૨૦૧૨માં મળ્યો. આ ગ્રંથમાં નવી સદીના પહેલા દાયકાના તેમના વિવેચનલેખો છે. એટલે કે, નિવૃત્તિકાળનાં એમનાં તાજાં કામોનો એમાં હિસાબ છે. અગાઉ ‘બહુસંવાદ’ (૨૦૧૦) અને ‘સહવર્તી પરિવર્તી’ (૨૦૧૦) તો એમની એથી પણ તાજી નિવૃત્તિનાં ફરજંદો છે.

પાછલાં થોડાંક વર્ષોમાં જ્યંત કોઠારી અને જ્યંત ગાડીત પછી ટોપીવાળા આપણા ત્રીજા એવા વિદ્વાન લેખક છે જેમના નિવૃત્તિકાળમાં જાણે કે એમના જીવનસમસ્તની

સંકોરાયેલી વિદ્વત્ત્રિજ્ઞ પુનઃ પ્રજ્વલિત થઈ ઊઠી હોય અને ઉત્તરાર્ધનાં ઢળતાં વર્ષોમાં પોતાનાં પૂર્વાર્ધનાં કામોને કોમ્પ્લિમેન્ટ કરતો યુવા તાજગીભર્યો સ્વાધ્યાય જેમણે પ્રજા સમક્ષ રજૂ કર્યો હોય.

‘સાક્ષીભાષ્ય’ના પરિચયાત્મક અવલોકનમાં રમણ સોનીએ એને એકવીસમી સદીના પ્રથમ દસકના ‘એક પ્રમુખ ગ્રંથ’ રૂપે અને ટોપીવાળાને ‘વિદ્ગ્ધ’, ‘વરિષ્ઠ’ અને ‘સ્પષ્ટવક્તા’ વિવેચક તરીકે ઓળખાવીને ઉમેર્યું છે કે ‘એ જેટલા શાસ્ત્રસજ્જ છે એટલા જ (અને એટલે જ) શસ્ત્રસજ્જ છે.’

પરિષદ-પ્રકાશિત ‘આધુનિક સાહિત્યસંજ્ઞાકોશ’ની કામગીરી દરમ્યાન હર્ષવદન ત્રિવેદી અને હું એમના સહયોગીઓ હતા.

આ કામગીરી દરમ્યાન અમને ટોપીવાળાના આંતરૂબાહ્ય વ્યક્તિત્વનો સહેજ વિશેષ પરિચય કેળવવાની તક સાંપડી હતી. એમની નિયામકની કેબિનમાં અમે ઘણા કલાકો એમની સાથે અનેકવિધ સાહિત્યિક સંજ્ઞાઓની ચર્ચાને નિમિત્તે સાહિત્ય અને કલાની વ્યાપક ચર્ચાના વાતાવરણમાં ગાળેલા. એ કલાકો દરમ્યાન એમની એ સાંકડી કેબિન ક્યારેક સાહિત્યના કલાસરૂમમાં તો ક્યારેક વૈશ્વિક ચર્ચાસભામાં ફેરવાઈ જતી.

‘કોશિયા’ હોઈને એ દિવસોમાં હર્ષવદન અને હું અમારા કોશકાર બોસની ગેરહાજરીમાં અમારા બેની વાતચીતમાં એમનો સાદર ઉલ્લેખ શોર્ટ ફોર્મમાં ‘ચંટો’ તરીકે કરતા એ હર્ષવદનને યાદ હશે!

હર્ષવદન અને હું ત્યારે હજી નવાસવા વાંચતા-લખતા થયેલા. અમારા વિધિસરના બોસ હોવા ઉપરાંત તેઓ અમારાથી બરોબર બમણી વયના, અને કવિ-વિવેચક-સંપાદક તરીકેની એમની કારકિર્દીના મધ્યાહને વિરાજતા અગ્રણી સાહિત્યકાર હતા.

તેમ છતાં એમણે ક્યારેય બોસનું મહોરું પ્હર્યું નહોતું. પણ સામે છેડે અમે પણ બરોબર જાણતા હતા કે પરિસ્થિતિની માંગ હશે ત્યારે બોસની છડી ઉપાડતાં પણ તેઓ અચકાશે નહીં. આને પરિણામે ગુજરાતી સાહિત્યના છડીદારો હંમેશાં એમનાથી અનુકૂળ અંતર જાળવતા તે પણ અમે જોઈ શકતા.

પછીનાં વર્ષોમાં જ્યારે જ્યારે પણ એમને વાંચવા-સાંભળવા-મળવાનું થયું છે ત્યારે એમના વિશેનો પ્રેમાદર સતત વધતો જ રહ્યો છે.

ટોપીવાળાને મેં ક્યારેય સેલ્ફ-કોન્શયસ (અતિ સ્વભાનવાળા) મનોભાવથી ઘેરાયેલા જોયા નથી. વહીવટ અને વિવેચન બેઉમાં એમનો આત્મવિશ્વાસ એટલો સાહજિક હોય છે કે અજાણ્યા અથવા ઓવરકોન્ફિડન્ટને તો ક્ષણાર્ધ (અરધી ક્ષણમાત્ર) એમ લાગે કે એમનામાં આત્મવિશ્વાસનો અભાવ હશે કે શું ?

ટોપીવાળાની બે વિશેષતાઓએ મને એમની તરફ હંમેશા આકર્ષિત કર્યો છે – ગ્રેસ (સહજતા) અને મિલિટી (નમ્રતા).

એમના અધિકારક્ષેત્રોમાં તેઓ હંમેશાં પૂરેપૂરી સજ્જતા સાથે પ્રવેશે છે અને પોતાની વિદ્વત્તાનાં ગતિલયમાં સહજ વિહરે છે.

તો એ ઉપરાંતનાં અનેક વિદ્યાકીય અને કલાકીય ક્ષેત્રોની ગતિવિધિઓનું તેઓ ઉત્સુક અભ્યાસીની તત્પરતાથી સતત વસ્તુગત નિરીક્ષણ કરતા રહે છે.

કોઈ પણ વાત, વિચાર, પ્રસંગ કે પરિસ્થિતિને તેઓ બાલસહજ જિજ્ઞાસા અને પરિશુદ્ધ વિસ્મયની સમાંતરે, વૈજ્ઞાનિકને સુલભ એવી કઠોર વસ્તુલક્ષિતાથી જોઈ-તપાસી-મૂલવી શકે છે.

એમની સાથે વાર્તાલાપ કરીએ ત્યારે એમનું પેલું વિસ્મય ધીમે ધીમે કેવું વિદ્વત્તામાં સંક્રાંત થતું જાય તેના સાક્ષી થવાનું સદ્ભાગ્ય મારાથી વિશેષ એમના અધ્યાપક-સંપાદક-વિવેચક મિત્રોને પ્રાપ્ત થયું હશે એની મને સહજ ઈર્ષ્યા પણ અનુભવાય છે.

કવિતા અને વિવેચન જેવા સાહિત્યનાં બે પ્રમુખ પણ ભિન્ન અભિવ્યક્તિ-માધ્યમોને તેઓ વરેલા છે. એમણે કહ્યું છે કે, ‘મારું વિવેચન મારા કવિતા-પ્રેમનું વિસ્તરણ છે.’ ‘કવિતાએ વિવેચનને સંવેદના આપી છે તો વિવેચને કવિતાને પરિપ્રેક્ષ્ય પૂરું પાડ્યું છે.’

સાદંત વસ્તુલક્ષી હોઈને પણ એમનું વિવેચન કવિતાના આજાનબાહુઓને કેવી નજાકતથી સ્પર્શી શકે છે તેનું એક ઉદાહરણ એમના છેલ્લા વિવેચનગ્રંથ ‘સાક્ષીભાસ્ય’નું આ વિધાન છે :

‘સિદ્ધાંતોના સ્વાદમાં જો પ્રત્યક્ષ સાહિત્ય ઓગળતું હોય તો સિદ્ધાંતનું કામ પણ પ્રત્યક્ષ સાહિત્યમાં ઓગળી જવાનું છે.’

ઉપરનું વિધાન વાંચતાં થયું કે જાણે પદાર્થવિજ્ઞાન કે પાકશાસ્ત્રની લેબોરેટરીમાં બેસીને વિવેચક ટોપીવાળા, કાવ્યાત્મક નિબંધશૈલીના ગદ્ય વડે, સૈદ્ધાંતિક અને પ્રત્યક્ષ વિવેચનની તુલનાત્મક વ્યાખ્યારૂપ રેસિપિ ઘડી રહ્યા છે!

ટોપીવાળા વાલેરી સ્કૂલના સાહિત્યકાર છે.

‘વાલેરીનું કહેલું સત્ય જ્યારથી અંકે કર્યું છે કે સાહિત્ય એ ભાષાની કલા છે ત્યારથી ભાષા અને કલાની ઓળખ માટેની શોધ અવિરત રહી છે.’

‘મैं ગુજરાતી સાહિત્યમાં લખ્યું છે ત્યારે વિશ્વસાહિત્યના પ્રવાહો વચ્ચે રહેલા ગુજરાતી સાહિત્યમાં લખ્યું છે.’

[રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક સ્વીકાર પ્રસંગે]

સાહિત્યસંજ્ઞાઓ અંગેનું ટોપીવાળાનું કામ થયું જોઈતું હતું તેટલું સ્વીકૃત-પુરસ્કૃત નથી થયું કેમ કે એમના સમયથી કદાચ બે ફર્લાંગ આગોતરું એ કામ હતું.

ગુજરાતી ભાષા આજે પરિવર્તનના વંદોળની વચોવચ ઊભી છે. કેટલાય શબ્દો સતત અને ઝડપભેર ભૂંસાઈ રહ્યા છે ને એટલા જ બીજા કેટલાય પેદા થઈ રહ્યા છે.

શબ્દોના જનમમરણની આ લીલા થોડાં વર્ષો પછી જ્યારે સ્થિર થશે ત્યારના નીઓ-ગ્લોબલ-લિટરરી પરિપ્રેક્ષ્યમાં કોઈને ગુજરાતી ભાષામાં ગુજરાતી કે અન્ય સાહિત્યની વાત માંડવી હશે ત્યારે ટોપીવાળાએ ‘કોઈન’ કરેલી સેંકડો સાહિત્યસંજ્ઞાઓ ઠરેલા જવાળામુખીને સીમાડે સૂતેલા ખેતરની ભોંય જેવી ઉપજાઉ લાગશે એની મને ખાતરી છે.

‘સોલિટરી રીપર’ તરીકેની પોતાની સાહિત્યયાત્રાને ટોપીવાળા ‘એકાંત યાત્રા’ અર્થાત્ ‘એકલ યાત્રા’ તરીકે ઓળખાવે છે. તથા આ યાત્રા દરમ્યાન પોતાના નિજી ચૈતસિક આરોહણને તેઓ પારંપરિક પડાવથી શુદ્ધ સાહિત્યની નિરપેક્ષ સ્વાયત્તાના પડાવ પર્યંત અને શુદ્ધ સાહિત્યની નિરપેક્ષ સ્વાયત્તાના પડાવથી સંસ્કૃતિવિશિષ્ટ સાપેક્ષ સ્વાયત્તાના પડાવ પર્યંતની ‘શૈલીગત ઉલ્કાંતિ’ (Stylistic Evolution) રૂપે ઓળખાવે છે.

એક પ્રબુદ્ધ નાગરિક તરીકે ટોપીવાળાના વ્યક્તિત્વની વિશેષતા છે એમની સાદંત સાદગીભરી જીવનશૈલી.

મારી વ્યાવસાયિક કારકિર્દી દરમ્યાન ટોપીવાળાની અને એમની આગળપાછળની પેઢીઓના અનેક મોટા લેખકો, કલાકારો, બૌદ્ધિકોના સત્સંગ અને સહયોગનો મને લાભ મળ્યો છે.

આ દરમ્યાન મેં સતત નોંધ્યું છે કે જાહેર તેમજ અંગત સામાજિક વ્યવહારોમાં ટોપીવાળાની જેમ ઉચ્ચસ્તરીય શિષ્ટાચાર અને ઐચિત્યપૂર્ણ વ્યવહારની લગભગ વ્યક્તિગત જીવનમાં નિર્દંભ સાદગી અને કલાપૂર્ણ સુઘડતા જાળવતા મહાનુભાવો બહુ ઓછા (rare) હોય છે.

ડૉ. ટોપીવાળા પરિષદને પણ સંયમ ને સાદગી (austerity)ની રાહે ઉચ્ચસ્તરીય સાહિત્યકૃતિઓનાં પ્રોત્સાહન, પ્રસાર-પ્રકાશન અને પુરસ્કારના કામમાં આગળ ધપાવશે એવી અભિલાષા સાથે, ‘પરબ’ના તંત્રીશ્રીએ ટૂંકી ડેડલાઇનમાં સોંપેલા આ મોટા ગજાના જણ વિશેના પરિચયાત્મક લેખને અહીં ઉતાવળે આટોપું છું.

સાભાર નોંધ

(બાળસાહિત્ય)

(૧૮૩) કેકની ચોરી પુ. ૧૧ : હરીશ નાયક, ૨૦૧૪, રનાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૮+૫૨, રૂ. ૧૦૫/- (૧૮૪) કૂંપળનો કલરવ : પારુલ બારોટ, ૨૦૧૩ એ/પ, કિષ્ના બંગલો વિ-૨, મોટેરા, સાબરમતી, અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૫, (૧૮૫) ઉદ્યમ પ્રેરણાની કથાઓ : યશવન્ત મહેતા, ૨૦૧૪, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, પૃ. ૧૪૮, રૂ. ૨૦૦/- (૧૮૬) ચકલીનો માળો : હસમુખ બોટાણિયા, ૨૦૧૪, ૯૧, જલારામનગર-૧, હનુમાન માર્ગ, અમરેલી-૩૬૫૬૦૧

પીટર બિક્સલ,

અનુવાદ : રમણ સોની

આ હું એક એવા માણસની વાર્તા કહું છું જેનું કામ જ વાર્તાઓ કહેવાનું છે. મેં એને અનેક વાર કહ્યું છે કે, મને તો તારી વાર્તાઓ ભરોસાલાયક લાગતી નથી.

મેં કહ્યું કે, 'જો ભાઈ, તું ડિંગ ચલાવે છે, સાવ ગપ્પાં મારે છે, બધું ચગાવે છે ને મને ગોટે ચડાવી દે છે.'

પરંતુ એના પર એની કોઈ અસર થઈ નહીં. એણે તો કશા જ ક્ષોભ કે ખચવાટ વિના કહેવાનું ચાલુ રાખ્યું. અને જ્યારે હું ઊકળી ઊઠ્યો કે, 'બંધ કર, જુદા, ગપ્પાંબાજ, વાતોનાં જાળાં ગૂંથીને ફસાવનાર!' ત્યારે એ મારી સામે તાકી જ રહ્યો; પછી માથું ધુણાવ્યું ને દયામણું સ્મિત કર્યું. પછી નરમાશથી બોલ્યો, ત્યારે મને મારા કહ્યા બદલ શરમ આવી. એણે ધીમેકથી કહ્યું: 'એવું છે ને કે, અમેરિકા નામનું કોઈ સ્થળ છે જ નહીં પૃથ્વી પર...'

એને દિલાસો આપવા ખાતર જ, મેં એની આ વાર્તા લખી આપવાનું વચન આપ્યું. તો લખું :

□

વાર્તાની શરૂઆત થાય છે પાંચસો વર્ષ પહેલાંના એક રાજદરબારથી. સ્પેનના રાજાનો મહેલ. એમાં રેશમ અને કિનખાબ, સોનું અને રૂપું, જર અને ઝવેરાત. ત્યાં નોકર-ચાકરો, દાસ-દાસીઓ હતાં, લડાયક અને મુત્સદ્દી દરબારીઓ હતા. કિલ્લાના મિનારા પર ચોકીદારો નિયમિત ભેરી ફૂંકતા હતા અને બાતમીદાર ખેપિયાઓ એમના ઘોડા હંમેશાં પલાણેલા રાખતા હતા. આ દરબારમાં રાજાના સાચા મિત્રો પણ હતા ને છન્નવેશી બનાવટી મિત્રો પણ હતા. ખરી સુંદરીઓ પણ હતી, ખતરનાક સુંદરીઓ પણ હતી. અને શરાબ હતો. અને આ આખાય મહેલ-પરિસરના લોકો રોજની આ જીવન-ઘરેડ સિવાયનું કંઈ સારું વિચારી શકતા ન હતા.

અને રાજા પોતે પણ એની આ જીવનશૈલીની બહારનું કંઈ વિચારી શકતો ન હતો. અને કોઈ પણ માણસ, એનું જીવન વૈભવવાળું હોય કે અભાવોવાળું હોય; એ આ શહેરમાં રહેતો હોય કે પેલા શહેરમાં, છેવટે તો એક ને એક પ્રકારનું એકધારું જીવન માણસ માટે કંટાળાજનક બની જાય છે. લોકો કોઈ પણ જગાએ રહેતા હોય – ધારો કે બાર્સેલોના નામની એક ખૂબ સરસ જગા છે, ત્યાં રહેતા હોય... પણ

બાર્સેલોનામાં જ કાયમ રહેતા માણસો વળી બીજા કોઈ સ્થળે ફરવા જવા ઇચ્છતા હોય છે.

ગરીબોને એવું લાગતું કે રાજાનું જીવન સરસ છે ને એ દુઃખી થતા કેમ કે રાજા વિચારતો કે ગરીબ હોવું એ ગરીબો માટે યોગ્ય જ છે.

રોજ સવારે રાજા પથારીમાંથી ઊઠે છે, ને રોજ રાત્રે સૂઈ જાય છે ને એનો આખો દિવસ, એના વૈભવ અંગે ને એના માણસો અંગેની ચિંતામાં ને કંટાળામાં પસાર થાય છે. એનો પલંગ બહુ જ કીમતી અને ભવ્ય છે પણ છેવટે તો એનો ઉપયોગ ઊંઘવા માટે જ છે ને !

સવારે રાજાના નોકર-ચાકરો એને ઝૂકીને સલામ કરે છે. એ જ રીતે રોજ સલામ કરે છે. રાજા માટે એ રોજની ઘરેડ થઈ ગઈ છે ને એનું મન એની નોંધસરખી લેતું નથી. જમવા બેસે ત્યારે એક જણ એને છરી આપે છે, બીજું એને કાંતો આપે છે, કોઈ એને માટે ખુરશી ગોઠવી આપે છે, અને એ દરેક વખતે દરેકના મોંમાંથી એક આદરવાચક શબ્દ નીકળે છે – ‘નામદાર’, અને ‘બિરાજો નામદાર’, અને ‘આ લેશો નામદાર?’ એ જ, રોજે રોજ.

કદી કોઈ કંઈ એલફેલ તો બોલે જ નહીં, જેમ કે મૂરખ કે બેવકૂફ.... ગઈ કાલે જે નામદાર-નામદાર કહેલું એ જ આજે, ને એ જ રોજ. બધું એ જ રૂઢ, પોપટિયા. એટલે જ, કંટાળેલા રાજાઓ દરબારી વિદૂષકો રાખતા હોય છે.

રાજાને હસાવવા માટે એમને જે કરવું હોય ને જે બોલવું હોય એની છૂટ હોય છે. પણ જો પછી એ લોકો રાજાને હસાવવામાં નિષ્ફળ ગયા તો રાજા એને ફાંસીએ લટકાવી દે કે એવી જ કોઈ દશા કરે.

આ રાજાએ પણ દરબારમાં એવો એક વિદૂષક રાખેલો. એ વિદૂષક શબ્દોને આડાઅવળા કરીને બોલતો : ‘નામદાર’ને બદલે કહે ‘માનદાર’, ‘રાજમહેલ’ને કહે ‘માજરહેલ’ અને ‘ગૂડ મોર્નિંગ’ ને બદલે કહે ‘મૂડ ગોર્નિંગ.’

મને લાગે છે કે આ બધી સાવ છીછરી ને સસ્તી મજાક ગણાય; પણ રાજાને તો એ મજાની લાગતી.

સળંગ છ મહિના સુધી તો રાજાને એ મજાકો મજાની લાગી – છેક ઇમી જુલાઈ સુધી. પણ ટમીએ સવારે રાજા જેવો ઊઠ્યો ને આ વિદૂષકે કહ્યું ‘માન આપદાર, મૂડ ગોર્નિંગ!’ ને રાજા તાડૂક્યો – ‘દૂર કરો આ વિદૂષકડાને મારી પાસેથી!’

બીજો વિદૂષક આવ્યો – એનું નામ પેપે. ઠીંગણો અને જાડિયો. માત્ર ચાર જ દિવસ એ રાજાને રીઝવી શક્યો. રાજાને હસાવવા માટે એ જેનીતેની ખુરશીઓ પર – સ્ત્રીઓ-પુરુષોની, અમીર-ઉમરાવોની, લશ્કરી અધિકારીઓની ને રાજકુમારો સુધ્ધાંની ખુરશીઓ પર મધ લપેડી દે ! ચોથે દિવસે એણે ખુદ રાજાની ખુરશી પર મધ ચોપડ્યું

– પણ એથી રાજાને હસવું આવ્યું નહીં, એ ગુસ્સે થયો. અને એ જ ઘડીએ પેપેને તગેડી મૂકવામાં આવ્યો.

હવે રાજા એક એવો વિદૂષક લઈ આવ્યો જે દુનિયાનો સૌથી વધુ બિહામણો, બીભત્સ વિદૂષક હતો ! કદરૂપો, લબડી પડેલી ચરબી અને ચામડીવાળો, ઊંચો પણ ખૂંધો, ને ડાબે પગે લંગડાતો. પ્રસંગે બોલવું કે ચૂપ રહેવું એને આવડતું હતું કે એ કંઈક તોતડો હતો એની કોઈને ખબર ન પડતી ! એની આંખો બહુ ડરામણી હતી ને એનો ચહેરો એકદમ કોધભર્યો દેખાતો હતો. રાહત આપે એવી એક જ વસ્તુ હતી – એનું નામ. એનું નામ હતું જહોની.

પણ સૌથી વધુ ભયંકર તો હતું એનું હાસ્ય !

પહેલાં તો એની દૂંટીમાં થોડોક, કાચના ખખડાટ જેવો, અવાજ સાંભળાયો; પછી ડૂસકાંની જેમ આંચકા ખાતો ખાતો એ ઉપર ચડ્યો ને એના જઠરમાંથી, ગોળાની જેમ બહાર આવતો હોય એવો અવાજ નીકળવા લાગ્યો જહોનીનો શ્વાસ ઘડીભર રૂંધાઈ ગયો ને ધ્રુજારી સાથે એક મોટી ચીસ જેવો એના હાસ્યનો વિસ્ફોટ થયો !

રાજાને ગમ્મત પડી. બાકીનાઓના ચહેરા ભયથી ફિક્કા પડી ગયા ને એ થયરવા લાગ્યા. અને જ્યારે રાજમહેલની આસપાસ રહેતા માણસોએ આ અટ્ટહાસ્ય સાંભળ્યું ત્યારે એમણે એમનાં ઘરોનાં બારણાં બંધ કરી દીધાં, બારીઓ ભીડી દીધી, છોકરાંને સુવડાવી દીધાં ને એમના કાનમાં પૂમડાં ખોસી દીધાં.

જહોનીનો હસવાનો આ તરીકો દુનિયાની સૌથી ખોફનાક બાબત હતી. રાજા કંઈ પણ બોલે, એના પર જહોની અચૂક અટ્ટહાસ્ય કરે.

રાજા બોલે એમાં કોઈને કશું હસવા જેવું ન લાગે, પણ જહોની તો એનો હાસ્યવિસ્ફોટ કરે જ.

અને છેવટે એક દિવસ રાજાએ કહ્યું : ‘જહોની, હું તને ફાંસીની સજા ફરમાવું છું.’

અને જહોનીએ ગગનભેદી હાસ્ય કર્યું – આજસુધીય નહોતું કર્યું એવું ભયાનક! રાજાએ નક્કી કર્યું કે આવતીકાલે જ એને ફાંસીએ ચડાવી દેવો. એણે ફાંસીનો માંચડો તૈયાર કરાવ્યો અને જહોનીનું છેલ્લું હાસ્ય એ માંચડાની સામે જ સાંભળવું – એવો નિર્ધાર કર્યો. સર્વ પ્રજાજનો માટે એણે ફરમાન કાઢ્યું કે આ પ્રસંગે બધા હાજર રહે. પરંતુ લોકો તો ઘરે તાળાં મારીને કોઈ અજાણી જગાઓમાં છુપાઈ ગયા હતા એટલે ફાંસી વખતે માત્ર રાજા, જલ્લાદ, એનો મદદનીશ અને જહોની એટલા જ હાજર હતા.

રાજાએ સિપાઈઓને હુકમ કર્યો : જાઓ, બધા લોકોને અહીં હાજર કરો. સિપાઈઓએ બધે ખોળાખોળ કરી પણ કોઈ હાથમાં ન આવ્યું.

રાજા ક્રોધિત થયો – અને જહોનીએ અટ્ટહાસ્ય કર્યું.

એવટે એક છોકરો સિપાઈઓના હાથમાં આવ્યો એને તે રાજા પાસે ખેંચી લાવ્યા. છોકરો નાનકડો, સાવ ફિક્કો અને ઓછાબોલો હતો. રાજાએ એને ફાંસીનો માંચડો બતાવ્યો અને ત્યાં જોવા આજ્ઞા કરી.

છોકરાએ માંચડા તરફ જોયું, આછું સ્મિત કર્યું અને તાળીઓ પાડી. એને ગમ્મત પડી અને એણે રાજાને કહ્યું : ‘આપ બહુ જ ભલા રાજા લાગો છો કે આ કબૂતરોને બેસવા માટે સરસ જગા તૈયાર કરાવી છે ! જુઓ, ત્યાં બે કબૂતર ક્યારનાં આવીને બેઠેલાં છે!’

‘તું સાવ જ બેવકૂફ છે.’ રાજાએ કહ્યું, ‘શું નામ છે તારું?’

‘હું ખરેખર જ બેવકૂફ છું, રાજા. અને મારું નામ કોલોમ્બો છે – મારી મા મને કોલંબીન કહીને બોલાવે છે.’

‘અરે મૂર્ખ! આ કબૂતરો માટેની નહીં, એક જણને ફાંસીએ લટકાવવાની જગા છે.’

‘અચ્છા, એનું શું નામ છે?’ અને એણે નામ સાંભળ્યું ત્યારે એણે કહ્યું : ‘ખૂબ સુંદર નામ છે – જહોની! આવા સરસ નામવાળાને ફાંસીએ કેવી રીતે ચડાવી દેવાય!’

‘કેમ કે એ માણસ ખૂબ ભયંકર રીતે હસે છે.’

અને રાજાએ જહોનીને હસવા કહ્યું અને જહોની અગાઉના કરતાં પણ વધુ ભયાનકતાથી હસ્યો.

કોલંબીનને ગમ્મત પડી. એણે કહ્યું : ‘હે રાજા, તું આ હાસ્યને ભયંકર કહે છે ?’ રાજાને તો અચરજ થયું... એક બાળક આવો જવાબ આપે એવું એ વિચારી ન શક્યો. કોલંબીને કહેવાનું ચાલુ રાખ્યું : ‘એનો હસવાનો તરીકો મને બિલકુલ ન ગમ્યો પણ જુઓ, આ કબૂતર તો હજુ ત્યાં જ બેઠાં છે, જરાય ગભરાયાં નથી. કબૂતરો ખૂબ ગભરુ હોય છે પણ એમને આ હાસ્ય ભયંકર લાગ્યું નથી. તમારે જહોનીને છોડી દેવો જોઈએ.’

રાજાએ આ વાત પર વિચાર કર્યો અને કહ્યું : ‘જહોની, તું છુટ્ટો.’ અને જહોની પહેલી જ વાર ભાષા બોલ્યો – એણે કોલંબીનને કહ્યું : ‘તારો આભાર.’ એણે ખૂબ માયાળુ સ્મિત કર્યું અને જતો રહ્યો.

રાજા પાસે હવે કોઈ વિદૂષક ન રહ્યો.

‘ચાલ મારી સાથે.’ એણે કોલંબીનને કહ્યું

રાજાના નોકર-ચાકરોને ને બધા દરબારીઓને લાગ્યું કે, આ કોલંબીન હવે રાજાનો નવો વિદૂષક.

પણ કોલંબીન જરાય રાજી ન હતો. એ તો ત્યાં જ ઊભો રહ્યો, જરાક અચરજ પામ્યો, ભાગ્યે જ કશું બોલ્યો, જરાય હસ્યો નહીં – એણે આછું શું સ્મિત જ કર્યું – કોઈને હસાવ્યા નહીં.

‘આ તો વિદૂષક નથી, સાવ બેવકૂફ છે, મૂઠ’ – લોકો કહેવા લાગ્યા. અને કોલંબીને કહ્યું : ‘હા, હું વિદૂષક નથી, બેવકૂફ છું.’

અને લોકો એના પર હસ્યા !

લોકો આમ હસ્યાં એ જો રાજાને ખબર પડી હોત તો એ ગુસ્સે થયો હોત. પણ કોલંબીને એવી કોઈ વાત રાજાને કરી નહીં કેમ કે લોકો એના પર હસ્યા એ વાતને એણે લેખામાં લીધી નહોતી.

રાજદરબારમાં બધા પાસે પોતાની કોઈ ને કોઈ ઓળખ હતી – કેટલાક માણસો બહાદુર હતા, કેટલાક ચતુર હતા, રાજા તો ‘રાજા’ જ હતો, સ્ત્રીઓ સૌંદર્યવતી હતી, પુરુષો શક્તિમંત હતા. પાદરીઓ ધર્મનિષ્ઠ હતા.... અને કોલંબીન, માત્ર કોલંબીન જ કશું ન હતો.

કોઈએ એને કહ્યું, ‘ચલ કોલંબીન, આવી જા, મારી સાથે કુસ્તી કર.’ તો કોલંબીને કહ્યું, ‘ભાઈ, હું તમારાથી ઓછી તાકાતવાળો છું.’

વળી કોઈએ પૂછ્યું, ‘સાત ગુણ્યા બે એટલે કેટલા ?’

કોલંબીન કહે, ‘હું તો સાવ ઠોઠ છું.’

કોઈએ પૂછ્યું, ‘કોલંબીન, આ વહેળો કૂદી જવાની હિંમત છે તારામાં?’

એણે કહ્યું, ‘ના, મારામાં એટલી હિંમત નથી.’

અને જ્યારે રાજાએ એને પૂછ્યું, ‘કોલંબીન, તારી ઇચ્છા શું બનવાની છે ?’ ત્યારે એણે કહ્યું કે, ‘મારે કશું જ બનવું નથી, હું પહેલેથી જ કંઈક છું – એટલે કે હું કોલંબીન છું.’

રાજાએ કહ્યું, ‘પણ તારે કંઈક થવું તો પડે.’

તો કોલંબીનને પૂછ્યું, ‘કહો, શું શું ‘થઈ’ શકાય ?’

રાજાએ કહ્યું :

‘જો, પેલો દાઢીવાળો માણસ છે ને, ઘેરા બદામી ચહેરાવાળો, એ નનિવગેટર છે, વહાણવટી. એને નેવિગેટર જ બનવું હતું અને એ છેવટે એ જ બન્યો. એ જહાજો ચલાવે છે ને દરિયા ખેડીને એના રાજા માટે નવા નવા પ્રદેશો શોધી કાઢે છે.’

‘જો તમારી એવી ઇચ્છા હોય, નામદાર’, કોલંબીને કહ્યું, ‘તો હું નેવિગેટર બનીશ.’

ને એ સાંભળતાં જ આખો દરબાર હસી પડ્યો.

અને એ દરબારખંડમાંથી બહાર દોડી જતાં કોલંબીને આનંદની કિલકારી કરી : હું એક નવો દેશ શોધી કાઢીશ, હું એક નવો દેશ શોધી કાઢીશ.’

એ દોડતો દોડતો મહેલમાંથી બહાર નીકળી ગયો, શહેર વટાવી દીધું, ખેતરોના રસ્તે દોડ્યો. ખેડૂતોએ એને દોડતો ને મોટેથી બોલતો સાંભળ્યો : ‘હું એક નવો દેશ શોધી કાઢીશ.’

અને એ દોડતો જંગલમાં આવ્યો, ને જંગલની ઝાડીઓમાં ખોવાઈ ગયો. દિવસો સુધી કોઈને કોલંબીનના કશા જ સમાચાર ન મળ્યા. રાજા બહુ ઉદાસ થઈ ગયો એને ખૂબ પસ્તાવો થયો. કોલંબીન પર હસવા બદલ બધા દરબારીઓ પણ શરમીંદા થઈ ગયા.

અને અનેક અઠવાડિયાં પછી, પહેરેગીરે ઊંચા મિનારા પરથી ભેરી ફૂંકી કે કોલંબીન આવે છે, ત્યારે બધા લોકો આનંદમાં આવી ગયા. કોલંબીન આવ્યો - ખેતરો વટાવીને, શહેરના રસ્તા પસાર કરીને, રાજમહેલના મુખ્ય દરવાજે પ્રવેશીને રાજા પાસે પહોંચ્યો અને બોલ્યો - 'રાજા સાહેબ, કોલંબીને એક નવો દેશ શોધી કાઢ્યો છે.' દરબારીઓ હવે હસવા માગતા ન હતા, એમણે ચલેરા પર ગંભીરતા લાવીને પૂછ્યું - 'હૈં, તો એ દેશ ક્યાં છે ને કયે નામે ઓળખાય છે?'

'એને હજુ કશું નામ આપવામાં આવ્યું નથી કેમ કે મેં એ હમણાં જ શોધ્યો છે - દૂર, દરિયાપાર.' કોલંબીને કહ્યું.

પેલો દાઢીધારી વહાણવટી ઊભો થયો ને એની પાસે આવીને બોલ્યો : 'બહુ સરસ, કોલંબીન, હું અમેરિગો વેસ્પુસ્સી, એ દેશને ખોળવા જઈશ. મને કહે કે ત્યાં ક્યાં થઈને જવાય.'

'તમે દરિયામાં વહાણ ચલાવવાનું શરૂ કરો, પછી એકધારું સીધે રસ્તે જ ચલાવજો. તમારે, એ દેશ જટે ત્યાં સુધી, વહાણ ચલાવે જ રાખવું પડશે. આશા છોડી દીધા વગર...'

કોલંબીન બહુ જ ગભરાઈ ગયો હતો કારણ કે એ સાવ જૂઠું બોલતો હતો. એ જાણતો હતો કે એવોતેવો કોઈ દેશ છે જ નહીં, એવી કોઈ જગા એણે શોધી નથી. હવે એને રાત્રે ઊંઘ આવતી ન હતી.

પણ અમેરિગો વેસ્પુસ્સીએ શોધ માટે સફર આદરી દીધી હતી.

કોઈને ખબર નથી એ દરિયો ખેડવા કઈ બાજુ ગયો.

અને એક દિવસ પહેરેગીરની ભેરી વાગી - અમેરિગો પાછો આવી ગયો હતો.

કોલંબીન ભોંઠો પડી ગયો. પેલા મહાન વહાણવટી સાથે આંખો મેળવવાની એની હિંમત ન ચાલી.

વેસ્પુસ્સી રાજાની સામે જઈને ઊભો રહ્યો. કોલંબીન સામે એણે ઝીણી આંખે જોયું. એક ઊંડો શ્વાસ લીધો. ફરી કોલંબીન સામે ઝીણી આંખે જોઈ લીધું અને સ્પષ્ટ ને મોટા અવાજે એ બોલ્યો જેથી બધા સાંભળી શકે.

એણે કહ્યું, 'મહારાજ, છે, એવો એક દેશ છે.'

કોલંબીનની ખુશીનો પાર ન રહ્યો - કેમ કે વેસ્પુસ્સીએ એને ઉઘાડો પાડ્યો નહીં. તે એની પાસે દોડી ગયો... એને ભેટી પડ્યો અને બોલ્યો -

'અમેરિગો, મારા વહાલા ભાઈ અમેરિગો!'

અને ત્યાં ઊભેલા લોકોને થયું કે આ જ એ દેશનું નામ હશે ને જે દેશનું કોઈ અસ્તિત્વ જ ન હતું એને એ લોકો કહેવા લાગ્યા - ‘અમેરિકા.’

‘હવે તું ખરો,’ રાજાએ કહ્યું, ‘આજથી હવે તને કોલંબસના નામે બોલાવવામાં આવશે.’

અને કોલંબસ નામ જાણીતું થઈ ગયું. અને બધા એને બતાવીને પરસ્પર ગુસપુસ કરતા - ‘આ એ જ માણસ જેણે અમેરિકા શોધી કાઢ્યો.’

અને બધા એવું માનવા લાગ્યા કે, અમેરિકા નામનું કોઈ સ્થળ છે દુનિયામાં. માત્ર કોલંબસને જ એની ખાતરી ન હતી - આખું જીવન એને એવી શંકા રહ્યા કરી પણ એ પેલા મહાન નેવિગેટરને સાચું શું છે એ પૂછવાની હિંમત ન કરી શક્યો.

પણ થોડાક જ વખત પછી બીજા માણસો દરિયા રસ્તે અમેરિકા ગયા ને પછી વળી બીજા ઘણા માણસો ગયા. અને બધા પાછા આવીને કહેવા લાગ્યા - ‘હા, ધરતી પર અમેરિકા નામની જગા છે.’

□

હવે, પેલા જે ભાઈ, જેમણે મને આ વાર્તા કહેલી, એણે કહ્યું :

‘મારી વાત કરું તો હું કદાચ અમેરિકા ગયો નથી. મને ખબર નથી કે અમેરિકા નામની કોઈ જગા છે કે કેમ. કદાચ બધા જ માણસો, કોલંબીનને હતાશ ન કરવા માટે થઈને, એવો ડોળ કરે છે કે અમેરિકા નામની જગા છે. અને કોઈ બે માણસો અંદરઅંદર અમેરિકા વિશે વાત કરે છે ત્યારે હજુ પણ એકબીજા સામે આંખ મીંચકારે છે ને બધી ગોળગોળ વાત કરે છે.

‘કદાચ, જે લોકો અમેરિકા જવા માગે છે એમને, વિમાનમાં કે વહાણમાં, કોલંબીનની આ કથા સંભળાવવામાં આવે છે અને એ લોકો થોડા દિવસ કયાંક સંતાઈ રહે છે ને પછી પાછા આવીને બધી વાતો ગૂંથવા લાગી જાય છે - ત્યાંના ગોવાળોની અને ત્યાંની ગગનચુંબી ઇમારતોની, ત્યાંના નાયગરા ધોધની અને મિસિસિપીની, ન્યૂયોર્કની અને સાન ફ્રાન્સિસ્કોની.

‘અને દરેક વખતે, બધા આ વારતા એકની એક રીતે જ કહે છે - અને મુસાફરીએ ગયા પહેલાં જ તેઓ જે જે વાતો જાણતા હતા તે જ વાતો પાછા આવીને પણ કરે છે, ને એથી આખીય વાત ભારે શંકાસ્પદ છે.

‘પણ લોકો તો વળી હજુ એ જ ચર્ચા કરે છે કે આ કોલંબસ હતો કોણ?

‘હા, હું જાણું છું એ કોણ હતો.’*

* મૂળ વાર્તા There's No Such Place As America by Peter Bishsel.

શરીફા વીજળીવાળા

આપણે ઘણી વાર, ઘણીબધી કૃતિ વિશે આવું કહેતા આવ્યા છીએ : ‘એક વાર વાંચવાનું શરૂ કરશો, તો પૂરી કર્યા વગર ઊભા નહીં થઈ શકો’, ‘ધુજાવી દેતી નવલકથા’ વગેરે વગેરે... ખાલેદ હુસૈનીની ‘અ થાઉઝન્ડ સ્પ્લેન્ડિડ સન્સ’ માટે હું કહીશ કે ખાવા-પીવા-સૂવાનું ભૂલી જઈ, લયલા અને મરિયમના છુટકારા માટે પ્રાર્થના કરતા, કંપતા હેયે, ફફડતા જીવે તમે બસ વાંચ્યે જ જશો... કોઈ નવલકથા એના સાંપ્રત કાળખંડને, રાજકીય પરિવર્તનોને પાત્રોના જીવન સાથે ગૂંથીને, રાજકીય ઘટનાક્રમમાં પાત્રોની જિંદગીને સંડોવીને આ રીતે લખાઈ હોય એવા દાખલા આપણે ત્યાં બહુ ઓછા છે. નાઝીવાદ, ભારત વિભાજન, વિશ્વયુદ્ધો જેવી ઘટનાઓને પશ્ચાદ્ભૂમાં રાખીને લખાયેલી કૃતિઓ આપણે સૌએ વાંચી છે.

મોટા ભાગે તમામ કૃતિ ઘટનાક્રમને ખાસ્સો સમય વીતી ગયા પછીલખાઈ છે જ્યારે અહીં જાણે કે વર્તમાન આલેખાયો છે. ૧૯૭૮થી આક્રમણ અને યુદ્ધના ચકરાવામાં પગ દીધેલા અફઘાનિસ્તાનની વાત કરતા ખાલેદ ‘૭૮ પછીના રાજકીય પરિવર્તનોની સમાંતરે પલટાતા પ્રજાકીય જીવનને આલેખે છે આ નવલકથામાં. આ નવલકથાના લેખક અફલાતૂન ‘Story Teller’ છે એ તો એમની પ્રથમ નવલકથા ‘The Kite Runner’થી જ સમજાઈ ગયેલું. વાર્તારસથી દ્રવતી આ નવલકથા મનને ભારે કરી દે છે અને હૈયાને ભીંજવી દે છે. ૧૯૭૮થી અફઘાનિસ્તાનની બદલાવીના આપણે સૌ સાક્ષી. એમાં હમણાં જ સુખ્મિતા બંદોપાધ્યાયની સ્મરણકથા ‘કાબુલીવાલેકી બંગાલી બીવી’ વાંચેલી. આ પછી તો આ નવલકથાનાં મરિયમ અને લયલાની પીડા સાચાથીયે સાચી લાગી. કલ્પનાયુક્ત વાર્તા વાંચી છે એવું માનવા જાત તૈયાર થતી ન હતી. આ નવલકથાના પ્રભાવમાંથી જાત મુક્ત થાય તે પહેલાં ટીવીના સમાચારોમાં તાલીબાનોએ સુખ્મિતા બંદોપાધ્યાયની જાહેરમાં ગોળી મારીને કરેલી હત્યાના સમાચારે મને સ્તબ્ધ કરી દીધી. કયા કાળખંડમાં જીવીએ છીએ આપણે ? આપણી સાવ પડોશના દેશમાં સદીઓની સાંસ્કૃતિક ધરોહર સમી બુદ્ધની પ્રતિમાઓને ફૂંકી મારવામાં આવે, સ્ત્રીઓના તમામ હક છીનવી લેવામાં આવે, જિંદગીની જ્યાં કોઈ કિંમત જ નથી ને તે છતાં પડોશી દેશ તરીકે આપણે શું કરી શકીએ છીએ ? (દેશમાં બનતા ઘટનાક્રમ વિશે પણ કદી પ્રતિક્રિયા નહીં

આપનારાઓ પાસેથી કશી આશા રાખી શકાય ખરી ? હિટલરની ગેસ ચેમ્બરો સામે કોઈએ કેમ અવાજ નહીં ઉઠાવેલો એવું કહેવાનો આપણને સૌને અધિકાર છે ખરો, મિત્રો ?) આવા તમામ પ્રશ્નો અર્થહીન છે એ જાણવા છતાં પૂછાઈ જાય છે.

૧૯૬૫માં જન્મેલા ખાલેદ હુસૈનીએ તો પોતાના દેશમાં સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્ય જોયું હતું, એમનાં માતા ઇતિહાસનાં શિક્ષક હતાં. બદલાતા રાજકીય વાતાવરણને કારણે ૧૯૮૦માં એમના કુટુંબે દેશ છોડી અમેરિકન નાગરિકત્વ સ્વીકાર્યું. વ્યવસાયે તબીબ ખાલેદ એ દેશની બદલાલીની વાત કરે છે જ્યાં સ્ત્રીઓ વકીલ, તબીબ કે કંઈ પણ બની શકતી, યુનિવર્સિટીમાં ભણતી અને ભણાવતી. સ્ત્રીઓ માટે અમાનુલ્લાહના શાસનકાળમાં તમામ સગવડો અને સ્વતંત્રતા હતી. પણ રશિયા અને અમેરિકાની સત્તાની લડાઈમાં આ દેશનો એવો તો કારમો ભોગ લેવાયો કે અત્યારે તો ત્યાં ધાર્મિક કટ્ટરવાદના નામે નિયતિનો આંધળો નાય, ખેલાઈ રહ્યો છે. બદલાતા શાસકો સાથે નવી આશા તરફ મીટ માંડતી પ્રજાના કપાળે આગલા જુલમગારને સારા કહેવડાવે એવા જુલમીઓ લખાતા રહ્યા છે. યુદ્ધો, બરફની વર્ષા, સતત કારમા દુષ્કાળ વચ્ચે પિસાતી પ્રજા કંઈ આશાએ ટકી રહી હશે એવો પ્રશ્ન થાય. બુરખા વગર, પુરુષના સાથ વગર સ્ત્રી ઘર બહાર પગ ના મૂકી શકે. બળાત્કાર પુરુષ કરે છતાં એની સજા ભોગ બનનારી સ્ત્રીને જ થાય એવા જંગલરાજ્યમાં વસતી સ્ત્રીઓ રશિયન, મુજાહિદીન, તાલિબાન, અમેરિકન... તમામ પ્રકારના સૈનિકોના પંજામાં પીંખાઈ. સ્ત્રીને ભોગવવામાં કોઈને ધર્મ નથી નડ્યો. આવા કારમા જીવનસંઘર્ષ વચ્ચે આ સ્ત્રીઓ કંઈ રીતે ટકતી હશે એનો જવાબ આ નવલકથા અમુક અંશે આપે છે. વૈશ્વિક ઋત કે સનાતન સત્ય સુધી આ કૃતિ નથી પહોંચતી, મનુષ્યમાત્રની પીડાની વાત પણ નથી અહીં. આપણા કાળખંડમાં જીવતી એક પ્રજાની પીડાને આલેખતી નવલકથા મળેલ દિવસો સુધી અજંપા બનાવી જાય છે.

કાબુલ વિશે ૧૭મી સદીમાં લખાયેલી કવિતામાંથી* નવલકથાનું શીર્ષક લેતા ખાલેદ પાસે સંમોહિત કરનારી વાર્તા કહેવાની આવડત છે. વાંચતાં વાંચતાં હૈયું રડે, કકળે, આંખો નીતરે, સોળ ઊઠે હૈયા પર... પણ તોય વાંચવાનું છોડી નથી શકાતું. બે સ્ત્રીઓની જિંદગી નિમિત્તે અહીં અફઘાનિસ્તાનના ચાર ભયાનક દાયકાઓની વાત થઈ છે. રાજકીય ઊથલપાથલના પરિણામે અફઘાન સમાજ કંઈ હદે વેરવિખેર થઈ ગયો તેની વાત કરતી આ નવલકથા અફઘાન પ્રજાના – ખાસ તો અફઘાન સ્ત્રીના – બે ચહેરા રજૂ કરે છે : સહન કરવાની હદ અને સંઘર્ષની તાકાત. ખાલેદે આ સ્ત્રીઓની જિંદગીને સાવ નજીકથી દર્શાવવા બે પ્રતિનિધિ પાત્ર પસંદ કર્યાં છે. મરિયમ અને લયલા.

* One could not count the moons that Shimmer on her roofs, or the thousand Splendid suns that hide behind her walls : by Iranian Poet Saibtabrizi.

કાબુલથી ૬૫૦ કિ.મી. દૂર આવેલા હેરાત નામના નગરની બહાર વસતી મરિયમ એની કડવી વખ જેવી મા નાના સાથે રહેતી હતી. પિતા જલીલ હેરાતના શ્રીમંત માણસ છે, આલીશાન હવેલીમાં રહે છે, ત્રણ પત્ની અને નવ સંતાનોના પિતા છે. અઠવાડિયે મરિયમને મળવા આવતા પિતા મરિયમને બહુ ગમે છે પણ નાના અતિશય કડવાશથી મરિયમને એના ‘હરામી’ હોવા બાબતે સભાન કરતી રહે છે. જલીલે એની પત્નીઓને એવો ખુલાસો આપેલો કે નાનાએ પરાણે એને આ સંબંધ માટે મજબૂર કર્યો હતો... મરિયમના જન્મ વખતે સાવ એકલી નાનાએ ગર્ભનાળ પણ જાતે જ કાપેલી... મરિયમને જાણે કે ભવિષ્ય વિશે ચેતવતી હોય એમ નાના એને કહે છે : ‘Like a compass needle that points north, a man’s accusing finger always finds a woman. Always, you remember that, Marium...’ જેના નામનો અર્થ સુંદર ફૂલ, થાય તે મરિયમને એની જિંદગીમાં પછીથી આવી એક આંગળી હંમેશાં પોતાના તરફ ચીંધાયેલી જોઈ. પિતાના લાડ માત્ર દેખાડો છે એવું સમજાવતી નાના, નવ વર્ષની મરિયમને જલીલના દંભી વલણ વિશે ચેતવતી કહે છે : ‘You think you are a daughter to him ? That he is going to take you in ? Let me tell you something. A man’s heart is a wretched, wretched thing, Marium. It is not like a mother’s womb. It won’t bleed, it won’t stretch to make room for you.’ (૨૭) પણ મરિયમને પિતા પર અતિ વિશ્વાસ હતો. ૧૪મા જન્મદિવસે પિતાને ધરાર મળવા જતી મરિયમ નાનાની ધમકી ‘I’ll die if you go’ (૩૮)ને અવગણીને પણ થાય છે. એના અસ્તિત્વ બદલ જેમણે કાયમી શરમ અનુભવેલી એ પિતાના ઘરના દરવાજા ન ખૂલ્યા મરિયમ માટે. આખી રાત બહાર બેસી પાછી ફરેલી મરિયમ જુએ છે કે એની માએ ખરેખર જ આત્મહત્યા કરી લીધેલી. અનાથ મરિયમને જલીલની ત્રણેય પત્ની મળીને કાબુલમાં રહેતા ૪૫ વર્ષના મોચી રશીદ સાથે પરણાવી દે છે. પ્રથમ પત્નીના મૃત્યુને દસ વર્ષ વીત્યા પછી રશીદનો દીકરો પણ ડૂબીને મરી ગયેલ છે. મરિયમને પિતાને કાયમ પૂજેલા. એ હૃદય ફાટી પડે એવી પીડા સાથે એમને વિનવે છે પણ પિતા મૂંગા જ રહે છે. મરિયમ આ ક્ષણે પિતા સાથેના નાતાને મનોમન કાયમી ધોરણે પૂરો કરે છે. વર્ષો પછી એ ધરાર કાબુલ મળવા આવેલ પિતાને નથી જ મળતી.

શરૂઆતના દિવસોમાં રશીદનું વર્તન સારું હતું. પહેલા જ દિવસે જોકે એણે રડતી મરિયમને ચેતવી દીધેલી : ‘One thing I can’t stand the Sound of a woman crying...’ (૫૮). મરિયમને પહેલી વાર ઘરની બહાર લઈ જતો રશીદ એને બુરખો આપતાં કહે છે : ‘A woman’s face is her husband’s business only.’ (૬૮). જોકે આ જ રશીદ પાછો નગન સ્ત્રીઓના ફોટાવાળા ઢગલો સામયિક ઓશીકા નીચે રાખતો ! રશીદ

રેડિયો સાંભળતો, રાજકારણની વાતો, નિક્સન અને રશિયાની રાજનીતિની વાતો કરતો... મરિયમ આ તમામ બાબતે સાવ અજાણ-અબુધ હતી... એટલે પણ રશીદ એના પર અકળાતો. મરિયમની નજરે કાબુલમાં વગર બુરખો, સ્કર્ટ પહેરેલી એકલી ફરતી સ્ત્રીઓને દેખાડતા સર્જક પછીથી કાબુલ કેટલું બદલાયું તે આપોઆપ વ્યંજિત થવા દે છે. ૧૯૭૪ના રમઝાનની રોનક જોતી મરિયમને રશીદ પડોશમાં રહેતા હકીમના કુટુંબથી દૂર રહેવાનો આદેશ આપે છે. જોકે મરિયમના ગર્ભપાત વખતે હકીમની પત્ની ફરીબા જ મદદે આવે છે. દીકરાના સપનાં જોતા રશીદ માટે મરિયમની વારંવારની કસુવાવડ અતિશય આઘાતજનક હતી. છ કે સાત કસુવાવડ પછી દાક્તરોએ કહી દીધું કે હવે મરિયમ કદી મા નહીં બની શકે... બસ એ પછી રશીદની રહીસહી કોમળતા પણ હવા થઈ ગઈ. નાની નાની વાતે ખીજવાઈ જતો, ફરિયાદ કરતો રશીદ હવે લાત, પાટા, લાફાથી જ વ્યવહાર ચલાવે છે. મરિયમ હવે એના માટે નર્ચો બોજ છે. સતત ડરમાં જીવતી મરિયમ ૧૯ વર્ષની થઈ ત્યારે, ૧૯૭૮માં એ શહેરની ગલીઓમાં લશ્કરને જુએ છે, રશીદનો રેડિયો અચાનક જ મૂંગો થઈ જાય છે. શહેરની બદલાતી પરિસ્થિતિ વચ્ચે ઘરનું વાતાવરણ પણ અસહ્ય થતું જાય છે. ભાત જરા કાચા રહી જવાની સજા રૂપે રશીદ મરિયમને મૂકી ભરીને કાંકરા ચાવવાની ફરજ પાડે છે. લોહી નીંગળતા મોંએ, તૂટી ગયેલ દાંત સાથે રડતી મરિયમ ભાંગીને ભુક્કો થઈ ગયેલ હૈયે રશીદને બોલતો સાંભળે છે : ‘Now you know what you have given me in this marriage. Bad food, and nothing else’. (૧૦૩). જે રાતે મરિયમ રશીદની ફૂરતાની પરાકાષ્ટા વેઠી રહી છે ત્યારે પડોશમાં હકીમની પત્ની ફરીબા બે દીકરા પછીની દીકરી લયલાને જન્મ આપે છે. આ લયલા આ કથાની બીજી નાયિકા છે. લયલાનો અર્થ છે રાતનું સૌન્દર્ય.

૧૬મા પ્રકરણથી કથાનો બીજો ખંડ આરંભાય છે ત્યારે આપણી સામે ૧૯૮૭નું કાબુલ છે. લયલા નવ વર્ષની થઈ ચૂકી છે. આ ખંડમાં કથા લયલાની આસપાસ જ ફરે છે. મરિયમના પિતાની મુલાકાત કે પડોશી તરીકેની તેની લયલાના ઘરની મુલાકાતને બાદ કરતાં બીજો ખંડ લયલાની જ વાત કરે છે પણ પછીથી લેખક બખૂબી આખી વાતને મુખ્ય પાત્રો અને મુખ્ય કથાપ્રવાહ સાથે જોડી આપે છે. લયલા અને એના બાળપણના મિત્ર તારીકને અફઘાનિસ્તાનનો ઇતિહાસ કહેતા હકીમ એક વાર બંનેને બામિયાનના બુદ્ધ જોવા લઈ જાય છે. દેશની જ નહીં, દુનિયાની આ સાંસ્કૃતિક ધરોહરને તેઓ ભવિષ્યમાં કદી જોઈ શકવાના નથી એ વાતથી અજાણ હકીમ બંનેને પ્રેમ, અહિંસા, સંસ્કૃતિ વગેરેની વાતો કર્યે જાય છે.

રશિયનોને દેશમાંથી ખદેડવા, આઝાદી અર્થે જેહાદે ચડેલા મુજાહિદીનો સાથે ઘરેઘરમાંથી યુવાનો જોડાઈ રહ્યા હતા. લયલાના બંને મોટાભાઈ પણ જેહાદીઓ સાથે યુદ્ધે ચડેલા... આ બંનેના મૃત્યુના સમાચારે લયલાની માને જીવતી લાશ બનાવી દીધી.

એક અર્થમાં મરિયમની જેમ જ લયલા પણ માના પ્રેમ વગર જ મોટી થઈ છે પરંતુ એને પિતાનો ભરપૂર પ્રેમ મળ્યો છે. તારીકના કુટુંબની હૂંફ અને પિતાના ઘડતરે લયલાને મક્કમ મનોબળવાળી બનાવેલી છે. પિતાના શિક્ષક હોવાને કારણે લયલા રશિયા-અમેરિકાની રાજનીતિ, જિહાદ વગેરે બરાબર સમજે છે. રશિયનોના રાજ્યમાં નોકરી ગુમાવી, બ્રેડની ફેક્ટરીમાં મજૂરી કરતા હકીમ લયલાને સતત શિક્ષણનું મહત્ત્વ સમજાવતા રહેતા. એ કહેતા કે લયલા માટે સલામતી પછીની બીજી મહત્ત્વની ચીજ ભણતર હોવી જોઈએ. નવ વર્ષની લયલાને પિતા કહે છે : ‘Marriage can wait, education can not... you can be anything you want, Laila... When this war is over, Afghanistan is going to need you as much as its man, may be even more. Because a society has no chance of success if its women are uneducated, Laila, No Chance...’ (૧૧૪). આપણને પીડા થાય કે જે દેશમાં આવા સમજુ, ઉદાર, માનવતાવાદી લોકો વસતા હતા એ દેશની બે મહાસત્તાએ કેવી હાલત કરી ? આવી વાતો સાંભળીને ઊછરેલી; આવા ઉદાર, પ્રેમાળ વાતાવરણમાં પોષાયેલી લયલા કેવી ભયાનક, અસહ્ય પરિસ્થિતિમાં ધકેલાઈ ? સતત ઊજળી આવતી કાલનાં સપનાં જોતા, રુમીની કવિતાઓ લયલાને શિખવાડતા, સ્ત્રીની સ્વતંત્ર-અસ્તિતામાં માનનારા પિતાને જોઈને ૧૪ વર્ષની થયેલી, તારીકનો પ્રેમ પામેલી લયલાના કપાળે રશીદ જેવા જડ પુરુષ સાથે જીવવાનું આવે એ કેવી તો વિડંબના ?

રશિયન શાસનમાં બીજા અનેક ત્રાસ હતા પણ સ્ત્રીઓને અમર્યાદ સ્વાતંત્ર્ય હતું. હવે અમેરિકાની મદદથી લડતા મુજાહિદીનો દેશની આઝાદી માટે રશિયનો સામે લડતા હતા. હજારો અફઘાન યુવાનો શહીદ થઈ રહ્યા હતા, સેંકડો અફઘાન સ્ત્રીઓ મુજાહિદીનોની જીત માટે પ્રાર્થી રહી હતી. ભાઈના મૃત્યુ પછી લાશની જેમ જીવતી મા કદીક આપઘાત કરી બેસશે એવો લયલાને ડર છે. ઘણી વાર માને હલાવીને કહેવાનું મન થાય છે લયલાને : કે મા હું જીવું છું, હું શહીદ નથી થઈ...’ પણ હિંમત નથી ચાલતી. મા એના ભયને સમજે છે. એ કહે છે : ‘હા, મને ઘણી વાર મરવાનો વિચાર આવ્યો... પણ... I want to see the day the Soviets go home disgraced, the day the Mujahiden come to Kabul in Victory. I want to be there when it happens, when Afghanistan is free...’ (૧૪૨). લયલાની મા સમગ્ર અફઘાન પ્રજા વતી બોલી રહી છે. દરેક જુલ્મી શાસક વખતે પ્રજાએ આશાવાદી બની, છુટકારા માટે આમ જ પ્રાર્થના કરી હતી, નવા શાસકને હરખભેર વધાવ્યો હતો... પણ ખબર નહીં આ પ્રજા કેવી કારમી નિયતિ લખાવીને આવેલી છે કે એમની દરેક આશા કાળમીઠ પથ્થર પર અફઘાઈને હવામાં વેરાઈ જાય છે.

૧૯૯૨માં લયલા ૧૪ની થાય અને મરિયમની જેમ જ એની જિંદગી પણ તળેઉપર

થઈ જાય છે. સોવિયેત રશિયાના વિખેરાઈ જવાને કારણે ખરેખર જ મુજાહિદીન કાબુલની ગલીઓમાં વિજયકૂચ આદરે છે. પ્રજા ઘેલી થઈને એમની વિજયકૂચને વધાવે છે. પરંતુ ટૂંકા ગાળામાં જ એમની આશા હતાશામાં ફેરવાઈ જાય છે. ઉઝબેક, તાજિક, પશ્તુન, ઈરાન કે આરબ તરફ નમેલા અનેક ફિરકાઓ એક થઈને સોવિયેત સામે લડ્યા હતા પણ હવે એમની લડાઈ સત્તા માટેની લડાઈ હતી. હિકમત્યાર, રબબાની, મસૂદ જેવાં બળવાન જૂથોએ ડુંગરા અને ગાળીઓમાં ખેલાતા યુદ્ધને શહેરની ગલીઓમાં લાવી મૂક્યું. રોકેટ, બોમ્બ અને સુરંગોના હુમલાથી કાબુલની ગલીઓમાં, દરેક ઘરમાં મોતનું તાંડવ શરૂ થઈ ગયું. શહેર આખું રાખના અને લાશોના ઢગમાં ફેરવાઈ રહ્યું હતું. આ જૂથોએ કાબુલને ટુકડાઓમાં વહેંચી નાખ્યું, સ્ત્રીઓ પર ઘરમાં, ગલીમાં બળાટકાર શરૂ થયા. લૂંટફાટ, ખૂનામરકી રોજેરોજની ઘટના બની ગઈ. શેરીઓ એ હદે અસલામત બની ગઈ કે હકીમ જેવી વ્યક્તિએ પણ લયલાને શાળાએથી ઉકાડી લઈ ઘરે ભણાવવાનું શરૂ કરવું પડ્યું. લયલાની અંગતમિત્ર ગીતિ ઘરની સાવ નજીક રોકેટ હુમલામાં મરી જાય, અને તારીકનું કુટુંબ દેશ છોડવાનો વિચાર કરે છે ત્યારે હકીમ પણ પત્નીને દેશ છોડવા સમજાવે છે. છેલ્લી વાર મળવા આવેલા તારીક સાથે અંગત પળો માણી બેસતી લયલાને પોતાના પ્રેમ પર અડગ વિશ્વાસ હતો. મોતના તાંડવ વચ્ચેની આ અંગત પળો યુદ્ધ પર પ્રેમની વિજયપતાકા જેવી લાગે છે.

મુજાહિદીનોના આગમનને વધાવતી, મિજબાનીઓ મનાવતી પ્રજાને હવે રશિયનો સારા હતા એવું લાગે છે. ગલીઓમાં ચોપાસ માનવદેહનાં ચીંથરાં એવી રીતે ઊડી રહ્યાં છે કે શેરીનાં કૂતરાંઓને પણ માનવમાંસની ટેવ પડી જાય છે. મોતના તાંડવથી થાકતી લયલાની મા અમેરિકા જવા તૈયાર થાય ત્યારે લયલાના મનમાં તારીકને મળી શકાશે એ વિચારે હરખની હેલી ચડેલી છે. દીવાલ પરથી દીકરાઓના ફોટા ઉતારતી માને હવે સમજાઈ ગયું છે કે એના દીકરાઓની જેમ જ અનેક અફઘાન યુવાનોની શહાદત એળે ગઈ છે. પુસ્તકોના વિશાળ સંગ્રહમાંથી શું લઈ જવું અને શું મૂકી જવું તેની દ્વિધામાં આંટા મારતા હકીમ મૂળિયાં ઊખડી જતી પ્રજાની પીડાને વ્યંજિત કરે છે. ટેક્સી આવે એટલી જ વાર છે. લયલા કશુંક લેવા-મૂકવા બહાર નીકળે છે ને ઘર પર એક રોકેટ પડે છે. હકીમના આશાવાદનો અને ફરીબાના સ્વતંત્ર અફઘાનિસ્તાન જોવાના સપનાનો આમ રાખના ઢગલા રૂપે અંત આવે છે. પડોશી હોવાના નાતે રશીદ અને મરિયમ ઘાયલ-અનાથ લયલાને એમના ઘરે લઈ જાય છે અને લયલાની સારવાર દરમિયાન રશીદના બદલાતા રંગઢંગ પારખતી મરિયમ એના ઈરાદાનો વિરોધ કરે છે, પરંતુ બીજા બાજુ ખાટલામાં પડેલી લયલા તારીકની વિદાય સમયે ગાળેલી અંતરંગ પળોના વિકસી રહેલા પરિણામ બાબતે વિચારી રહી છે. એમાંય તારીકના મૃત્યુના (ઉપજાવી કઢાયેલા) સમાચાર પછી તો લયલા પાસે કોઈ વિકલ્પ બચતો જ નથી.

શેરીઓમાં ખેલાઈ રહેલો ખૂનખાર જંગ, રાખના ઢગમાં ફેરવાઈ ગયેલ ઘર-બાર... સલામતીના નામે મીંડા વચ્ચે લયલા જાય તો ક્યાં જાય ? ઘર બહાર પગ મૂકી શકાય એવું નહોતું. કામચલાઉ વ્યવસ્થા તરીકે મરિયમના લાખ વિરોધ છતાં લયલા ૬૦ પાર કરી ગયેલા રશીદને પરણી જાય છે. મરિયમના સાંભળતા જ રશીદ એનો હરામી હોવા વિશે, અણઘડ અને ફૂવડ હોવા વિશે લયલાને કહેતો રહેતો... લયલાને પ્રેમથી બોલાવતા રશીદના મોઢેથી કદી સારો શબ્દ મરિયમના કાને નો'તો પડ્યો... એને બધો ધૂંધવાટ લયલા પર જ ઠલવાતો. પણ લયલા ભાગ્યે જ એના ગુસ્સાનો જવાબ વાળતી છે. દીકરાની માળા જપતા રશીદને પહેલા દિવસથી જ અઝીઝા અકારી લાગે છે. એના મનમાં અઝીઝાના પિતા વિશે પણ શંકા જાગી ચૂકી છે. લયલા પ્રત્યેની મરિયમની ભયાનક કડવાશ, તિરસ્કાર છતાં મરિયમને મારતા રશીદને લયલા રોકે છે. આ ક્ષણે આ બંને સ્ત્રીઓ વચ્ચે એક નવો જ સંબંધ જન્મે છે. બંને વચ્ચે એવી લાગણી, એવો પ્રેમ જન્મે છે કે બંને એકમેક માટે જીવતાં થઈ જાય છે. ૧૮ વર્ષ પહેલાં પોતાના પ્રથમ બાળક માટે સીવેલાં કપડાં લયલાને આપતી મરિયમ કબૂલે છે : 'Nobody is ever stood up for me before (૨૪૩). શેરીઓમાં ખેલાતા યુદ્ધ વચ્ચે, બંદૂકો અને બોમ્બના અવાજ વચ્ચે આ બંને સ્ત્રીઓ સતત વાતો કર્યે જાય છે. એકમેકની જિંદગીની રજેરજ વાત કરતી આ બંનેની જિંદગી જાણે હવે અલગ રહી જ નથી. અઝીઝા દ્વારા માતૃત્વ પામનાર મરિયમને એના પિતા વિશે જાણ્યા પછી તો અમીઝા પ્રત્યેનો પ્રેમ અનેકગણો વધી જાય છે. જે હટે મરિયમ વેઠેલું એ જાણ્યા પછી લયલા નક્કી કરે છે કે હવે આનાથી વધારે નહીં વેઠાય. એણે નાસી છૂટવાની ઈચ્છા મરિયમમાં પણ રોપી. લયલાને કાઢી મૂકવા મથતી, એને વેશ્યા કહેવા સુધી ગયેલી મરિયમ જાણે હવે એની સગી મા હોય એવો સ્નેહનો તંતુ બંને વચ્ચે બંધાય છે. ભાગતી વેળાએ પકડાય ત્યારે અધિકારીને મરિયમ મા-દીકરીનો સંબંધ જ બતાવે છે. નાસતી વેળાની એમની દિલધડક સફરમાં દરેક ક્ષણે વાંચનારનો જીવ પણ ફફડે છે. પુરુષ વગર કશે નહીં જવાનો આદેશ આ બંને સ્ત્રીને વળી રશીદને હવાલે કરે છે. ક્રોધથી પાગલ થઈ ગયેલ રશીદ હવે એકસરખી ફૂરતાથી બંનેને મારે છે. ઢોરમાર અને ખાધાપીધા વગર જીવવું એ બંને માટે રોજની વાત થઈ જાય છે. વળી અફઘાનિસ્તાનમાં રાજકીય પરિવર્તન આવે છે. હવે પ્રજાના ઉદ્ધારક બનીને તાલિબાન આવે છે. મુજાહિદીનોના ત્રાસમાંથી છૂટેલી પ્રજા વળી નારી રહી છે. ગૃહયુદ્ધના ત્રાસમાંથી છોડાવનાર કટ્ટર, ધર્માન્ધ, જડ તાલિબાનને પ્રજા આવકારી રહી છે. આગળના તમામ શાસકોની જેમ તાલીબાન પણ દેશનું નામ બદલાવે છે. હવે ખૂનામરકી, અરાજકતા અને ત્રાસમાંથી છુટકારો મળશે એવું માનતી પ્રજા જુએ છે કે સત્તા હાથમાં આવતાંની સાથે જ તાલીબાનો પ્રજા માટે નિયમો જાહેર કરે છે. આ નિયમોની જરાક ઝાંખી તો જુઓ : (૨૭૦-૨૭૧)

- પાંચ વખતની નમાજ ફરજિયાત - નહીં તો જાહેરમાં ફટકારવામાં આવશે.
- પુરુષોએ અમુક ચોક્કસ માપની દાઢી વધારવી પડશે... નિયમનું પાલન નહીં કરવાથી ફટકા કે મોતની સજા એ તો બધે જ લખવામાં આવ્યું છે.

- પાઘડી ફરજિયાત. નાનાં છોકરાંઓએ કાળી અને મોટાઓ માટે સફેદ, કપડાં પણ ઇસ્લામિક જ પહેરવાનાં.

- ગીત-સંગીત, નૃત્ય પર પ્રતિબંધ પત્તા, ચેસ, જુગાર, પતંગ વગેરે પર પ્રતિબંધ.

- લખવું-વાંચવું, ચિત્ર દોરવાં, ફિલ્મ જોવી... આ બધાં પર પ્રતિબંધ.

- જો તમે મુસ્લિમ ન હો તો છુપાઈને, બીજાને ન દેખાય તેમ પ્રાર્થના કરવી.

અને સ્ત્રીઓ માટે

- ઘરની અંદર જ રહો. પુરુષના સંગાથ વગર ઉંબરો ઓળંગશો નહીં. અગર એવું કરશો તો ફટકારવામાં આવશે.

- ચહેરો ઘરના પુરુષ સિવાય અન્ય કોઈને ન બતાવવો. બુરખા વગર ઘરની બહાર પગ ના મૂકશો.

- જ્વેલરી, કોસ્મેટિક્સ, સુંદર વસ્ત્રો વગેરે પર પ્રતિબંધ.

- You will not speak unless spoken to

- You will not make eye contact with men.

- You will not laugh in Public.

- નખ રંગશો તો આંગળાં કાપી લેવાશે.

- શાળા પર પ્રતિબંધ. છોકરીઓની તમામ શાળાઓ આજથી બંધ કરી દેવાશે.

- Women are forbidden from working

- જો દુરાચાર કરતાં પકડાશો તો પથ્થરા મારીને મોતને ઘાટ ઉતારાશે.

સાંભળો... સાંભળો... સાંભળો... આ બધા આદેશોનું પાલન કર્યા વગર છૂટકો જ નથી.

માત્ર શાળાઓ જ નહીં, સ્ત્રીઓ માટેનાં દવાખાનાં પણ બંધ કરી દેવાયાં. પોતાના ઘરની સ્ત્રીઓની બદલાલી છતાં પુરુષો કશું બોલતા નથી. રશીદ જેવા તો ઊલટાના રાજ થાય છે ! દીકરાના જન્મ વખતે ઓપરેશન અનિવાર્ય છે પણ બુરખો પહેરેલી દાક્તર લાચારીથી મરિયમને કહે છે કે એની પાસે બેભાન કરવા માટે કશું નથી. ઓક્સિજન, X-Ray, સાદી એન્ટિબાયોટિક્સ કશું જ નથી. હાથમોજાં પણ એ લોકો ધોઈને પહેરે છે. મરિયમ એકલી દવા લેવા જાય તો તાલિબાન જવા ના દે... ને લયલા આ સાંભળી પીડાથી ચીસ પાડતી કહી ઊઠે છે : ‘Cut me open and give me my baby’ (૨૮૩). અનેક સ્ત્રીઓની જેમ લયલાનું ઓપરેશન પણ એનેસ્થેસિયા વગર જ થાય છે !

પછીનાં બે વર્ષમાં અફઘાનવાસીઓએ જે જોયું તે આગળના જુલમગ્ગારોએ પણ નો'તું કર્યું. તમામ પુસ્તકો બાળી નખાયાં, ચિત્રો ફાડી નખાયાં, મ્યુઝિયમ હતા- ન-હતા કરી દેવાયાં, યુનિવર્સિટીઓને તાળાં લગાવી દેવાયાં, સિનેમાઘરો બંધ કરી દેવાયાં, ટી.વી. કે રેડિયો બંધ કરી દેવાયાં... અફઘાનની સાંસ્કૃતિક ધરોહર સમા બામિયાનના બુદ્ધને ઉડાવી દેવાયા... સ્ત્રીઓ પરના બેશુમાર અત્યાચારો અને આ સાંસ્કૃતિક વિનાશ છતાં દુનિયા તો તમાશો જોઈ રહી હતી... સતત ત્રણ દુષ્કાળ પ્રજાને બિલકુલ જ ખતમ કરી દે છે. લયલાના સખત વિરોધ છતાં અઝીઝને અનાથાશ્રમમાં મુકાય છે. રશીદની દુકાન અકસ્માતે બળી જાય એ પછી ઘરની નાની-મોટી ચીજો વેચાતી જાય છે. હવે રશીદ ઘરમાં જ રહે છે. લયલાને ભાંડતો, મરિયમને લાત મારતો, ચીજવસ્તુ ફેંકતો, પછાડતો... એ લયલાને ભાંડતાં બરાડે છે : 'I married a Pari... પણ તું તો કૂબડી ડાકણ થઈ ગઈ... તું બીજી મરિયમ બનતી જાય છે...' (૨૯૭). જાતભાતનાં બહાનાં બતાવી રશીદ ધરાવે લયલા સાથે નથી જતો પરિણામે તાલિબાનોથી બચતી, ક્યારેક ઢોરમાર ખાઈને પણ લયલા અઝીઝને મળવા જાય છે. મારથી બચવા ત્રણ-ચાર સ્વેટર પહેરીને જતી લયલા ચાબુકના મારે લોહીલુહાણ થઈને પાછી આવે છે. ઘરનો અને તાલિબાનનો આટલો બધો માર ખાતી લયલાને પોતાને પણ નવાઈ લાગે છે. જે ઘરમાં એ ઊછરી હતી ત્યાં જો કોઈએ એને કહ્યું હોત કે માનવશરીર આટલી હદના માર પછી પણ કામ કરતું રહી શકે તો કદાચ એણે ન માન્યું હોત. પણ હવે એના માટે રોજનો માર સામાન્ય થતો જતો હતો. (૩૧૫).

દોજખના પર્યાય સમી જિંદગીમાં અચાનક જાણે અમૃતનું ટીપું પડ્યું હોય એમ મરી ગયેલ મનાતો તારીક પાછો આવે છે, પોતાની દીકરી અઝીઝા વિશે જાણે છે ને વળી ઢબુરાઈ ગયેલાં સપનાંઓ જાગી ઊઠે છે... પણ પિતાના ગુણ લઈને જન્મેલ દીકરો ઝાલમાઈ પારકા પુરુષની હાજરીમાં માએ મોં ઉઘાડું રાખેલું એવું રશીદને કહી દે છે. તારીકના ઘરે આવવા વિશે સાંભળીને જંગલીની જેમ લયલાને મારતા રશીદને અટકાવવા મરિયમને કોઈ રસ્તો સૂઝતો નથી. પોતાની જિંદગીને નરક બનાવી દેનાર રશીદે છેલ્લાં ૨૭ વર્ષમાં એની પાસેથી બધું જ લઈ લીધેલું... હવે એ લયલાને પણ લઈ લે તે મરિયમ હરગિઝ ન ચલાવે... (૩૪૦). લયલાનું ગળું દાબતા રશીદ પર મરિયમ પાવડાનો ઘા કરે છે. રશીદ પરનો બીજો ઘા એ મરિયમે એની જિંદગીમાં લીધેલ પહેલો નિર્ણય હતો. મરિયમ અને લયલાની જિંદગીની આ યાદગાર રાત હતી. રશીદના દેહને કોઢમાં સંતાડી, ઘાયલ લયલાને ખોળામાં લઈ પંપાળતી મરિયમ એને સુંદર અને સુખી જીવનનું સપનું બતાવે છે. રશીદનું મૃત્યુ આ બંને સ્ત્રીઓની મુક્તિની પળ છે. મરિયમ પ્રત્યે આપણને એકાદ ક્ષણ માટે પણ નફરત નથી થતી. આખી જિંદગી બીજાના કહ્યા પ્રમાણે જ જીવેલી મરિયમ હવે જિંદગીનો બીજો મહત્ત્વનો નિર્ણય લે છે. ઝાલમાઈના માથા પરથી પિતાનું

છત્ર ખૂંચવી લેવાના અપરાધ સાથે એ જીવી ન શકત. વળી બંને સ્ત્રી નાસી જાય તો તાલિબાન ન જ છોડે... એટલે લયલા-તારીક અને બાળકોને પાકિસ્તાન મોકલવાના નિર્ણય સાથે મરિયમ રશીદની હત્યા કબૂલી જાહેરમાં મૃત્યુદંડ સ્વીકારે છે. રશીદ મરિયમને કદી મોં બુરખાની બહાર કાઢવા ન દેતો પણ હજારો માણસોની હાજરીમાં શિરચ્છેદની સજા ભોગવતી મરિયમનું મૃત્યુ આખા કાબુલે જોયું ! ૨૭ વર્ષ પહેલાં રશીદ સાથેનાં લગ્ન નિમિત્તે સહી કરતી મરિયમ ફરી મુલ્લાની હાજરીમાં મૃત્યુદંડના કાગળ પર સહી કરે છે. એક સહી દ્વારા દોજખમાં ધકેલાતી મરિયમ બીજી વાર સહીથી કાયમ માટે મુક્ત થઈ ગઈ. વસ્તુગૂંથણીની આવી કેટલીયે ઝીણી વાતો માટે વાર્તાકાર માટે માન થાય. મરિયમના પિતાનો પત્ર અને ૧૪મા વર્ષે મરિયમે જે ફિલ્મ જોવાની ઇચ્છા દર્શાવેલી તેની સીડી વાર્તાન્તે લયલાના હાથમાં આવતાં, પિતાને ધરાર ન મળવાનો નિર્ણય કરી બેઠેલી મરિયમ દુષ્કાળનાં વર્ષોમાં એમની મદદ માગવા વિચારે ત્યારે એમનું ન હોવું, એમની કાબુલ મુલાકાત વેળાએ નવ વર્ષની લયલાનું એમની મોટરને જોવું... આવી તો કેટલીયે વાતો નોંધી શકાશે જે આ નવલકથાકારની કથાગૂંથણીની આવડત માટે આદર જગાવે.

નવલકથાના અંતિમ ખંડમાં પાકિસ્તાનના મુરીની એક હોટલમાં સફાઈકામ કરતા તારીક-લયલાના સુખી કુટુંબની સમાંતરે સર્જક WTCની ઘટના અને અમેરિકાની તાલિબાન સામેની લડાઈની વાત વણી લે છે. વળી પ્રજાના નસીબે બોમ્બ, રોકેટની વર્ષા સાથે છુટકારાની આશા લખાય છે. તાલિબાનને ખદેડીને હમીદ કરઝાઈને શાસન સોંપાયું એ જાણ્યા પછી લયલા વતન જવા અધીરી થઈ ઊઠે છે. પિતાની વાત એને યાદ છે : ‘When this war is over, Afghanistan is going to need you...’ (૩૭૮). વળતી વખતે મરિયમના ગામ જઈ, એના પિતાના અંતિમ પત્રને વાંચતી લયલા, કાબુલ આવી અઝીઝના અનાથાશ્રમમાં જ શિક્ષિકા બને છે... લયલા જાણે છે. અફઘાનિસ્તાનને ફરીથી બેઠું કરવા માટેની પ્રક્રિયા એકદમ જ ધીમી ચાલે છે, મોટા ભાગની આર્થિક મદદ ભ્રષ્ટાચારીઓમાં ચવાઈ રહી છે... તાલિબાન ફરીથી એકઠા થઈ રહ્યા છે અને તેઓ ફરીથી હુમલો કરશે ત્યારે દુનિયા તો એની આદત પ્રમાણે અફઘાનિસ્તાન વિશે ભૂલી પણ ચૂકી હશે ! પણ આ દેશની સ્ત્રીને એમ હારી જવું, થાકી જવું પરવડે એમ ક્યાં હતું ? આટલી મુશ્કેલીઓ પછી જો જીવી શકાતું હોય તો આગળ ઉપર પણ જિવાશે એવી હિંમત જ અફઘાન સ્ત્રીને ટકાવી રાખતી હશે ને ? હજારો ઝળહળતા સૂર્યની જેમ પ્રકાશમાન મરિયમને સતત પોતાની અંદર, આસપાસ અનુભવતી લયલાએ પોતાના હવે પછી આવનારા બાળકનું નામ – જો દીકરી હશે તો – મરિયમ હશે એવું વિચારી લીધેલ છે.

વર્ષ ૨૦૧૩ની નવલકથાઓ : એક અભ્યાસ | ડૉ. કનૈયાલાલ ભટ્ટ

વિશ્વની પ્રત્યેક ભાષામાં, પ્રત્યેક યુગમાં સર્જાયેલા સાહિત્યનું વિવિધ મૂલ્યો આધારિત થતું મૂલ્યાંકન તથા યુગવિભાવના અને અનુઆધુનિક વલણો, વહેણો તથા સ્થાપિત પરંપરામાં આવેલાં પરિવર્તનો, સ્થિત્યંતરોને જુદા સ્વરૂપે, જુદી ભાષામાં ભાવકો સમક્ષ મૂકી આપવાં એટલે... એને સાવ સાદી ગુજજી ભાષામાં “સરવૈયું” કહી શકાય. સદીથી લઈને એક ક્ષણ સુધીની ઘટનાઓનું સરવૈયું થઈ શકે છે. અન્ય ભાષાઓની જેમ આપણી ભાષામાં પણ ૧૧મીથી લઈને ૨૧મી સદી સુધીનું કોઈ દાયકાઓ/દશકોના સાહિત્યના, સ્વરૂપ પ્રમાણે પ્રવાહ પ્રમાણે પણ અનેક સરવૈયાં થયાં છે અને આવાં સરવૈયાંઓની પૂર્ણતા અંગે ઘણી વખત ઘણા પ્રશ્નો પણ થયા છે. ત્યારે એક પ્રશ્ન ચોક્કસ ઉદ્ભવે છે કે આવા વાર્ષિક સરવૈયાથી શું પામી શકાય ? એક વર્ષમાં કોઈ મોટાં પરિવર્તનો થયાં કે વહેણો બદલાયાં છે ખરાં ? કેમ કે સ્થિત્યંતરો બદલવાની ક્રિયા ઘણાં વર્ષો પૂર્વે શરૂ થઈ જતી હોય છે જે કોઈ ચોક્કસ કૃતિમાં પ્રગટીને આપણી વર્તમાન ભાષા અને સ્વરૂપના વર્તમાન મૂલ્ય સામે કેટલાંક અમૂર્ત પ્રશ્નચિહ્નો ખડાં કરે છે.

ગુજરાતી નવલકથાનું વર્ષ ૨૦૧૩ કેવું ગયું ? આ વર્ષે કુલ ૩૮ નવલકથાઓ આપણને મળે છે. એમાં વિષયની દૃષ્ટિએ થયેલું વૈવિધ્ય ધ્યાન ખેંચે છે. સ્વરૂપલક્ષી કે શિલ્પગત કોઈ મોટા ફેરફાર થયા નથી અને ભાષાની દૃષ્ટિએ પણ એનું સ્તર નીચે જ ઊતર્યું છે. વર્ષ ૨૦૧૩માં પણ અન્ય વર્ષોની જેમ ધારાવાહિક રૂપે અખબારો કે સામયિકોમાં પ્રગટ થઈ હોય એવી નવલકથાઓ ઘણી છે. ‘ચિત્રલેખા’માં હપ્તાવાર છાપવા માટે લખાયેલી ‘ચોપાટ’માં લેખક શરદ ઠાકર એક થોડી સસ્યેન્સ, રોમેન્ટિક અને ગતિશીલ કથા લઈને આવે છે. પરંતુ એમાંથી કશુંય નીપજતું નથી. ધીમે ધીમે લેખક એક પછી એક પાત્રો આપણી સામે ગોઠવતા જાય છે. અંતે મસાલા ફિલ્મ હોય તેમ બે-ચાર શૃંગારિક ઘટના, બે-ચાર ખૂન અને રહસ્યમય રાત્રિઓ... આ બધું અહીંયાં આવે છે. પરંતુ નવલકથા એક સામાન્ય કોટિની જ બનીને રહે છે, ભાષામાં રસ અને ગતિ છે. ઉત્તેજના છે પરંતુ માધુર્ય અને મહેક નથી. એની ફળશ્રુતિ શું ? એની સાહિત્યિક મૂલ્યનિષ્ઠતા કેટલી ? એવા પ્રશ્નો ચોક્કસ ઉદ્ભવે. અને આવો જ પ્રશ્ન ‘દિવ્ય ભાસ્કર’ની સુરતની ડીબી ગોદલ પૂર્તિમાં પ્રગટ થઈ ચૂકેલી લેખક શ્રી સુમંત રાવલની નવલકથા “છ આંકડાની શતરંજ” સંદર્ભે પણ ઉદ્ભવે છે. કોઈ હોરર ફિલ્મની અંધારી રાતનું દશ્ય હોય એવી રીતે આરંભાતી આ નવલકથા હોસ્પિટલ, પોલીસ ઇન્સ્પેક્ટર રણજિતસિંહ રાણા, સુલતાનપુર ગામ, કોલગર્લ કીટી ક્વાત્રા, લેખન દ્વારા થતું તેનું

ઉત્તેજનાપૂર્ણ વર્ણનમાં જ અટવાય છે. જ્યારે રાજુ ખૂની શોધવા કોલગર્લ કીટી ક્વાત્રા, લેખક દ્વારા થતા તેના ઉત્તેજનાપૂર્ણ વર્ણનમાં જ અટવાય છે. જ્યારે રાજુ ખૂની શોધવા કોલગર્લ કીટી ક્વાત્રા પાસે જાય છે ત્યારે લેખક વેશ્યા-વ્યવસાયને લગતા યુગો જૂના પ્રશ્નો અને ઉપદેશથી વંચિત રહી શકતા નથી. ખૂનીની શોધ સસ્પેન્સ ઊભું કરી શકતી નથી. કંચનના સંદર્ભે થતું સ્ત્રીવર્ણન પણ નવલકથાને રસપૂર્ણ બનાવી શકતું નથી. લેખક ક્યાંય સ્ત્રીના શરીરનું વર્ણન કરવું ચૂકતા નથી. નવલકથા એકદમ સામાન્ય સ્તરની છે. લેખક રહસ્યકથાઓમાં ગૂંથાતાં રહસ્યનાં જાળાંઓ ગૂંથી શકતા નથી. ભાષા ચિત્રાત્મક છે. વર્ણનશક્તિ સારી છે. દશ્યો માનસપટ પર ઉપસાવી શકવાથી વાચકોને જકડી રાખે છે, પરંતુ આવી નવલકથાઓનું ભાવિ કે સાહિત્યિક મૂલ્ય સહેજેય બનતું નથી.

મહેશ યાજ્ઞિક આપણા લોકપ્રિય લેખક છે. ‘દિવ્ય ભાસ્કર’ના વાચકોને ધ્યાનમાં રાખીને લખાયેલી “અંજળપાણી” ભાગ-૧ અને ૨ બૃહદ્ નવલકથા બની રહે છે. અમદાવાદ જેવા મહાનગરમાં રહેલી પોળોમાં એકબીજાની નજીક રહેતા – એકબીજાની પીડા, દુઃખ-દર્દ એકબીજાને વહેંચીને રહેતા માણસોની સંવેદનાત્મક કથા “અંજળપાણી” લઈને મહેશ યાજ્ઞિક આવે છે. નવલકથામાં બીજી અનેક કથાઓ, સંવેદનાઓ વિસ્તરે છે. દેવશંકર, શિવાની, દુર્ગામાસી, બાબુ ધોબી, બકો દરજી, રવીન્દ્ર ચક્રા, પ્રતીક, જાવેદ અંસારી... જેવાં પાત્રોને પોતપોતાની ખાસિયતો અને વિશેષતાઓ આપીને લેખક અહીં બધું ઝીણવટથી આલેખે છે. અગાઉની નવલકથાઓની જેમ અહીં પણ એ જ પ્રશ્ન થાય કે આવી નવલકથાઓનું સાહિત્યિક મૂલ્ય કેટલું ? તો વળી આપણાં બીજા એક લોકપ્રિય લેખિકા શ્રી કાજલ ઓઝા વૈદ પણ ‘સંદેશ’ના વાચકો માટે “ચહેરા પાછળ ચહેરો” નવલકથા લઈને આવે છે. આ કથા પણ એક જુદો જ વિષય લઈને આવે છે. અહીં લેખિકાએ સ્ત્રીની જુદા જુદા રંગો દર્શાવીને સિદ્ધાર્થના ભવનમાં બનતી ઘટનાઓ અને ભૂતકાળમાંથી જાગૃત થતા ભાવિના સંકેતો, એક મૃત જીવની જીવતી સંવેદનાનું બીજા જીવિત જીવમાં થતું આરોપણ લેખિકા કરતા નિયતિ દ્વારા થતું વધુ અનુભવાય છે. એક જીવિત પાત્રમાં કોઈ મૃત આત્માની ઇચ્છાઓ ફરીથી જાગૃત થાય અને જીવિત પાત્ર – મૃતાત્માની ઇચ્છાને અનુસરે એવી ફિલ્મો આપણે ત્યા આવી છે એ રીતે આ નવલકથા પણ વાચકોને ધ્યાનમાં રાખીને લખાઈ હોય એવું વધુ લાગે છે.

બીજી એક નવલકથા ‘ચિત્રલેખા’ માટે લખાય છે. “મને અંધારાં બોલાવે... મને અજવાળાં બોલાવે” સર્જક શિશિર રામાવત. આવા કાવ્યાત્મક શીર્ષકની પસંદગી કરીને નિહારિકાના સ્વપ્નથી આરંભાતી કથા પ્રેગનન્સી અને બ્રેઇનટ્યૂમર હોવાની થતી જાણ, પરિણામે આંખોની રોશની જવાની ક્ષણ, ઓપરેશન અગાઉની નિહારિકા અને ઓમકાર વચ્ચેની સંવેદનશીલ મનોસ્થિતિ અને પછી આરંભાય છે “મને અંધારાં બોલાવે... મને

અજવાળાં બોલાવે”ની દુનિયા. નિહારિકા દ્વારા પહેલા લખાતી ડાયરી, પત્રો અને પછી થતું રેકોર્ડિંગ પણ તેની સંવેદનાના સંવાહકો બને છે. તો વળી ‘દુર્ગા’ નૃત્ય-નાટિકામાં દુર્ગાનું મુખ્ય પાત્ર ભજવતી નિહારિકાનું મનોવિશ્વ અને પછી ભજવાતા અનેક શો, રિહર્સલો અને અંધારાં સામેનો સંઘર્ષ લેખક કલાત્મક રીતે નિરૂપે છે. જોકે નૂરી અને વિલાસની કહાની ફિલ્મી લાગે છે. અને એમાંથી કથાનો તંતુ ફંટાય છે. એ નાગપાડા વિસ્તારનો રેડલાઇટ એરિયા અને એમાં ચાલતો દેહવિક્રયનો ધમધમતો બિઝનેસ, એ દુનિયા સાથે સંકળાયેલી તમામ ચીજોને લેખક એક કુશળ ફિલ્મ દિગ્દર્શકની જેમ શબ્દોમાં આલેખીને ચિત્રપટ માફક આપણી સામે પ્રસ્તુત કરે છે. ગુજરાતી નવલકથામાં બાળવેશ્યાવૃત્તિ જેવા સંવેદનશીલ વિષય તરફ ભાગ્યે જ કોઈ સર્જકનું ધ્યાન ગયું છે ત્યારે આ સર્જક એકસાથે બે સંવેદનશીલ વિષયો અંધત્વ અને બાળવેશ્યાવૃત્તિને પોતાની નવલકથામાં સૂક્ષ્મ રીતે આલેખે છે. જે પ્રશંસનીય છે. આમ આ રીતે ક્યારેક ધારાવાહિક રૂપે પણ ઉત્તમ સાહિત્યિક કૃતિ મળી આવે છે.

આપણે ત્યાં ચરિત્રાત્મક નવલકથાઓ ખૂબ ઓછી લખાઈ છે. દિનકર જોશી (આકાશનો એક ટુકડો, પ્રકાશનો પડછાયો, પ્રતિનાયક), માધવ રામાનુજ (પિંજરની આરપાર), વર્ષા અડાલજા (ગાંઠ છૂટ્યાની વેળા), રજનીકુમાર પંડ્યા (પરભવના પિતરાઈ), જયંત ગાડીત (સત્ય - ચાર ભાગ) વગેરે સર્જકોએ ચરિત્રાત્મક નવલકથાઓ આપી છે. આ યાત્રા વર્ષ ૨૦૧૩માં ત્રણ-ચાર સર્જકો આગળ વધારે છે જે આનંદની વાત છે. શ્રી વિષ્ણુ પંડ્યા આપણા જાણીતા સર્જક પત્રકાર છે. તેઓ આ વર્ષે એક જુદા પ્રકારની નવલકથા લઈને આવે છે. સ્વામી વિવેકાનંદ ઉપર આમ જોઈએ તો ખૂબ જ લખાયું છે, પરંતુ અહીં લેખકનો પ્રયાસ થોડો જુદો છે. સ્વામીએ ૧૮૮૨માં ગુજરાતમાં જે પરિભ્રમણ કર્યું. (જોકે ‘યુગપુરુષ વિવેકાનંદ’ પુસ્તકમાં એના લેખક કિશોર મકવાણા સ્વામી ઈ. સ. ૧૮૮૧માં ગુજરાતની યાત્રાએ આવ્યાનું નોંધે છે.) આ ગુજરાત યાત્રાને કેન્દ્રમાં રાખીને એક દસ્તાવેજી નવલકથા બનાવવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. પગદંડીથી મહાપથ સુધીની આ ભ્રમણયાત્રાનો આરંભ જ લેખક વાચકો સાથેની વાતચીતથી કરે છે. પરંતુ ગુજરાતની ભૌગોલિક અને સાંસ્કૃતિક ચેતનાનાં વર્ણનો ક્યાંક કથારસને ઈતિહાસરસમાં બદલી નાખે છે. કેમ કે સર્જક અહીં મૌર્ય, આભીર, કુશાન, શક, ક્ષત્રપ, પહ્લવ, ગુપ્ત, ચૈત્રક, પ્રતિહાર, સૈન્ધવ, ચાહમાન, રાષ્ટ્રકૂટ, ચાવડા અને સોલંકી જેવા રાજશાસકોની વાત તો બીજી તરફ ગઝનવી, ખીલજી, ઐબક, મુગલ દ્વારા થયેલાં ધર્માન્ધ આક્રમણોની વિગતો પણ આપે છે. તો વળી ક્યારેક દલપતરામની કાવ્યપંક્તિઓ, ગીતપંક્તિઓ, દુહાઓ, પ્રાર્થનાઓ, સંસ્કૃત શ્લોકોના પ્રયોગો કથાને સુમધુર બનાવે છે. સ્વામી વિવેકાનંદ ઉપર થોડાં વર્ષો અગાઉ સુધીર કક્કડે અંગ્રેજીમાં એક નોંવેલ લખેલી જે ખૂબ જ કલાસિક નોંવેલ તરીકે પ્રખ્યાત થયેલી એનું પણ સ્મરણ કરવું જોઈએ.

આપણા જાણીતા પત્રકાર શ્રી સૌરભ શાહ આ વર્ષની સૌથી ઉત્તમ નવલકથા “મહારાજ” લઈને આવે છે. ૧૫૪ વર્ષ પહેલા ઈ. સ. ૧૮૬૦માં સુરતની મોટી હવેલીના જદુનાથ મહારાજ નામના વૈષ્ણવ ધર્માચાર્યનાં કુકર્મોને ખુલ્લાં પાડતી, પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવોમાં પેસી ગયેલા કામી મહારાજોની વિષયવાસનાને ખૂબ જ કલાત્મક રીતે ખુલ્લી કરે છે. ઈ. સ. ૧૮૬૦-૬૨ દરમિયાન મુંબઈ સહિત આખા મહાગુજરાતમાં ચક્ર્યાર જગાવનાર “મહારાજ લાયબલ કેસ” પર આધારિત આ નવલકથા ખરેખર તો એક દસ્તાવેજ સંશોધનાત્મક ચરિત્રાત્મક નવલકથા છે. આવી નવલકથાઓ ગુજરાતી ભાષામાં બહુ ઓછી લખાય છે. અહીં લેખકે ખૂબ જ ઝીણવટપૂર્વકનું સંશોધન કર્યું છે. એમાં પુષ્ટિમાર્ગીય સંપ્રદાયના મહારાજોની લીલા હોય કે પ્રવચનો હોય કે ભક્તોની આસ્થા હોય કે વેલણ હોય, કે દોઢસો વર્ષ પહેલાનો જુનવાણી અને ધાર્મિક સમાજ હોય – લેખકે ઘણું સંશોધન કરીને ઝીણામાં ઝીણી વિગતો મેળવીને નવલકથામાં એકદમ પ્રવાહી સ્વરૂપે નિરૂપી છે. અંતથી આરંભાતી કથા ધીમે ધીમે એ જ અંત તરફ ગતિ કરે છે જેના દ્વારા આરંભ થયો હોય છે. લેખકે ૧૫૦ વર્ષ પહેલાંનું ડૂબડૂ વાતાવરણ જીવંત કર્યું છે, એ વખતની સામાજિક, પારિવારિક માન્યતા, વિચારસરણી, એ વખતના ઘરમાં વપરાતી ચીજવસ્તુ... આ બધાંનું લેખકે ખૂબ જ ધ્યાન રાખ્યું છે. વળી નવલકથાની મૂળકથા એક સાથે અનેક બિંદુઓથી આરંભાઈને આગળ વધે છે. અને બધાં જ બિંદુઓ કથાના મુખ્ય પ્રવાહને આગળ વધારે છે. લેખક પાસે કથાનો વિષય મહારાજોની કામલીલાનો હોવા છતાંય તેમની ભાષા એકદમ સંયમી અને ચુસ્ત રહી છે જે પ્રશંસાને પાત્ર છે. એ વખતે વપરાતા શબ્દો... જેવા કે ગ્યાસતેલ, ભપકારો, બુઝારું, ડોયો, ફાનસ, ધોલ... આવા અનેક શબ્દો પ્રયોજાયા છે જે આજે વીસરાતા જાય છે. એ વખતની સુધારાવાદી પ્રવૃત્તિનો વેગ, નિબંધોનું લેખન, જીવણલાલજી મહારાજ તરફથી “સત્યપ્રકાશ”ને અટકાવવાના - બંધ કરાવવાના પ્રયત્નો એક તરફ મંગલ પાંડેના અંગ્રેજ સરકાર સામેના વિદ્રોહની નોંધો, ક્યારેક હવેલીમાં થતો જદુનાથજીનો ભક્તો સાથેનો સત્સંગ, જદુનાથ-લીલાવતીનો શારીરિક સંબંધનો પ્રસંગ... આ બધું લેખકે ભારે કુશળતાથી નિરૂપ્યું છે. આ નવલકથા તેનાં બધાં જ પાસાંઓમાં ઉત્તમ રીતે આલેખિત થઈ છે.

હરેશ ધોળકિયાવિખિત “નિયતિનું સંતાન” નવલકથા પણ ચરિત્રાત્મક રચના છે. નવલકથાનો આરંભ જ મોહન દ્વારા ‘બારીમાંથી’ થતું બહારના ગ્રામનું જીવંત દર્શન, ચિત્રાત્મકતા અને પછી પોતાના રૂમમાં સૂતેલા મિત્ર “કાંતિ”ની પશ્ચાદ્ભૂ એમાંથી પ્રગટતી એના પૂર્વજીવનની ઝલક આપણને એક વિસ્મય તરફ ખેંચી જવામાં સફળ બને છે.

તો વળી દરિયાપાર બેસીને વિપુલ પ્રમાણમાં ગુજરાતી સાહિત્યનું સર્જન કરનાર

ડો. નવીન વિભાકરે આમ તો ૨૦થી વધુ નવલકથાઓ લખી છે. ખૂબ નાની ઉંમરે ભારત છોડી દેવાથી અનેક દેશોની સંસ્કૃતિ સાથે સીધું જોડાવાનું અને જે-તે વખતના ઇતિહાસના સાક્ષી બનવાનું સદ્ભાગ્ય તેમને મળ્યું છે. એ પછી સરમુખત્યાર ઇદી અમીનના અત્યાચારો કેમ નથી ? અનેક ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓના જીવન ઉપરથી નવલકથાઓ લખનાર આ સર્જક એક અધ્યાત્મપુરુષ અને જગત માફિયા જેવા વિશાળ સામ્રાજ્યવાદની સામે એકલે હાથે સંઘર્ષ કરીને અનેક ઝંઝાવાતોનો સામનો કરીને આખા વિશ્વની સામે સત્ય-અહિંસા અને ધીરજની એક મિસાલ કાયમ કરનાર દલાઈલામાની કથા ખૂબ જ રસપ્રદ ભાષામાં આપે છે, તો વળી ડો. વિભાકર આ વર્ષે બીજી પણ એક નવલકથા આપે છે “ભૂલાં પડેલાં મૃગજળ”. આ નવલકથામાં લેખક એક જુદા જ પ્રકારની કથા લાવે છે. નવલકથાનો આરંભ કોઈ મોટી ફિલ્મનું પહેલું દૃશ્ય હોય એ રીતે થાય છે. રાજસ્થાન અને ગુજરાતની સરહદે આવેલા રણ અને એની પાસેના એક ગામ ભીલાડી, ભવ્ય હવેલી ને એમાં રહેતી કચુંબા ભીલ,... આખી ભીલ જાતિની પરંપરા અને રિવાજોમાં આગળ વધતી કથા – અને તેમાં અને ધર્મના રંગે રંગાતી અનુક્રમે દિવાળી અને ફાધર રાલ્ફની મનોભૂમિ અને એક સમયે એકાંતમાં દિવાળી અને ફાધર રાલ્ફ વચ્ચે બંધાતો શારીરિક સંબંધ... પ્રેગનન્સી અને પુત્ર ‘નીલ’નો જન્મ... આ બધી ઘટનાઓ ખૂબ ઝડપથી બને છે... પછી તો લેખક દ્વારા કથાના પ્રવાહને આગળ વધારાય છે... ખરેખર ૬૦૦ પાનાંની કથાને લેખકે ૧૬૦ પાનાંમાં સમેટી લીધી છે... છીછરાપણું કે પ્રસંગોના આલેખનમાં ક્યાંય અસંસ્કારીપણું નથી દાખવ્યું. પ્રેમ, ધર્મ, વ્યવહાર, પરિવાર, કર્મ આવા બધા વિષય ઉપર લેખકનું ચિંતન પણ અહીં ખટકે નહીં એવી રીતે રજૂ કર્યું છે... માનવસહજ સંવેદનોની સંયમપૂર્વકની રજૂઆત આ નવલકથામાં કરવામાં આવી છે.

આ રીતે નવલકથાકારો પોતાની કથામાં જ્યારે અન્ય કોઈ ‘ચરિત્ર’ ને સ્થાપે છે ત્યારે એના વસ્તુજગતની વાસ્તવિકતાના આગ્રહને કારણે ઘણી વખત કૃતિના શિલ્પની ઉપેક્ષા કરી બેસે છે. એના આકાર પરત્વે તેઓનો અભિગમ ઉદાર રહે છે. જ્યારે ભાષાને તેઓ ધાર કાઢવાને બદલે ભાવ અને સંવેદન ઉપર વધુ ભાર આપે છે તો વળી ક્યારેક કોઈ લેખક પ્રજા વચ્ચેની નાજુક ક્ષણ પકડીને પોતાની કથામાં આલેખે છે.

અદમ ટંકારવી એક વિવાદાસ્પદ નવલકથા “લોહીનું ખેતર” લઈને આવે છે. નાયક “મૂળદાસ” જાતે પોતાનું નામ બદલીને “જેદાસ” કરે છે. આઝાદીનો સમય છે. જેદાસ સ્કૂલમાં ભણે છે. આરંભથી જ જેદાસનું વ્યક્તિત્વ, વિચારો અને વર્તન ઓબ્સર્ડ છે. તેની ભારત દેશ પ્રત્યેની અરુચિ, નફરત કે સૂગનું કોઈ કારણ લેખક દર્શાવતા નથી. અને કેરન સાથે આગળ વધતો સંબંધ, કેરન દ્વારા શરાબ પીવાનું મહત્ત્વ અને જરૂરિયાત; વળી શસ્ત્રોને રબિશ તથા વાહિયાત માનવાં. “વઢવાડ” પ્રકરણમાં લેખક

જેદાસને “ભગત, સૂફી અને પાદરી” ત્રણેય સ્વપ્ન દ્વારા ભારતીય સંસ્કાર અને સંસ્કૃતિની રાહ પર ચાલવા સમજાવે છે પરંતુ જેદાસ પાશ્ચાત્ય રંગે રંગાઈને ત્રણેયની સલાહને, જ્ઞાનને બકવાસ કહી અવગણે છે. અહીં લેખકે જે સંવાદો મૂક્યા છે તે તર્કહીન છે. ત્રણેય વિચારધારા શાસ્ત્રના માર્ગે ચાલવાની વાત કરે છે. પણ કોઈ શાસ્ત્રોક્ત ચર્ચા કે ઉદાહરણો નથી અપાતાં, માત્ર ‘શાસ્ત્ર’, ‘ધર્મશાસ્ત્ર’ શબ્દ પ્રયોજવાથી વાત સત્ય નથી બની જતી. વળી સામે જેદાસની દલીલો પણ શાસ્ત્રની સામે શરાબ-સેવનથી થતી પરિતૃપ્તિની વાત આખી સ્થિતિ, પ્રસંગ અને કથાને અરુચિકર બનાવી દે છે. ભગત, સૂફી અને પાદરી - હિન્દુ, મુસ્લિમ અને ક્રિશ્ચિયન ધર્મનાં પ્રતીક બનીને આવે છે. અંતમાં કેટલાક સાંકેતિક શબ્દોથી સર્જક પ્રતીકાત્મક વાતો લખે છે જે અર્થસભર હોવાનું લાગતું નથી. વૈશ્વિક માનવસમુદાયને બાનમાં લેતી વ્યવસ્થા, ઐહિક માનવસર્જન અને માનવજાત નિયંત્રિત કરવાની ઇચ્છા. જ્ઞાનતંતુઓનું યુદ્ધ, નવી વિશ્વ વ્યવસ્થા, વ્યાપારીકરણમાં મોલ સંસ્કૃતિની વ્યાપક અસર, ... આવી બધી વિચારધારાઓની રજૂઆત એક સર્જક દ્વારા જગન્નિયતાં બનવાની ઇચ્છા, એક સર્જન દ્વારા સમગ્ર વિશ્વની વ્યવસ્થા બદલવાની વાત... લેખક અદમ ટંકારવી લાવે છે. આ નવલકથા વિષય, શૈલી, ભાષા અને વિચારની દૃષ્ટિએ અલગ તરી આવે છે. પરંતુ યોગ્ય માવજત નહીં થવાને કારણે પોતાનો પ્રભાવ બનાવી શકતી નથી.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં એકસાથે બે લેખકોએ સાથે મળીને સહિયારી નવલકથા લખી હોય એવું ભાગ્યે જ બન્યું છે. જનક ત્રિવેદી અને મનોહર ત્રિવેદીએ સહિયારી નવલકથા “નથી” (૧૯૮૭) લખી હતી. આ વર્ષે પણ સહિયારું સર્જન પ્રકાશ વૈદ્ય અને પ્રદીપસિંહ રાઓલ “અંતહીન યાત્રા” લઈને આવે છે. આ એક વૈજ્ઞાનિક શિલર કથા છે. બ્રહ્માંડ સુધી પહોંચતું માનવમન અને માનવમનના બ્રહ્માંડ સુધી પહોંચતા બન્ને લેખકોની આ કથા આવતા યુગની એડવાન્સ કથા છે. એનો આરંભ જ ૨૪, જૂન, ૨૦૩૫ના એક ટી. વી સમાચારથી થાય છે. અને ધીમે ધીમે આગળ વધે છે અનંતની યાત્રાએ. અહીં કેટલાંક સુરેખ ચિત્રો ઊપસી આવ્યા છે. તો વળી ક્યાંક માત્ર વિજ્ઞાનકથા વાંચતા હોવાનો ભાસ પણ થાય છે. અહીં વેદકાળથી ઇવોલ્યુશન સુધીની વિકાસયાત્રા વર્ણવાઈ છે. માનવશક્તિ સામે પ્રકૃતિશક્તિનો સંઘર્ષ તથા ઉત્ક્રાંતિથી લઈને નવસર્જન અને વિનાશની કલ્પના ભાવકોને અદ્ભુત સૃષ્ટિમાં લઈ જાય છે. પરંતુ અહીં ભાષા અને પ્રસંગોની સરળતા નથી. જે જે પ્રસંગો આવે છે તે વાસ્તવલક્ષી બનીને આવે છે. વિજ્ઞાનની પરિભાષામાં આવે છે. અંતરિક્ષના અનુભવમાં આવે છે. આવી ઘટનાઓને થોડી સાહજિક, સરળ અને હળવી ભાષામાં રજૂ કરી શકાઈ હોત. આમ છતાંય વિચાર અને વિષયની દૃષ્ટિએ આ નવલકથા એક પોતાની અલગ ઓળખ જરૂર ઊભી કરી શકે છે.

વિષયની દૃષ્ટિએ મહીપતસિંહ રાઓલજીની “સંથારો” નવલકથા પણ થોડી જુદી પડે છે. દક્ષિણભારતનાં પ્રવાસસ્થળોનાં સુંદર વર્ણનથી આરંભાતી નવલકથા “સંથારો”માં લેખકે કોલેજના પ્રોફેસર પવનદેવને જૂની ફિલ્મોના અભિનેતા દેવાનંદની સ્ટાઇલમાં રજૂ કર્યાં છે. જૈન મુનિઓ સાથે પાછળ પાછળ વિહાર કરવા જતો પવનદેવ પોતાના અતીતમાં ઊતરી જાય છે. અને પોતાની આખી કથા ભાવકોને ચિત્રપટની માફક બતાવે છે. પવનદેવની આત્મદર્શનની ગતિ, વર્તમાન અને વચ્ચે વચ્ચે થતી અતીત યાત્રાથી નવલકથાનું શિલ્પ ઘડાયું છે. વળી ફિલ્મીગીતોની પંક્તિઓ, શેરશાયરી, ક્યારેક ગામઠી ભાષા અને ક્યાંક પ્રયોજાયેલા અપશબ્દો પણ નવલકથાને ઉપકારક બનવાને બદલે હાનિકારક બને છે. સર્જક જણાવે છે કે “જૈન ધર્મ નિમિત્તે મેં મારા પવનદેવને આધ્યાત્મિક યાત્રા કરાવી છે.” પરંતુ પવનદેવ ભાવકો/વાચકોમાં આધ્યાત્મિક ભાવ જન્માવી શકતો નથી. વારંવાર ડોકિયા કરતા અતીતને કારણે કથાનાયક બે સ્થિતિમાંથી એકેયમાં પ્રભાવી બની શકતો નથી. એકંદરે આ લઘુનવલ કશું વિશેષ કરી શકતી નથી. એનાં બધાં જ પાસાઓ ખૂબ જ નબળાં છે.

ડૉ. હસમુખ દોશીકૃત “સ્વર્ગ નિમજ્જન” નવલકથા પણ વિષયની દૃષ્ટિએ થોડી જુદી પડતી કૃતિ છે. આખી કથા આમ એક વિચારબિંદુ ઉપર જ ચાલે છે. એનો કથાપ્રવાહ ખૂબ જ ધીમો અને સ્થિર છે પણ વિચારપ્રવાહ અનેક વમળો પેદા કરે છે. સ્ત્રી-પુરુષનું જાતીય આકર્ષણ અને આત્મવંચનાની વાતને લેખક મનોવૈજ્ઞાનિક સ્તર પર પ્રસ્તુત કરે છે. દેહદમન પણ પાપ છે. એવી વિચારધારા સાથે લેખકે જે સ્ત્રીઓ નાની વયે સંન્યાસ ધારણ કરે છે તેમની સામે અને તેમના માતા-પિતા સામે લાલબતી ધરી છે. આ કથાની ભૂમિ માઉન્ટ આબુ હોવાથી ત્યાં સ્થિત પ્રજાપિતા બ્રહ્માકુમારી સંપ્રદાય તરફ પણ લેખકનો અંગુલીનિર્દેશ હોઈ શકે છે.

આ જ વર્ષે બે દિગ્ગજ નવલકથાકારો પણ પોતાની નવલકથાઓ લઈને આવે છે. ડૉ. કેશુભાઈ દેસાઈ અને વર્ષા અડાલજા. ડૉ. કેશુભાઈ દેસાઈ આપણી ભાષાના પ્રશિષ્ટ સર્જક છે. ૭૫થી વધુ પુસ્તકો આપનાર આ સર્જક પોતાનું ૯૯ પૃષ્ઠોનું “કબૂલાતનામું” આપે છે. નવલકથાનો ઉઘાડ ‘રેણુ પ્રતાપ’ કરે છે જે વર્તમાનમાં વનમંગલ વિદ્યાપીઠની આચાર્યા છે. તે પોતાના પિતાનું કબૂલાતનામું ખુલ્લું કરે છે, પરંતુ પિતાના કે પોતાના શબ્દોમાં નહીં, ત્રીજા પુરુષ એકવચનમાં પોતાને રાખી એક વાર્તાકારની ઢબે આખી વીતકકથા આલેખે છે. અહીં એક એવા પિતાની વ્યથા છે જે દીકરીને સુશિક્ષિત બનાવવા – તેની સામે એક રેશમી પડદો, આભા ઊભી કરીને ! અસામાજિક રસ્તે વળી જાય છે. પરંતુ અંદરથી તેને તેનો આત્મા સતત ડંખતો રહે છે. અહીંયાં નિયતિ અને નીતિ વચ્ચેનો સંઘર્ષ છે. સ્ત્રી-પુરુષના સંબંધનો પડકાર છે. જોકે અહીં કેટલાંક નૈતિક મૂલ્યો સંદર્ભે પ્રશ્નો ખડા થાય છે. લેખકે પાપ-પુણ્યને સમદૃષ્ટિએ

રાખીને દેહભૂખને સહજ ગણી છે. કોઈ કોઈ જગ્યાએ નાયક પ્રતાપમાં લેખક ખુદ બોલતા હોય એવું લાગે છે. કેમ કે પ્રતાપનું એના ચરિત્ર પ્રમાણેનું જ્ઞાન અને લેખકનું જ્ઞાન અહીં જુદાં અનુભવાય છે. લેખક માને છે કે પાપ કરવું એ પાપ નથી પણ પાપ કર્યા પછી પાપ છુપાવવું એ પાપ છે. અહીં કથાનો નાયક પ્રતાપ પરિસ્થિતિવશ સામાજિક દષ્ટિએ જે પાપ ગણાય છે તે કરે છે. પરંતુ પ્રાયશ્ચિત્ત રૂપે એનું એકરારનામું કરવાની પણ એ હિંમત દાખવે છે. જોકે ડૉ. કેશુભાઈએ ‘ઊંધઈ’માં સર્જનની જે ઊંચાઈ પ્રાપ્ત કરી હતી તે અહીં પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી. આ નવલકથા એક મધ્યમ કક્ષાની બનીને રહી જાય છે.

વર્ષા અડાલજાકૃત “લાક્ષાગૃહ”માં મુંબઈમાં રહેતો એક મધ્યમવર્ગનો પરિવાર – માતા-પિતા, બે દીકરી અને એક દીકરો છે. આખી કથા બંને દીકરી કાજલ અને પ્રિયાની આસપાસ ગૂંથાય છે. કથાનો આરંભ ઘરના મીઠા ઝઘડાથી થાય છે. ૨૦ વર્ષની નાની કાજલની ઘરમાં જોડુકમી, ગુસ્સાવાળો સ્વભાવ, જિંદીપણું, મુંબઈની લોકલ ટ્રેનની ભીડ, નાની ઊડીપી રેસ્ટોરન્ટમાં ગોઠવાયેલા ટેબલો... આ બધું લેખિકા જીવંત રૂપે આલેખે છે. મિડલક્લાસ ફેમિલીના માણસોની મેન્ટાલિટી, એનું મનોમંથન અને દરેક પાત્રોનો થતો ક્રમિક વિકાસ, પ્રિયાની નોકરી, ઓફિસ, બીના સાથેની દોસ્તી, અમર સાથેનો સંબંધ... આ બધું એક સ્તર પર ચીતરાતું જાય છે. કથા એકદમ સરળતાથી ચાલે છે. કાજલ, પ્રિયા અને તરુણના જીવનની આસપાસ ગૂંથાયેલી પરિસ્થિતિ, સપનાંઓ, ઈચ્છાઓ અને વૈયક્તિક, પારિવારિક મનોમંથનથી એક સંઘર્ષયુક્ત પરિવારનું આખું ભાવવિશ્વ આપણી સમક્ષ ખડું થાય છે. લેખિકા ખુદ કહે છે કે માનવસંબંધોના આ લાક્ષાગૃહમાં શું સાચું હતું ? શું ખોટું હતું ? દરેક સંબંધો લાક્ષાગૃહ જેવા છે. એ સહેજ તણખો પડે તોપણ સળગી ઊઠે, ભસ્મીભૂત થઈ જાય એવા હોય છે. નવલકથાના અંતમાં લેખિકાએ દેશની સ્થિતિ વિશેની વાતો પણ તરુણ દ્વારા કહી છે. સરળ અને ચિત્રાત્મક ભાષાશૈલીને કારણે વાચનરસ જળવાઈ રહે છે. પરંતુ ઉત્તમ કહી શકાય એવી આ કૃતિ બની શકતી નથી.

નવલકથા આમ જોઈએ તો ખૂબ જ લોકપ્રિય સાહિત્યસ્વરૂપ છે. કેમ કે એમાં લોકમાનસ અને લોકકલ્યાણની ભાવના આલેખિત થતી હોય છે. એમાં જિવાતું અને નહીં જિવાતું જીવન પણ પ્રતિબિંબિત થતું હોય છે. સાતમા-આઠમા દાયકાથી બદલાયેલા નવલકથાના સ્વરૂપથી થોડો ઊંડાપોહ આપણી ભાષામાં પણ થયેલો અને થોડા સમયમાં સમી પણ ગયેલો. રચનાવિધાન, અરૂઢશૈલી, ઘટનાલોપ, ચૈતસિક ક્રિયાકલાપો, મનોમંથન, એબ્સર્વેટી... આ બધું આવ્યું અને ગયું પરંતુ નવલકથાનું જે મૂળ સત્ત્વ હતું તેને ઘણા સર્જકોએ એ સમયે પણ જાળવી રાખ્યું. એ પછી રઘુવીર ચૌધરી હોય કે વર્ષા અડાલજા હોય કે કેશુભાઈ દેસાઈ હોય કે દિલીપ રાણપુરા હોય... દરેક દાયકાએ

નવલકથાનું રૂઢ થયેલું સ્વરૂપ જ ટકી શક્યું છે.

ગુજરાતી નવલકથામાં ગ્રામજીવનઆધારિત નવલકથાઓ વિશેષ રીતે આલેખાઈ છે. કારણ એની ગ્રામભાષા, ગ્રામપરંપરા, સંસ્કારો અને ગ્રામલોકોની સરળતા... આ બધું એક નવી દુનિયા ઊભી કરે છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઘણા એવા સર્જકો છે જે પોતાની પહેલી જ નવલકથાથી જાણીતા થયા છે. આવો જ એક અવાજ ઉજમશી પરમારનો છે. એમની પ્રથમ નવલકથા “જન્મારો” વાંચતાં લાગતું નથી કે આ તેમની પ્રથમ નવલકથા હોય. કસાયેલી કલમ અને ભાષાના વૈભવથી છલકાતી ‘જન્મારો’ આ વર્ષની નોંધપાત્ર નવલકથાઓમાં સ્થાન પામે એવી છે. આ નવલકથાનું શિલ્પ એક સાવ નિમ્ન સ્તરના પછાત પરિવારમાં જન્મેલા ‘કાલિદાસ’ની આસપાસ ગૂંથાયેલું છે. કથાનો આરંભ ફ્લેશબેકથી થાય છે. પછી કથા એકદમ સીધી લીટીએ ગતિ કરે છે. અંત સુધી એ અતીતમાં જ પૂરી થાય છે. આમ જોઈએ તો કથામાં મુખ્ય નાયક કાલિદાસ ઉર્ફે કાળુ ઉર્ફે કાળિયો છે. બસની ભીડમાં કાલિદાસ પોતાને ગામ જાય છે. ત્યાંથી આરંભાતી કથા ધીમે ધીમે ઉઘાડ પામે છે. કાળુનું ઘર, ભાઈઓ, બહેનો, પિતા, બધાંનો ગુસ્સો, બાળપણના પ્રસંગો, ઊંડા કૂવામાં નહાવું, સ્કૂલનાં તોફાનો, ઘોડિયામાં સૂતેલી નાની છોકરી સાથેની સગાઈ, વાલજી કુવાનું પાત્ર, ગ્રામભાષા, રહેણીકરણી, ત્યાંના ઝઘડાઓ, વટ અને વહેવારની વાતો, કાલિદાસનાં ફેબાની દીકરી બહેન પ્રભાનાં લગ્ન, તૈયારી, રીતરિવાજો, ક્રિયાઓ, લગ્નગીતો, ફિલ્મીગીતો, બનેલી મગનલાલનો સ્વભાવ, બાપા, બનેલી, બાના મૃત્યુપ્રસંગો, પડોશી સઈદાઆપાનું પાત્ર, બાપાનું મૃત્યુ પછી ગામડે રહેલા મકાન વેચવાની ઘટના, તેની વેદના, માનો ઝુરાપો,... આ બધું સત્યજિત રેની કોઈ જૂની બ્લૅક એન્ડ વ્હાઈટ ફિલ્મ જોતા હોય એવું લાગે છે. અહીં કથામાં સીધો ક્યાંય સંઘર્ષ નથી. પણ કાળુનો પરિસ્થિતિ સામે, વારંવાર મળતી નિષ્ફળતા સામેનો સંઘર્ષ છે. ગ્રામ સંસ્કાર છે. સૌરાષ્ટ્રનાં લીંબડી - પાણશીણા - વઢવાણ આજુબાજુના વિસ્તારોની લોકચેતના છે. ધરતીની સુગંધ છે. આ બધું જીવંત રૂપે આલેખાયેલું છે. આમ જોઈએ તો આ નવલકથા વાંચવી કંટાળો ઉપજાવે એવી છે. માત્ર એક જ પાત્રનો આખો જન્મારો ચીતરવો અને એ પણ કોઈ પ્રેમ કે રોમાંસના રંગે નહીં પણ નિયતિ સામે, નિષ્ફળતા સામે, ગરીબાઈ સામે ઝઝૂમતા સાવ નાના માણસ કાલિદાસનો... એ લેખક અને વાચક બંને પક્ષે જોખમ છે. છતાંય ઉજમશી પરમારે એની પરવા કરી નથી. જોકે કાલિદાસ જ્યારથી નોકરી અર્થે અમદાવાદ - ગાંધીનગર જેવા શહેરોમાં જાય છે ત્યારથી કથા થોડી સપાટ અને નીરસ બની જાય છે. આમ છતાંય એનાં જીવંત પાત્રો, એની તળપદી ભાષા, સરળ સંવાદો, ચિત્રાત્મક શૈલી, કહેવતો, રૂઢિપ્રયોગ આ બધું કથાને એક ઊંચાઈ આપે છે. ક્યાંક ક્યાંક પ્રયુક્ત ફિલ્મીગીતો બિનજરૂરી લાગે છે. ટૂંકમાં અહીં કાલિદાસની કર્મની ગતિનો આલેખ એનો જન્મારો બને છે.

તો વળી રશ્મિ શાહની બે શીર્ષક ધરાવતી ૨૦મી નવલકથા “કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે” (એકલો જાને રે) કર્મના સિદ્ધાંત પર ચર્ચાચેલી નવલકથા છે. કથાવસ્તુના સંદર્ભે નાયક નિત્ય શાહ પોતાનું આખું જીવન સમાજ, સાહિત્ય અને સેવાને સમર્પિત કરી દે છે. કથાના આરંભથી અંત સુધી કેટલાંક જીવંત દર્શ્યો જોવા મળે છે. કોલેજનું વાતાવરણ, મિત્રો સાથેની ગોષ્ઠિ, ઉત્તરાયણ, કોમી રમખાણ, માઉન્ટ આબુ, ગોવિંદપુર ગામ, પ્રકૃતિનાં વિવિધ રૂપના દર્શ્યો સરસ રીતે આલેખાયાં છે. પરોપકાર અને કર્મની ભાવના જ અહીંયાં કથાનું રૂપ અને સૌંદર્ય બને છે. વળી કથાને સ્વરૂપગત, શૈલીગત કે પાત્રગત મૂલ્યવાન બનાવે એવું કોઈ સર્જકતત્ત્વ અહીં નથી વર્તાતું.

ભારતી રાણે “પાંખેથી ખર્ચું આકાશ” જેવું કાવ્યાત્મક શીર્ષક ધરાવતી નવલકથા લઈને આવે છે જેમાં તેમણે કથાની નાયિકા ‘પર્ણવી’ના આંતરજગતનું આલેખન અત્યંત માર્મિક અને સંવેદનાત્મક રીતે કર્યું છે. આજના બદલાતા જતા ઇન્ટરનેટ યુગમાં પ્રેમ-સંબંધ અને ચારિત્ર્યની મૂલ્યનિષ્ઠતા પર અનેક પ્રશ્નાર્થો લાગી રહ્યા છે ત્યારે આ લેખિકા ‘લગન’ જેવી આપણી વૈદિક વ્યવસ્થાની સ્વીકૃતિને આજની યુવા પેઢી સમક્ષ મૂકી આપીને એમને પણ વિચારતા કરી મૂકે છે. કથા ઇટાલીના ઉત્તરપૂર્વે છેડે આવેલા આલ્પ્સ પર્વતમાળાની અંતિમ ઘાટીમાં રહેતા લોકો, વાલ-બાદિયા જેવો રમણીય ગુલાબોનાં ઉદાનોથી ભરચક આ પ્રદેશ કથામાં જીવંત પાત્ર બની રહે છે. જુલિયો અને લ્યુસીના અવિવાહિત શારીરિક સંબંધ, પ્રકૃતિનાં કાવ્યાત્મક વર્ણનો, ભાષાની રમણીયતા અને સંવેદનોની સુગંધ આખી કથામાં ઠેર ઠેર વેરાયેલાં છે. પર્ણવીની મનોસૃષ્ટિ અહીં બે પરિમાણો સાથે વિસ્તરે છે. એ ક્યારેક પરંપરાગત સંસ્કારોને કારણે રિબાય છે તો ક્યારેક સ્ત્રીસહજ ઈર્ષાભાવથી મુક્ત થવા પણ ઇચ્છે છે. એની અધૂરપ જ એને પૂર્ણતા તરફ ખેંચી જાય છે. આ નવલગૂંથણીમાં પત્રો અને કાવ્યોનો ઉપયોગ કથાને વધુ સંવેદનશીલ બનાવે છે.

નીલમ દોશી આ વર્ષે તેમની પ્રથમ નવલકથા “દોસ્ત, મને માફ કરીશ ને ?” લઈને આવે છે. ઇતિ, અનિકેત અને અરૂપ વચ્ચે સર્જાતી સંબંધોની આંટીઘૂંટી - નિયતિનું ચક્ર, પ્રેમ અને ધિક્કારના પ્રવાહમાં ખેંચાતાં પાત્રો અને સાથે ભાવકોની મનોસ્થિતિ પણ બદલાતી જોવા મળે છે. ઘણુંખરું અહીં પાત્રોથી વિશેષ “સમય” પોતાની ભૂમિકા ભજવતો જોવા મળે છે. વર્તમાન અને અતીત સાથે સાથે ચાલે છે.

આ વર્ષે સ્ત્રી-નવલકથાકારો વધુ સક્રિય રહ્યાં છે. વર્ષા અડાલજા, કાજલ ઓઝા વૈદ્ય, ભારતી રાણે, નીલમ દોશી પછી લેખિકા ઈશ્વરી દેવાંગ ડોક્ટર સૂરાવલી અને રિધમ જેવાં સાંગિતિક નાયક-નાયિકાનાં નામો લઈને આવતી નવલકથાઓ “તું જ છે ધબકારમાં” છે. જે અનાયાસે બનતા ઘણા પ્રસંગોની હારમાળા અને કલાસૂઝના અભાવવાળી નવલકથા બની રહે છે. અચાનક થતો અકસ્માત અને હોસ્પિટલમાં બિંધાને

પડેલી સૂરાવલિનું સાવ અચાનક અતીતમાં પ્રવેશવું ભાવકોનો રસભંગ / કથાભંગ કરે છે. રિધમ અને આહના સાથેની ચૈત્રી, રિધમના પિતાની બંને કિડની ફેઇલ, મૃત્યુ, તેની વેદના, વીકીનો હાર્ટએટેક આ બધું કૃતક લાગે છે.

તો વળી લેખિકા સોનમરચિત “હેલ્વો... હું કિશ્તી”માં પણ એક બાળકીના સંઘર્ષની કથા છે. કથાની રચના નાનામોટા પેરેગ્રાફોથી કરવાને કારણે કથા બંધાવાને બદલે વિખેરાતી જાય છે. વારંવાર થતો અંગ્રેજીનો પ્રયોગ કથારસને તોડે છે. પાત્ર, પ્રસંગોની માયાજાળને કારણે આ નવલકથા પોતાનું મૂલ્ય ઊભું કરી શકતી નથી. કલ્પેશ પટેલ આ વર્ષમાં “મરણોત્તર” લઘુનવલ લઈને આવે છે. “મારા સાહિત્યમાં ‘કામ’ આયાસ-અનાયાસે આવી જાય છે.” આવી નિખાલસ કબૂલાત કરતા સર્જક આ કથામાં ઘટનાને બદલે પરિસ્થિતિને મુખ્ય પાત્ર રૂપે નિરૂપે છે. લગ્નવ્યવસ્થા અને સ્ત્રીપુરુષના પરસ્પરના નૈસર્ગિક આકર્ષણને વ્યક્ત કરીને લેખકે નવલકથાની પરિસ્થિતિ આલેખી છે. અને સમાજમાં થઈ રહેલાં આવાં કેં કેટલાં આકર્ષણો સામે પ્રશ્નો ખડા કર્યાં છે.

આ વર્ષમાં એકમાત્ર હાસ્યપ્રધાન નવલકથા મળે છે “બચુભાઈ બેસણાવાળા”. હાસ્યલેખોનાં બે પુસ્તકો આપનાર સર્જક દિનેશ પંડ્યા અહીં માત્ર ૮૦ પાનાંની હાસ્યલઘુનવલ આપે છે. સામાજિક સંબંધે મામા થવાથી રમણ પાઠકની પ્રસ્તાવનામાં પણ સર્જક પ્રશંસા મેળવી શક્યા છે. કથાવસ્તુ સાધારણ છે, પરંતુ તેનો મૂળવિચાર અસાધારણ છે. આપણી સંસ્કૃતિમાં બેસણા જેવા કર્મકાંડી કુરિવાજની આખી પરંપરાને હળવી શૈલીમાં, બેસણા બજારની નવી કલ્પના અને તેની આસપાસ ગૂંથાતી જતી મૃત્યુ પછીની ક્રિયાઓમાંથી નીપજતું હળવું હાસ્ય આ રચનાનો મુખ્ય હાસ્યરસ છે. પ્રસ્તાવનામાં રમણ પાઠક આ કૃતિને “એક અસાધારણ સફળ કૃતિ” કહે છે પરંતુ આ કૃતિ સાધારણ બની રહે છે. એની ભાષા સાધારણ છે. વળી ભાષા અને ઘટનાઓની પ્રસ્તુતિ હાસ્ય નિષ્પન્ન કરવામાં નિષ્ફળ જાય છે.

આ વર્ષે દરિયાપારના સર્જકો પણ નવલકથાક્ષેત્રે સક્રિય રહ્યા છે. કેનેડાસ્થિત શ્રી નિરંજન શાહ “સંધ્યા” લઈને આવે છે જે કેનેડાના “વતન” અખબારમાં ધારાવાહિક રૂપે પ્રગટ થયેલી છે. નિરંજન શાહની આ પાંચમી નવલકથા છે જેમાં એમણે કેનેડામાં વસતા ચાર પરિવારોના આપસી સંબંધો અને તેમાંથી વહેતી સંવેદનોની ધારાઓને ઉજાગર કરી છે. લેખકે અહીં પ્રત્યેક માનવના મનની સંવેદના પોતાનાં પાત્રોમાં નિરૂપવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. ક્યાંક ને ક્યાંક વાચક આ કથાનાં પાત્રો સાથે પોતાનું તાદાત્મ્ય સાધી લેતો જણાય છે. જોકે અંગ્રેજી શબ્દોનો અતિરેક ખૂંચે છે. ક્યાંક ક્યાંક બિનજરૂરી પ્રસંગો, સંવાદો આવી ગયા છે. ક્યાંક એ લંબાતા જાય છે. વ્યાકરણના પણ અનેક દોષો ઠેર ઠેર નજરે પડે છે.

અમેરિકાસ્થિત સર્જક શ્રી હિંમત ટાંક આમ એક મોટા બિઝનેસમેન છે. પરંતુ

જીવનના અસહ્ય સંઘર્ષની કડવી-મીઠી યાદોને પોતાની પ્રથમ નવલકથા “સામા પાણીના તરવૈયા”માં સાચવી રાખે છે. આ કથામાં જયનું મનોમંથન એકદમ સરળ ભાષામાં થયું છે. અહીં કોઈ સાહિત્યિક ભાષા કે ચૈતસિક મનોમંથન નથી. આ સંઘર્ષકથા અહીં ખૂબ જ સાદા-સરળ શબ્દોમાં આલેખાઈ છે. ટેકનિકલી, ભાષાકીય ઘણી ક્ષતિઓ છે પરંતુ ભાવ અને ભાષાની સરળતા એ જ એની વિશેષતા બની રહે છે. જીવનના વહેતા પ્રવાહમાં તો હરકોઈ તરે પણ જીવનના સામા પ્રવાહમાં તરીને જે આગળ આવે એ જ સાચા તરવૈયા બને છે. અને એ તરવૈયા જ્ય અને સોનલ બનીને બતાવે છે.

આપણા ડાયસ્પોરા સર્જક ડૉ. નીલેશ રાણા “શમણાંની શતરંજ” નવલકથામાં ભારતીય પાત્રો અને અમેરિકન સંસ્કારનું મિક્સ કલ્ચર લઈને આવે છે. સ્ત્રી-પુરુષના લગ્નેતર સંબંધો, લગ્ન પછી અન્ય ગમતા મિત્રના સંતાનની માતા બનવું, લગ્ન અગાઉ લીવ એન્ડ રિલેશનશિપથી સાથે રહેવું, લગ્ન પહેલાં બંને વચ્ચે નક્કી કરાતી સ્વભાવગત અને વ્યવહારગત શરતો... આવી બધી વાતો લેખક રોહન-તનિશા, અર્ચના-સ્ત્રીવન, મલિસા, જય, શેરન, વિનોદ-જેકલિન વગેરે પાત્રોના સંદર્ભે કરે છે. નવલકથાનો મોટો ભાગ અંગ્રેજી ભાષા રોકે છે. ઘડીભર તો અંગ્રેજી નોંવેલ વાંચતા હોઈએ એવો ભાસ થાય છે. કથામાં કોઈ વિશેષ ઘટના નહીં હોવાથી માત્ર સંબંધોના તાણાવાણા ગૂંથતા સંવાદો અને વિચારો વિશેષ રૂપે પ્રયોજાયા છે. કોઈ સંઘર્ષ નથી પણ સમાધાન અને સમજૂતી છે.

આ વર્ષે બીજી એક વિજ્ઞાનકથા લઈને આવે છે અશ્વિન ત્રિવેદી. “અવતરણ” નવલકથામાં ગોરા ચિત્રકાર છે. પ્રકૃતિનાં દશ્યો ચીતરે છે. અન્ય ગ્રહ “સાના” ઉપરથી બે પાત્રો માલવ અને કલગી પૃથ્વી પર ઊતરી આવે છે. આલોક, રાજેશ અને ગોરાને મળે છે. કલ્પના સારી છે, પરંતુ એ પછી જે કાલ્પનિક દુનિયાની રસાનુભૂતિ થવી જોઈએ તે થતી નથી કેમ કે લેખક સામાજિક, શૈક્ષણિક, રાજકીય, આર્થિક પ્રશ્નોમાં પડી જાય છે. આ નવલકથાનો મૂળ વિચાર સારો છે. પૃથ્વી પર રામરાજ્ય સ્થાપવાનો, અને એમાં બીજા ગ્રહવાસી માલવ અને કલગી સફળ પણ થાય છે, પરંતુ આ વિચારને વહન કરી શકે એવી નવલકથાનું આંતરવિશ્વ ઘડવામાં લેખક અસફળ રહે છે.

વિશેષ પત્રકાર તરીકે જાણીતા સર્જક યાસીન દલાલ આ વર્ષે બે નાની નાની લઘુનવલ લાવે છે. “સોઈ ઇકોતેર બાર” અને “વિષાદનું વરદાન”. પ્રથમ લઘુનવલમાં તો કથાનું વિષયવસ્તુ સરસ લઈ આવે છે, પરંતુ એને પૂરતો ન્યાય મળતો નથી. બાંગ્લાદેશનાં શહેરોનો, ગામડાંઓનો ચિતાર, ત્યાંનાં બજારોનું ઢૂબઢૂ વર્ણન આપે છે. આરંભે બંગાળનો ઇતિહાસ, અને લેખક ધર્મ, જાતિ અને ભાષા સંદર્ભે વિવાદાસ્પદ વિધાનો પ્રયોજીને અનેક પ્રશ્નો કે કોઈ વિવાદ ઊભો કરવાની ઇચ્છા રાખતા હોય એવો ભાસ થાય છે અહીં પાકિસ્તાનના સર્જક મહમદ અલી ઝીણાની અંતરંગ ઇચ્છાઓની

વાત લેખક સાહજિકતાથી કરે છે. આમ છતાંય ધર્મ-રાજનીતિની વારંવાર ચર્ચા, આધ્યાત્મિક, માકર્સવાદ અને વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યના મુદ્દાઓની છણાવટ ક્યારેક બિનજરૂરી રીતે લંબાઈ જાય છે. આ નવલકથાનું કેન્દ્રબિંદુ છે બાંગલાદેશની આઝાદી. પણ કશું જ અહીં અસરકારક રીતે આવતું “વિષાદનું વરદાન”માં નાવિકાના મુખે કથાનો આરંભ થાય છે. કથા ખૂબ નબળી છે. પતિના કેન્સરની સારવાર પણ વાયકોને પ્રસન્ન કરી શકતી નથી. આ કથા ખૂબ જ અણઘડ લેખનશૈલીથી લખાયેલી છે. જો આ કથાની માવજત કરવામાં આવી હોત તો એક અતિ સંવેદનશીલ નવલકથા બની શકી હોત. દિલીપ રાણપુરાની આવી જ એક નવલકથા “મીરાંની રહી મહેક”માં પત્નીની સારવારની વાત સૂક્ષ્મ રીતે થઈ છે. પણ અહીં માત્ર ઉપરછલ્લો ચિતાર અપાયો છે. લેખકની લેખનમર્યાદા અહીં સ્પષ્ટ જોઈ શકાય છે.

જગદીશ પટેલ ૮૪ પૃષ્ઠોની “કાન્તાર” લઘુનવલ લઈને આવે છે. અહીં છૂત અછૂતની યુગો જૂની વાત રજૂ થઈ છે. દલિત્વથી પીડાતા એના માતાપિતા સાથે પણ સંઘર્ષ કરીને શંભુનો વર્ણાશ્રમ-વ્યવસ્થા પરનો આક્રોશ અહીં પાને પાને છે. શંભુની ચૈતસિક સૃષ્ટિનું જોડાણ - શંભૂકની મનોભૂમિ સાથે અને અંતે રામ સાથે થતો વૈદકીય, તત્ત્વજ્ઞાનીય સંવાદ... આ બધું દસ દિવસની દવાનો ડોઝ એકસાથે આપી દીધો હોય એવું લાગે છે. અહીં કેટલુંક અજુગતું પણ છે. જ્યારે હવે જ્ઞાતિ જાતિના ભેદભાવ મટી રહ્યા છે ત્યારે લેખક વેદશાસ્ત્રોના સીધા ઉપદેશ દ્વારા દલિત્વને જુસ્સાભેર રજૂ કરે છે.

અવિનાશ પરીખ સુંદર શીર્ષક અને મુખપૃષ્ઠ ધરાવતી નવલકથા “અભિનેત્રી” લઈને આવે છે, પરંતુ મુંબઈ નગરીથી આરંભાતી આ નવલકથા વિશાખાદેવી અને અશોકરાયની વાતચીતથી કથાવસ્તુને બાંધી દે છે. આ નવલકથામાં ક્યાંય સંઘર્ષ નથી, કોઈ નાવીન્ય નથી, ભાષા, કથા, શિલ્પ, ચરિત્રો અને વાસ્તવ બધું જ સામાન્ય સ્તર પર જ રજૂ થાય છે. આખી કથા સ્થૂળતાથી આરંભાઈને સ્થૂળતામાં જ પરિપૂર્ણ થાય છે.

તો વળી નટવર ગોહિલની “આશિયાના” પણ સાવ નિમ્ન સ્તરની નવલકથા બની રહે છે. મુખી, રઘવો, ભની, નાયો, ભદી, ડ્રાઈવર, વૃદ્ધ, કન્ની, જરસુ, ગેમલ, ઓસમાન, જંતિયો, ભેરું, ઉલમાન, ગુંડુરાવ, મનો, જદુ, કલાલ, પાલજી, શકરો, થીરુમલ, નાથાકાકા અને જશો... આ બધાં પાત્રોથી ફિલ્મી ઢબે આગળ વધતી કથા, મારામારીનાં દર્શ્યો, ભૂવા ડાકણ, વળગાડ જેવી ક્રિયાઓ, મઢનો મેળો, નાવિકા અંગદાનું મુખી દ્વારા થતું અપહરણ, અમન દ્વારા થતી અંગદાની શોધ... આ બધી ઘટનાઓ એકદમ નાટકીય લાગે છે. કથા, શિલ્પ અને કલાની દૃષ્ટિએ અત્યંત નબળી નવલકથાનું એકમાત્ર જમા પાસું હોય તો તેની તળપદી ભાષા છે. મુંબઈસ્થિત જીતુ મહેતાની એકસાથે બે લઘુનવલ

એક જ પુસ્તિકામાં આવે છે : “સજા” અને “સમજૂતી”. “સજા” માત્ર ૨૮ પૃષ્ઠોમાં સંકોચાઈ ગઈ છે અને “સમજૂતી” માત્ર ૩૨ પૃષ્ઠોમાં. “સજા”માં મુંબઈની ઝૂંપડપટ્ટીનું ફિલ્મી ઢબનું આલોખન અને “સમજૂતી”માં કામુક ઈચ્છાઓના માનસિક સ્ખલનથી વિશેષ કશું જ નથી. આ બંને ના તો લઘુનવલ છે કે ના તો વાર્તા બને છે.

તો વળી પ્રકાશ વૈદ્યલિખિત “સુવર્ણ પ્રેમપુષ્પ” મનજી કુંભાર અને અછૂતદેવીના પાત્ર દ્વારા છૂત અછૂતની વાત લઈને આવે છે. અને સાથોસાથ મનજીના ઘરમાં સોનાના ઝાડની વાત, સરપંચ-મંત્રીશ્રી લઈને છેક મુખ્યમંત્રી અને વડાપ્રધાન સુધી લંબાતી વાત એક ફેન્ટસી લઈને આવે છે. પરંતુ લેખક કથાને, કલ્પનાને રસપ્રદ બનાવી શકતા નથી. આખી કથામાં માત્ર પરિસ્થિતિથી વિશેષ ખુદ લેખક વધુ બોલે છે. તો વળી રાજેન્દ્ર સાગરકૃત “ઊંઘાપોહ”માં એક વિચિત્ર ચિત્રકાર ઉમંગ જોશી અને બીજાં કેટલાંક પાત્રોના ભૂતકાળમાં ફરતો કેમેરો કોઈ ચિત્ર સ્પષ્ટ કરી શકતો નથી. તો વળી દેવરાજ ચૌધરીકૃત “ધારા” નવલકથા પણ સૂઝ અને સમજના અભાવ સાથે લખાયેલી છે. એક સી ગ્રેડની એડલ્ટ ફિલ્મ જેવી કથાને છીછરા શબ્દોમાં ગોઠવીને વાચકોનો ટાઈમ બગાડતી આ નવલકથા ગુજરાતી નવલકથાની એક ગંદી ધારા બનીને રહે છે.

કિરીટ ગોસ્વામીકૃત “ખરી પડેલો તારો” એક મધ્યમ વર્ગના પરિવારમાંથી આવતા ઈશાનનાં સપનાંઓની સાવ સામાન્ય સ્તરની રજૂઆત, છતાંય પ્રશંસનીય પ્રસ્તાવના પામેલી આ લઘુનવલ પણ ગુજરાતી કથાવિશ્વમાં ‘ખરી પડેલા તારો’ સમાન જ લાગે છે. મહેન્દ્ર આચાર્ય “પાંદડા”ને જીવનની વિવિધ પરિસ્થિતિનું પ્રતીક બનાવીને ઔષધિના રૂપે રાજુ અને સરોજના જીવનમાં ઉપયોગી બનાવે છે. હર્ષદ જોશી ‘ઉપહાર’ “પ્રેમ રંગ રંગ” નામે છઠ્ઠી નવલકથા આપે છે. યક્ષ અને યેશાના સસ્તા શૃંગારથી આરંભાતી આ નવલકથા સાવ સ્થૂળ અને વાહિયાત પ્રસંગોની હારમાળા બની છે. સસ્તું મનોરંજન પીરસવાના ઉદ્દેશ્યથી લખાયેલી આ કથામાં ભાષાનાં કોઈ ઠેકાણાં નથી, પાત્રની કોઈ સમજ નથી. ક્યારેક યક્ષ પાત્રને સ્ત્રી તરીકે તો ક્યારેક પુરુષ તરીકે વર્ણવે છે. વારંવાર આવતા સ્ત્રીશરીરના વર્ણનો ઉબકા આપે છે. કોઈ પાત્રનું કોઈ પાત્ર સાથે અનુસંધાન બેસતું નથી. મન ફાવે ત્યારે પાત્રો આવે અને જાય છે. આ નવલકથાની પ્રસ્તાવના લખનાર નટવર હેડાઉ આવી નિમ્ન સ્તરની નવલકથાના સર્જકના ભારોભાર વખાણ કરતાં લખે છે કે “ગુજરાતી સાહિત્ય સમૃદ્ધ બનાવવામાં વિશિષ્ટ પ્રદાન કરનાર નવલકથાકાર” આમ ઘણી વખત વાંચ્યા વિના મિત્રભાવે પ્રસ્તાવના લખવાનો મોહ ક્યારેક આવા છબરડા પણ કરે છે. વર્ષ ૨૦૧૩ની સૌથી ઉત્તમ નબળી અને ક્લિષ્ટ નવલકથા આ કૃતિ બની રહે છે. લેખન અને પ્રકાશનની સ્વતંત્રતાને કારણે આપણી ભાષાને આવી કૃતિઓ ગંદી કરે છે.

આમ આ રીતે વર્ષ ૨૦૧૩માં કુલ ૩૮ નવલકથાઓ પ્રગટ થાય છે. વિષયની

દષ્ટિએ જોઈએ તો મોટેભાગે સ્ત્રી-પુરુષના માનસિક અને શારીરિક સંબંધોની વાત જ આવે છે. આમ છતાંય આ વર્ષે સૌરભ શાહ (મહારાજ), શિશિર રામાવત (મને અંધારાં બોલાવે મને અજવાળાં બોલાવે), ડૉ. નવીન વિભાકર (ભૂલાં પડેલાં મૃગજળ) અદમ ટંકારવી (લોહીનું ખેતર), પ્રકાશ વૈદ્ય અને પ્રદીપસિંહ રાઓલ (અંતહીન યાત્રા) કંઈક જુદા વિષયો લાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. ચારેક નવલકથા ચરિત્રાત્મક મળે છે, એ પણ નોંધપાત્ર ઘટના છે. આ વર્ષે રાજકીય કે ઐતિહાસિક વિષયવસ્તુવાળી કોઈ નવલકથા નથી મળતી. નવલકથાની રચનારીતિ-શૈલી સંદર્ભે સૌ કોઈ વારસામાં મળેલી પરંપરાને અનુસરે છે. મોટેભાગે કથાલેખક પોતે કહે છે અથવા ત્રીજા પુરુષ એકવચન પાસે કહેવડાવે છે. આત્મકથનાત્મક કે ડાયરીશૈલી કે પત્રશૈલીમાં કોઈ કૃતિ મળતી નથી પરંતુ ક્યાંક ક્યાંક કોઈક જગ્યાએ પત્રો, લગ્નગીતો, ફિલ્મીગીતો, લોકગીતો કે કાવ્યોનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. આરંભ અને અંતના સંદર્ભે જોઈએ તો મોટા ભાગની નવલકથાઓના આરંભ એકથી બે-ત્રણ અને દસ તરફ જાય છે. ક્યાંક ક્યાંક ફ્લેશબેકનો ઉપયોગ થયો છે. તો વળી ક્યાંક એકસાથે બે ઘટનાઓ સાથે ચલાવી અંત તરફ ગતિ આપે છે. એકાદ બે જગ્યાએ અંતથી આરંભ કરીને અંત તરફની ગતિ જોવા મળે છે. નવલકથાના આંતરિક તથા બાહ્ય વિસ્તારની દષ્ટિએ જોઈએ તો સૌથી નાની જિતુ મહેતાની “સજા” (લઘુનવલ) માત્ર ૨૯ પૃષ્ઠની અને બીજી “સમજૂતી” માત્ર ૩૨ પૃષ્ઠની છે; જ્યારે યાસીન દલાલની “વિષાદનું વરદાન” માત્ર ૪૬ પૃષ્ઠની છે. તો વળી સૌથી મોટી શિશિર રામાવતની “મને અંધારાં બોલાવે મને અજવાળાં બોલાવે” બંને ભાગના કુલ ૯૫૬ પૃષ્ઠની અને મહેશ યાજ્ઞિક લિખિત “અંજળપાણી” બંને ભાગનાં કુલ ૮૨૦ પૃષ્ઠની છે પરંતુ આંતરિક કદની રીતે જોઈએ તો સૌરભ શાહની “મહારાજ” ડૉ. નવીન વિભાકરની “ભૂલા પડેલાં મૃગજળ” છે જેના કથાનક અને પાત્રોનો વિસ્તાર ખૂબ મોટો છે.

આ વર્ષની નવલકથાઓમાં પ્રસ્તાવના અને પ્રકાશન સંદર્ભે એક વાત નોંધવા જેવી છે કે ગમે તેવી નવલકથાને પ્રશંસનીય પ્રસ્તાવના લખી આપવાનો મોહ આપણે ત્યજી શકતા નથી. અને ઘણી વખત વાંચ્યા વિના પણ પ્રસ્તાવના લખી હોય છે. વળી નવલકથા સાવ નિમ્ન કક્ષાની હોવા છતાંય એને ગુજરાતી સાહિત્યની ઉત્તમ કૃતિ તરીકે મૂલવીને આપણે આપણું જ અજ્ઞાન પ્રગટ કરતા હોઈએ છીએ. વળી પ્રકાશન સંદર્ભે પણ સાવ નિમ્નસ્તરની નવલકથાઓનું (અન્ય સ્વરૂપના પુસ્તકોનું પણ) પ્રકાશન કરીને આજે આપણા પ્રતિષ્ઠિત પ્રકાશકો સાહિત્યમાં ગંદકી ફેલાવી રહ્યા છે. બની શકે કે આવા ઉત્સાહી લેખકો છપાવવાનો બધો ખર્ચ પ્રકાશકોને આપતા હોય પરંતુ થોડા રૂપિયા માટે વર્ષોથી પ્રકાશનક્ષેત્રે મેળવેલી પ્રતિષ્ઠા દાવ પર મૂકવાની ? જેમ ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી અને ગુજરાત સાહિત્ય પરિષદ કોઈ પણ પુસ્તકના પ્રકાશન અગાઉ

કોઈ વિદ્વાન સાહિત્યકાર પાસે પરામર્શન કરાવે છે. તેવું પ્રકાશકો શા માટે ન કરી શકે ? આ ગંભીરતાથી વિચારવા જેવો પ્રશ્ન છે.

આમ આ રીતે જોઈએ તો આપણા ગુજરાતી નવલકથાના સર્જકો જૂની પરંપરાને ત્યાગી શક્યા નથી, એ જ પ્રેમ, રોમાન્સ, સસ્યેન્સ, ટ્રિલર, શહેર, ગામડું, રાજનીતિ કે કોમી એકતા, રમખાણ આવા વિષયો બહાર નીકળી શકતા જ નથી. ભાષાકીય સૌન્દર્યલક્ષી પરિમાણો નિપજાવે એવી નૈસર્ગિક સંવેદનાસિદ્ધ કોઈ કૃતિ મળતી નથી. કલાનો ઉદ્દેશ્ય માત્ર આનંદ કે ઉપદેશ નથી... એમાં ચિત્રિત વાસ્તવનું રૂપાંતર કળામાં થવું જોઈએ અને માનવનિર્મિત શાશ્વત મૂલ્યોનું પ્રાગટ્ય થવું જોઈએ. અહીં બધી જ કથાઓનો સંબંધ મોટેભાગે લેખકની વૈચારિક અને વર્ણનશક્તિ ઉપર આધારિત જોવા મળે છે. જેમાં કૃત્રિમતા - આયાસ અને વસ્તુનિષ્ઠ યથાર્થનો ભ્રમ અનુભવાય છે.

૧૮

સાભાર નોંધ

(પ્રકીર્ણ)

(૧૯૩) હાસ્યભર : ભૂપેન્દ્ર શાંતિલાલ વ્યાસ, ૨૦૧૪, શ્રીજી સેલ્સ એજન્સી, અમદાવાદ, પૃ. ૬+૪૪, રૂ. ૪૫/- (૧૯૪) તોફાની બાળકમાંથી મહાન દાનવીર બીલ ગેટ્સ : અશ્વિન ચંદ્રારાણા, બીજી-૨૦૧૦, એ/૨૨૮, સૌરભ પાર્ક, સુભાનપુરા, વડોદરા-૩૯૦૦૨૩, પૃ. ૭૬, રૂ. ૬૦/- (૧૯૫) તમે યાદ આવ્યાં : વિનોદ ભટ્ટ ૨૦૧૪, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, પૃ. ૧૨+૧૮૦, રૂ. ૨૫૦/- (૧૯૬) રંગભૂમિ ૨૦૧૩ : ઉત્પલ ભાયાણી, ૨૦૧૪, ઇમેજ પબ્લિકેશન, મુંબઈ/અમદાવાદ, પૃ. ૮+૧૫૨, રૂ. ૧૫૦/- (૧૯૭) અમે પાદરમાં ઝટકે ખરેલ : સંપા. કેસર મકવાણા, ૨૦૧૪, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, પૃ. ૨૦+૧૪૦, રૂ. ૧૪૦/- (૧૯૮) શિક્ષણ અને યોગ : ભાણદેવ ૨૦૧૪, ગૂર્જર પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૮+૬૪, રૂ. ૬૦/- (૧૯૯) સંપૂર્ણ પ્રાણાયામ : ભાણદેવ, ૨૦૧૪, ગૂર્જર પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૨+૩૩૨, રૂ. ૩૦૦/- (૨૦૦) યૌગિક શોધનકર્મ : ભાણદેવ, ૨૦૧૪, ગૂર્જર પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૦+૯૪, રૂ. ૧૦૦/- (૨૦૧) સમ્મુખ : શરીફા વીજળીવાળા, ૨૦૧૪, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, પૃ. ૮+૨૪૦, રૂ. ૨૪૦/- (૨૦૨) મુનશી પ્રેમચંદનજીનો પુનરાવતાર : સ્વામી સચ્ચિદાનંદ, ૨૦૧૪, ગૂર્જર પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૨+૨૬૦, રૂ. ૧૫૦/- (૨૦૩) સહયાત્રી : મંજુલા ગાડીત, ૨૦૧૪, સંઘમિત્રા બુક્સ, વડોદરા, પૃ. ૮+૮૦, રૂ. ૧૪૦/-

કંઠમાં કોયલ, કલમમાં વીણા | ચિનુ મોદી

['નામ તારું રુદ્રાક્ષ પર' : મધુમતી મહેતા, ઇમેજ પબ્લિકેશન પ્રા. લિ., મુંબઈ-અમદાવાદ, પ્ર. આ. ૨૦૧૩, કિ. રૂ. ૨૭૫/-]

મધુમતી મહેતા અને અશરફ ડબાવાલા પાર્વતી-શિવ જેવાં છે. આમ, તો રા. વિ. પાઠક અને હીરાબહેનથી શરૂ કરી રાજેન્દ્ર-નયના સુધી અનેક દંપતી કાવ્યક્ષેત્રે પ્રવૃત્ત છે. અંતિમ આવું યુગલ તે રિષભ-ગાયત્રીનું છે. ટેડ હ્યુજિસ અને એમનાં પત્ની બંને વિદેશી કવિતાનું છેલ્લું યુગલ છે. આવો ઇતિહાસ આપવા પાછળનું એક જ કારણ છે. ઘણી વાર બ. ક. ઠાકોરની 'જૂના પિયરઘર'ની નાયિકા જેમ પત્ની પોતાના પતિની કેવળ કાવ્યવિભાવના નહીં, કાવ્યબાની પણ સ્વીકારે છે. મધુમતી એ રીતે અશરફથી એક જ ઘરમાં રહી, પોતાની અલગ કાવ્યવિભાવના અને કાવ્યબાની નક્કી કરે છે. અશરફની સૌમ્ય ભાષાબાની સામે મધુમતીની વક્ર ભાષાબાની તરત જ પહેલું અલગપણું પ્રગટ કરે છે. એ જ રીતે અશરફને ગઝલ અને મધુમતીને ગીત સાથે સવિશેષ મેળ છે.

આટલું પ્રાસ્તાવિક એ માટે અનિવાર્ય છે કે હવે કોઈ પાર્વતી શિવની પૂંઠે પૂંઠે ચાલતી નથી. મધુમતીનો 'નામ તારું રુદ્રાક્ષ પર' સંચય એના મુખપૃષ્ઠના ચિત્રથી કળારુચિની ભૂમિકા સૂચવે છે. કાંડા પર રંગેલાં, ઘરેણાંથી વિભૂષિત, પરિણીતાના સૌ શણગારવાળી પીંછી સાથેની ચાર આંગળીઓ અને અ-દૃશ્ય અંગૂઠાની સામે Contrastમાં પ્રશ્નાર્થની આકૃતિનો અનાયાસ અનુભવ કરાવતી રુદ્રાક્ષના મણકાની ગોઠવણી રસપ્રદ છે. અહીં પરિણીતા ભારતીય સ્ત્રી સંસારમાં રહી, મન રુદ્રાક્ષમાં રાખે છે. એનું ભીતર કોઈ ઇતરને સ્વીકારતું નથી - સંસારથી સામે છેડાના સંન્યસ્ત જીવનનું પ્રતીક રુદ્રાક્ષ છે. આમ કવયિત્રીને જ સૂઝે :

સંત કહે સહુ આવણજાવણ ભજ ગોપાલમ

રામ ભજો યા બાળો રાવણ ભજ ગોપાલમ

ગદા ચક્ર ક્યાં કરતા ધારણ ભજ ગોપાલમ

ઊંધું ઘાલી ઊંઘે નારણ ભજ ગોપાલમ. (પૃ. ૫૮)

આવી ગીતનુમા ગઝલ લખનાર મધુમતી 'ભજ ગોપાલમ' જેવી વણવપરાયેલી કાચીકુંવારી રદીફ પસંદ કરે છે અને 'ભજ ગોપાલમ'ની પંક્તિએ પંક્તિએ કાકુ બદલાય છે અને ક્યારેક આજ્ઞા, ક્યારેક ટેવવશ, ક્યારેક કટાક્ષમાં 'ભજન ગોપાલમ' રદીફને કુશળ કવિ જેમ એ ઉપયોગમાં લે છે. ગીતનુમા ગઝલના એક નાના પણ પ્રયોગશીલ

ગુજરાતી ગઝલના ઇતિહાસમાં આ રચના અવશ્ય કાયમી સ્થાન ભોગવે એવી છે.

એ જ રીતે શુદ્ધ અગેય ગીત પણ મધુમતીની કલમે જ આપણને મળે છે.

મનડું વાળે વેર ઓધાજી મનડું વાળે વેર

ટપકા જેવું લાગે પણ પડછાયો છે ગજ તેર

ઓધાજી મનડું વાળે વેર.

લોકગીતની પદાવલીમાંથી ‘ઓધાજી’ અને ‘મનડું’ જેવા શબ્દો લઈ, આ કવયિત્રી ‘વેર’ અને ‘ગજ તેર’નો અંત્યાનુપ્રાસ વાપરી કાવ્યઅચરજ આપે છે. આવું કાવ્યઅચરજ પ્રાસથી આ પૂર્વે રાજેન્દ્ર-નિરંજન અને રમેશ-અનિલે આપણને આપ્યું છે. ‘ગજ તેર’ જેમ ‘કાળો કેર’, ‘સવા શેર’ પ્રાસ આપોઆપ ઉપયોગમાં આવ્યા છે.

આમ પરદેશમાં વસતાં હોવા છતાં મધુમતીની જીભ અને કલમ લોકબોલી વિસરતી નથી. એ મારે માટે મોટી વાત છે.

અહીં પ્રારંભે ૫૧ જેટલી ગઝલો અને પછી ૩૨ જેટલી ગીતરચનાઓ છે. ગઝલોમાં ગેયતાનો સ્પર્શ છે, જ્યારે ગીતમાં કેટલાંક અગેય પ્રકૃતિનાં છે. મધુમતીની ગઝલોમાંના કેટલાક શેર સાથે વાંચીએ.

રાજાને રેશમ દીધાં જોગીજીને જાપ

સૌના વાઘા વેતર્યાં લઈ બરાબર માપ. (ચંદ પ્રયોગ)

ખાંખાખોળા ખૂબ જ કીધાં અહીંયાં જોયું

ત્યાં પણ જોયું, ક્યાંય મળ્યું ના;

સુખની પાછળ મન તો ભઈલા

ભટક્યું છે તો ભટક્યું છે, તો શું કરવાનું ?

(લાંબી લહેર અને ‘તો શું

કરવાનું ?’ જેવી બોલતી રફીફ)

સાવચેતીથી કદમ ઊંચકી અને ચાલ્યા પછી

ક્યાંય ખોંચાશે ને છતાંય રાશ કહેવાતું નથી. (રંગે તસલ્વુફ)

એ જ રીતે કેટલીક ગીતપંક્તિઓ પણ જોઈએ :

આવું બહુ જો યાદ કદી તો દઈ દેજો ને સાદ

હરિ, હું તમને આવું યાદ ?

*

મેં તો વણજાગ વાઘા ફગાવી દીધા

ઊંટ ઘોડા વછેરા ભગાડી દીધા

હવે રખડું આ ટીમ

થાય ઠરી ઠરી ઠામ

એની સરહદમાં ડેરો નંખાઈ ગયો રે
 એકતારો તૂટેલો સંઘાઈ ગયો રે
 મારો સાંવરિયો એમાં બંધાઈ ગયો રે.

મધુમતીનો કંઠ પણ મીઠો છે. એ વધારે ગેય ગીત લખશે તો ન્હાનાલાલ પછી ચાલેલી અને મણિલાલ દેસાઈ, રમેશ પારેખથી આગળ ચાલેલી અને હમણાં વિનોદ જોશી પાસે વિરામ પામેલી પરંપરા પૂર્વવત્ રહેશે.

□

‘પાંચ પગલાં પૃથ્વી પર’ : નારી સમસ્યા : દશા અને દ્વિશા | દક્ષા વ્યાસ

[‘પાંચ પગલાં પૃથ્વી પર’; ઇલા આરબ મહેતા, ગૂર્જર પ્રકાશન, આવૃત્તિ : ૧૯૯૫, પૃ. ૩૪૩, કિં. રૂ. ૧૨૫/-]

નારીવાદી આંદોલનો હેઠળ પ્રથમ નારીએ અન્યાય અને અત્યાચારની સામે પુરુષના અનુકરણનું શસ્ત્ર અપનાવ્યું, પછી પુરુષવિરોધનું. અંતે એ નારીત્વની ગરિમામાં ઠરી. આ સંદર્ભે ગુજરાતીમાં કેટલીક નોંધપાત્ર નવલકથાઓ આવી. જેમ કે ‘સાત પગલાં આકાશમાં’ (૮૪), ‘સાત પગલાં સાથે’ (૮૯), બત્રીસ પૂતળીની વેદના (૯૨), ‘પાંચ પગલાં પૃથ્વી પર’ (૯૫). પ્રથમ કૃતિમાં નારીજીવનની બહુવિધ સમસ્યાઓના નિદર્શન સાથે એના ઉકેલની દ્વિશા પણ દર્શાવાઈ છે. એમાં વિદોહનો સૂર બળવાન છે. બીજી કૃતિ સ્ત્રી-પુરુષના સ્વાતંત્ર્યના સ્વીકાર સાથે સંવાદી સહજીવનનો આદર્શ રજૂ કરે છે. ત્રીજીમાં નારીસમસ્યાઓના નિરૂપણ સાથે અંતે સર્જાતા વિસ્ફોટનું સાંકેતિક નિરૂપણ છે. તો અંતિમકૃતિ સમસ્યા સાથે અને સામે ઝઝૂમતી નારીની કથા છે, જે સમજણના સા સાથે વિરમે છે.

‘પાંચ પગલાં પૃથ્વી પર’ જીવનના ઠોસ વાસ્તવ સાથે પાનું પાડતી, અનુકૂલન સાધવા મથતી છતાં પોતાની અસ્મિતા માટે ઝઝૂમતી નારીનો પરિચય કરાવે છે. સ્વપ્ન સેવવાં જેટલાં સહેલાં છે તેટલાં જ એને સાકાર કરવાં દુષ્કર હોય છે. એ કઠોર-નકોર વાસ્તવ અહીં લેખિકાનું ધ્યાનકેન્દ્ર બન્યું છે. ‘બત્રીસ પૂતળીની વેદના’ અને ‘પાંચ પગલાં પૃથ્વી પર’ બંનેનાં લેખિકા છે ઇલા આરબ મહેતા. બંનેનું માળખું લગભગ સમાન પ્રકારનું છે. બંનેમાં લેખિકા અનુરાધાનું પાત્ર કથાને સાક્ષીભાવે માણે છે. આશ્રમસંસ્થા ‘સ્વાશ્રય’માં ત્રણ દિવસનો નારીમુક્તિ વિશેનો શિબિર યોજાયો છે. આ શિબિર નિમિત્તે એક તરફ નારીમુક્તિની કૃતક આક્રમકતાનું પ્રતિનિધિત્વ કરતી બિન્દી, દહેજપીડિત શાલિની, પતિના પરકીયાગમનને કારણે વ્યથિત-અવમાનિત સુશીલા-વિજયા-કેયા, ભાઈ-ભાભી દ્વારા શોષિત જલ્યા જેવાં નારી-પાત્રો દ્વારા વિવિધ નારીસમસ્યાઓની નોંધ લેવાય છે; બીજી તરફ શિબિરમાં થતી ભાષણબાજી નિમિત્તે નારીવાદી વિચારધારાની ઝલક

મળતી રહે છે; તો ત્રીજી તરફ કથાની નાયિકા અનુપાનો લેખિકા અનુરાધા સાથે પરિચય થાય છે અને એ આ ત્રણ દિવસ દરમિયાન પોતાની જીવનકથાના એક-એક પૃષ્ઠને અનુરાધા સમક્ષ ખોલતી રહે છે. એ પોતાના જીવનના વિવિધ વર્ણાંકોને સુપેરે રજૂ કરે છે; પરંતુ અંત અદબદ રાખે છે. શિબિરને અંતે અનુપા પોતાની ગાડીમાં અનુરાધને લિફ્ટ આપે છે, પોતાને ઘરે લઈ જાય છે, બદલાયેલા મિહિર સાથે અણધાર્યો પરિચય કરાવી જીવનનાટકનું અંતિમ દશ્ય રજૂ કરે છે. સમગ્ર કૃતિ દરમિયાન કથન-વર્ણન અને સંવાદની પ્રયુક્તિ દ્વારા અનુપાના જીવનનાં મહત્ત્વનાં દશ્યો અનુરાધા સમક્ષ ભજવાતાં રહે છે. આમ કથાના અંકોડાની ભાતીગળ ગૂંથણી દ્વારા લેખિકા વસ્તુને કલાના રૂપમાં ઢાળે છે.

કથાની નાયિકા અનુપા પીડિતા નથી. એ સંસ્કારી, સમજુ, પ્રેમાળ, સુશિક્ષિત, મેધાવિની, તેજસ્વિની અને મહત્ત્વાકાંક્ષી નારી છે. પિયરમાં પિતાની-જોઈની લાડકી છે. એશઆરામ ને મસ્તીથી ઊછરી છે. સાસરીમાંય એ દેખીતી રીતે સુખવાસિની છે. પ્રેમાળ પતિ, કામઢાં-સરળ સાસુ, સમજુ દિયર અને ઉપલા મધ્યમવર્ગીય કુટુંબનું જીવન. વડીલશાહીને બદલે મૈત્રીભાવનું એકંદર વાતાવરણ.

લગ્ન દ્વારા અનુપા વાસ્તવની ધરતી ઉપર પ્રથમ પગલું માંડે છે તેની સાથે જ એના નાજુક નારીત્વ ઉપર ઘા થાય છે. જેને પ્રેમ કરતાં આવડતું નથી. એવો સીધો-સાદો ગુજુ પતિ મિહિર લગ્નની પહેલી રાતે જ કહે છે :

“પહેલી વાર મેં તને... જોઈ ત્યારે જ તું મને બહુ ગમી હતી. તું એટલી સ્માર્ટ દેખાતી હતી !... મને તો ત્યારે જ થયેલું કે બસ, આવી સ્માર્ટ છોકરીને જ પરણવું, બધા ફ્રેન્ડમાં નામ થઈ જાય આપણું.” અનુપા અંદરથી સમસમી ઊઠે છે. એને લાગે છે, મિહિર પોતાને નહીં, સ્માર્ટ છોકરીને પરણ્યો છે. પ્રેમ છે માટે નહીં, મિત્રો વચ્ચે વટ પાડવા પરણ્યો છે. એનું આવું હેયું ઘવાય છે. રોજિંદી ઘટમાળમાં ચાલતું ચાચક, રાંધણચક, ફરજિયાત કોથમીરની ચટણી... એને બેચેન બનાવે છે. મિહિર ત્રાહિત સેલ્સમેન સમક્ષ ‘ખાલી ઘરકામ કરનારી’ તરીકે તેનો પરિચય આપે છે. એને સમજાય છે કે પોતાના ઘરકામની કશી જ કિંમત નથી. ખાલીપો ભરવા ફૂકિંગ ક્લાસ, ઢીંગલી ક્લાસમાં જોડાય છે, પણ એમાંથી આનંદ કે સંતોષ મળતા નથી. મિહિરને ઓફિસમાં ઉપયોગી થવા ઇચ્છે છે; પરંતુ તેને તેની જરૂર નથી. આમ, પહેલે પગલે એનાં જીવનનીર ડહોળાયેલાં છે.

અનુપાનું બીજું પગલું છે, કૌટુંબિક જીવનમાં અનુકૂલનનું. એ ઘરની નીતિ-રીતિ અપનાવે છે. સાસુ સાથે સંવાદ સાધવા મથે છે. એને સૌથી વધુ મેળ થાય છે દિયર વિનીત સાથે, કેમ કે એની સાથેના સંબંધમાં અનુકૂલન એકપક્ષી નથી. સપાટી પરથી સમથળ દેખાતા એના જીવનપ્રવાહમાં નારીત્વ પર કુદારાઘાત કરતી એક ઘટના બને

છે : કાર-અકસ્માતની.. કાર આવતાં અનુપા ઉત્સાહભરે બાને જ્યાં જવું હોય ત્યાં લઈ જાય છે, ખરીદીએ જાય છે... પણ એક દિવસ નાનો અકસ્માત થઈ જાય છે. પોલીસ કેસ થાય છે. મિહિરનો પિત્તો જાય છે : “મૂરખ બૈરંઓ !! હોઠ રંગ્યા ને વાળ કાપ્યા પણ અક્કલ ન આવી !” ઘાયલની મુલાકાત દરમિયાન ત્રાહિત સ્ત્રી દ્વારા થતા અપમાનને વકીલની હાજરીમાં ‘એ બાઈ સાચી છે’ કહી અનુમોદન આપે છે. “કાલથી ગાડી બંધ, તને સજા” – “ગાડી મારી કમાણીની” એવા મિહિરના ઉદ્ગારો અનુપાને ભીતરથી હચમચાવી મૂકે છે. સંબંધની પોકળતાનો આ અનુભવ જાતને સમેટીને ઘરમાં ઓગાળવાની મથામણ ઉપર પૂળો મૂકે છે. એનું આત્મગૌરવ જાગી ઊઠે છે, એ નિર્ધાર કરે છે : “I must take charge of my life” આ ટર્નિંગ પોઇન્ટ છે – ઉંબર બહાર વિમુક્તિનું ત્રીજું પગલું ભરવા માટેનો. લેખિકાએ અહીં નારીની અવમાનનાની એક પરાકાષ્ટા યોજી છે.

પ્રશ્ન ઊઠે છે કે સ્ત્રી જ્યારે આગળ ડગલું ભરે છે ત્યારે એનો પગ એક ફૂંડાળામાંથી નીકળી બીજા ફૂંડાળામાં જ કેમ પડે છે ! ત્રીજે પગલે એ કોચિંગ ક્લાસમાં નોકરી લે છે; પણ આચાર્યની હેવાનિયતનો અનુભવ એને રાજીનામું મૂકવા મજબૂર કરે છે, પરંતુ એ હારતી નથી, વધુ ચકાસણી કરીને કોલેજમાં નોકરી મેળવે છે. ત્રીજે પગલે એણે ઘર અને વ્યવસાય એમ બંને ફૂંડાળામાં પગ મેલવાનું સાહસ કર્યું છે. તેથી સમસ્યાઓ વધુ ઘેરી બની છે. કોલેજની નોકરી અંગે મિહિરનો પ્રતિભાવ મોળો છે. એક તરફ નોકરીમાં મોડું-વહેલું થાય તો બીજી તરફ મિહિરના મહેમાનોની આગતા-સ્વાગતા, પાર્ટી વગેરેનો સમય સાચવવાનો. સતત સ્વભચાવ માટે તૈયાર રહેવાનું. કથાની ખૂબી એ છે કે મોટે ભાગે પ્રત્યેક ઘરમાં બનતી સર્વસામાન્ય ઘટનાઓ, સ્ત્રી પાસેથી અપેક્ષાઓનો આશ્રય લઈને અહીં નારી-સમસ્યાને વાચા અપાઈ છે તેથી એક પ્રકારની સહજતાનો સતત અનુભવ થાય છે. આ નારીયાતનાની કથા નથી. શારીરિક-માનસિક-આર્થિક-સામાજિક – એમ કોઈ જ પ્રકારનો જુલમ નથી. એક સુખી દેખાતા ઘરની સુખી ગૃહિણીની વાત છે. માટે જ એનાં પગલાં સર્વસામાન્ય સમજણની દૃષ્ટિએ એને મનસ્વી ઠરાવે એવાં લાગે છે. ઘર અને નોકરીના બે મોરચા સંભાળવા જતાં અનુભવાતી ખેંચાતાણ, મિહિરનો - બાનો બાળક માટેનો આગ્રહ, બાની ચાકરીની જવાબદારી, પોતાના જન્મદિનની અવજ્ઞા... અનુપાને પ્રશ્ન થાય છે :

“પુરુષને તો ક્યારેક પૂર્ણ કારકિર્દી અને સંતાન વચ્ચે પસંદગી કરવી પડતી નથી ને મારે શા માટે ?”

એને એક ગમ્મતભર્યો પણ ધારદાર વિચાર આવે છે : “કાશ ! મિહિરને એક પત્ની તેમ મારે પણ હોત !”

કોલેજની નોકરી એને ફળે છે. એક વર્ષ માટે અમેરિકાની સ્કૉલરશિપ મળે છે.

મહત્વાકાંક્ષી અનુપા તક ગુમાવવા માગતી નથી; પણ તટસ્થ ભાવે મિહિરનો વિચાર કરે છે. એ પોતાની સાથે બંધાયેલો રહે અને તકલીફ ભોગવે તેને બદલે અન્ય જોડે લગ્ન કરી સુખી થાય એવી ભદ્ર ભાવના સાથે છૂટાછેડા માગે છે. આ એનું અત્યંત આઘાતજનક ચોથું પગલું છે – ઉઘાડા આકાશ નીચે આવી જવાનું ! જલ્પા-મિહિરને જોડવાનું એના મનમાં છે, સંજોગવશાત્ એ શક્ય બનતું નથી. મિહિર અનેક આનાકાની પછી છૂટાછેડા આપે છે. બાને દિવંગત અને દિયરનો વિદેશવાસ બતાવીને લેખિકાએ સિક્કતથી આ આંચકો આપનારી ઘટના શક્ય બનાવી છે. પ્રશ્ન થાય કે છૂટાછેડા અનિવાર્ય છે ખરા ? તે લીધા વિના પણ હઠ કરીને અનુપા વિદેશી જઈ શકી હોત. પરંતુ ઉભય પક્ષે પરસ્પરના અભાવમાં જે તાવણીમાંથી પસાર થવાનું આવે છે તે ન થાત અને પાંચમું પગલું સ્વાભાવિક ન બનત.

કથામાં પૃથ્વી પર પાંચ પગલાં અનુપા જ ભરતી નથી, મિહિર પણ ભરે છે. તેથી પગલે પગલે બંધનો શિથિલ થતાં જાય છે. મિહિરનું પ્રથમ પગલું, “તમને મિસિસ મિહિર બનવું ગમશે ?” એ પ્રશ્નથી આરંભાય છે. એ પગલાથી શરૂ થયેલી યાત્રા એના અંતિમ પાંચમા પગલા – “તમે અનુપા જ રહો, હું મિહિર જ” – આગળ વિરમે છે. પ્રત્યેક પગલે ઉભયની તાવણી થાય છે. મિહિર મનની માનેલી સાથે દાંપત્યજીવન શરૂ કરે છે, બાળક ઝંખે છે; પરંતુ આક્રમક બનતો નથી. અનુપા માનસિક રીતે તૈયાર થાય તે માટે ધીરજ ધરે છે. પોતાને ન ગમતું હોવા છતાં તેને નોકરી કરવા દે છે અને અનિચ્છાએ છૂટાછેડા પણ આપે છે. એકલો પડતાં પાર્ટી અને મિત્રોમાં ખુવાર થવાનો પ્રયોગ કરી જુએ છે, દયાજનક એકલતા વચ્ચે જીવે છે. અનુપા પાછી આવે એવું તીવ્રતાથી ઝંખે છે. ‘સ્વાશ્રય’ના નિવાસ દરમિયાન અનુપાને ત્યાંના નીતિનિયમોની ગુલામી કરતાં મિહિરની ગુલામી સારી લાગે છે. એની દુર્દશાથી એ વ્યથિત છે. પ્રેમલગ્ન નથી, છતાં ઉભયનાં અંતરનો તાર પ્રચ્છન્નપણે એકબીજા માટે ખેંચાતો રહે છે. બંનેને એ જ બળ ને પ્રેરણા આપે છે. એની પરાકાષ્ઠા અનુપાના પાંચમા પગલા નિમિત્તે થયેલા ઉભયના મિલન-પ્રસંગમાં માણવા મળે છે. લેખિકાએ બહુ જ નાજુક છતાં સંયમિત કલમે એ પ્રસંગ આલેખ્યો છે.

અનુપાને માટે કૉલેજમાં આચાર્યાના પદ માટે તક ઊભી થાય છે; પરંતુ ડિવોર્સી હોવાથી મેનેજમેન્ટ તેના પતિનું કેરેક્ટર સર્ટિફિકેટ માગે છે. સહેજ આંચકો અનુભવવા છતાં અનુપા પાંચમું પગલું ભરે છે, મિહિર પાસે મુલાકાત માગે છે. “આપીશ, તું કહે તો જાતે આવીને આપી જાઉં” એવો હકારાત્મક પ્રતિભાવ મિહિર આપે છે. આ મુલાકાતમાં ભાવવિવશ થવાની નાજુક ક્ષણોમાંથી ઉભય પસાર થાય છે. બંને એકમેકથી છુપાવવા મથતાં છતાં આંસુનો પ્રવાહ રોકી શકતાં નથી. મિહિર ‘ન જા’ ‘ન જા’ કહેવા તત્પર છે. અનુપા માટે મિહિરની દુર્દશા અસહ્ય છે... પણ મિહિર માત્ર સમાચાર જ

આપે છે કે પોતે કોથમીરની ચટણી ખાવી બંધ કરી છે. સમર્પિત થઈ જવાની આ ભાવમય નિર્બળ ક્ષણે અનુપા જાતને સંભાળી લે છે અને મિહિરના આત્મમાનને જગાડે છે.

“ના મિહિર, ત્યાં જ તમારી ભૂલ થાય છે. ત્યાં જ મારો ઝઘડો છે તમારી સાથે, સમાજ સાથે. ઘરની સ્વચ્છતા કે નિયમનો બોજ મારી એકલી પર શા માટે ? ચટણી ખાવાનું છોડી દીધું પણ તમારે માટે તમે જરૂર પડવે ચટણી બનાવી શકો છો તે તમને ન સૂઝ્યું ?”... મિહિર, એક વાત કહું ? તમારી અવદશાનું કારણ હું છું. હું નિમિત્ત પણ તમે પોતે પણ નથી ? શા માટે તમારી જિંદગીની સુખસગવડનો તમામ બોજો બીજા ઉપર નાખી દેવો ? યુ આર રિસ્પોન્સિબલ ફોર યોર લાઇફ. આત્મદયામાં આળોટવાનું તમને શોભતું નથી.” (૩૩૩). આ નાજુક પ્રસંગ કલ્પીને લેખિકાએ મિહિરના પાંચમા પગલાં પર ઔચિત્યની, મીનમેખપણાની અને કલાકીય ઊંચાઈની મહોર મારી છે. તેથી એ વાયવ્ય ઉકયન નહીં, પૃથ્વી પર પડતું સમજણપૂર્વકનું પગલું બને છે. પરસ્પર થકી ગૌરવાન્વિત દાંપત્યજીવનની સંવાદિતાની ગુરુચાવી અહીં સાંપડે છે. વિચાર-વાસ્તવ અને કલાનો અહીં સુભગ મેળ સધાયો છે.

સાભાર નોંધ

(પ્રકીર્ણ)

(૨૦૪) મહેરામણનાં મોતી : કન્દર્પ મહેતા, ૨૦૧૪, અલ્ટિયસ-૩ એ/૧૦૧, સિંધુ ભવનની પાછળ, થલતેજ, અમદાવાદ, પૃ. ૧૨૮, રૂ. ૧૫૦/- (૨૦૫) ગઝલનું છંદશાસ્ત્ર : જમિયત પંડ્યા ત્રીજી-૨૦૧૪, અર્જુન ‘રાહી’, ૮/એ, રામકૃષ્ણ સોસાયટી, ગીતામંદિર રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૨૨, પૃ. ૨+૮૩, રૂ. ૫૦/- (૨૦૬) બસ ! હવે બહુ થયું ! : રસીલા કડીયા, બીજી-૨૦૧૨, આર્કેડિયા ફાઉન્ડેશન, અમદાવાદ, પૃ. ૪૮, રૂ. ૩૦/- (૨૦૭) ટોલ્સ્ટોયની બોધકથાઓ : સંપા. આલેખન : હસુ યાશ્ચિક, ૨૦૧૪, સંસ્કાર સાહિત્ય મંદિર, અમદાવાદ, પૃ. ૬+૭૮, રૂ. ૭૫/- (૨૦૮) ગીતાંજલિ ગુંજન : અનુ. આસ્વાદ : પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટ, ૨૦૧૪, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, પૃ. ૪+૨૪૪, રૂ. ૨૦૦/- (૨૦૯) વૃક્ષોનાં રચીએ મંદિરો : મનસુખલાલ ઉપાધ્યાય ‘પ્રવીણ’, ૨૦૧૪, અશોક પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૨૨+૭૩, રૂ. ૧૦૦/- (૨૧૦) અંધકારનો ઉજાસ : મૂ. લે. હેલન કેલર, અનુ. ભગેશ કડકિયા, બીજી : ૨૦૧૪, નવભારત સાહિત્ય મંદિર, અમદાવાદ, પૃ. ૧૪૮, રૂ. ૧૫૦/- (૨૧૧) વિચારોનું વલોણું : વનલતા મહેતા, ૨૦૧૪, અશોક પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ, પૃ. ૮+૧૫૧, રૂ. ૨૦૦/- (૨૧૨) સાહિત્ય પ્રદેશે : નીતા રામૈયા, ૨૦૧૧, શુભમ પ્રકાશન, મુંબઈ, પૃ. ૮+૨૪૭, રૂ. ૨૨૫/-

ચિત્રકૃતિનું શીર્ષક : 'Farewell (વિદાય)'નો એક ભાગ

ચિત્રકાર : નીલિમા શેખ (જ. ૧૮ નવેમ્બર ૧૯૪૫, દિલ્હી)

માધ્યમ : કેન્વાસ પર કેસીન-ટેમ્પેરા

મૂળ ચિત્રનું માપ : ૩૦૫ સેમી X ૧૮૩ સેમી

વર્ષ : ૨૦૦૪-૨૦૧૦

Each night put Kashmir in your dreams ચિત્રશ્રેણીના એક ચિત્ર 'Farewell (વિદાય)'નો આ એક ભાગ છે. અંગ્રેજી ભાષામાં લખતાં કશ્મીરી કવિ સદ્ગત આગા સાહિદ અલી(૧૯૪૯-૨૦૦૧)નાં કાવ્યોના રસ્તે આ ચિત્રશ્રેણીમાં નીલિમા શેખ કશ્મિરના બાહ્યાંતરને પામવાનો પ્રયાસ કરતાં જણાય છે.

બે દશ્યોની એક ફેમમાં મઢ્યો આ ચિત્રાંશ છે. એક તરફ માનવાકૃતિઓ છે તો બીજી તરફ જનશૂન્ય શેરી, મકાનો અને નગરદ્વાર છે. અહીં આખું ચિત્ર તો નથી મૂકી શકાયું પણ આખાં ચિત્રનું સ્થાપત્ય એકાધિક હોરિઝોન્ટલ સ્તરોમાં રચાયું છે. તેમાં ઘણી ઘટનાઓ એક જ સમયે ઘટી રહેલી બતાવાઈ છે. દર્શકની નજર પણ લખાયેલું પાનું વાંચતી/રોકાતી ચોતરફ ફરતી જાય છે. ખાસ કરીને અહીં આલેખાયેલી કાવ્યપંક્તિઓ પણ આપણાં ચિત્ર આસ્વાદને વાંચનના અનુભવની નજીક લઈ જાય છે.

અહીં જોઈ શકાશે કે બે માનવાકારોને એકબીજાની નજીક પણ એકબીજાથી અળગા થવાની આશંકા સાથે દર્શાવાયા છે. આગળનો માણસ પોતાના ફિરેન(કશ્મીરી ડગલો)ને ચીરે છે તો એમાં ઉઘડે છે કશ્મીર. પાછળના માણસના ચહેરે પણ આગલા અન્યમનસ્કતા અને સંવેદના આપણે વાંચી શકીએ છીએ. બંનેની નજર બહાર અને ભીતરના કાશ્મીરમાં ખોવાયેલી છે. જોકે પાછલાં માણસની પીઠે બાંધેલા શિશુની નજર દર્શકને બાંધે છે. એમ કશ્મીરની સમસામયિક વિડંબના સાથે દર્શક મુખોમુખ થાય છે.

કળાવિવેચક ગીતી સેન કહે છે કે નીલિમા શેખનાં ચિત્રોમાં ઇતિહાસ અને સ્મૃતિ તેમજ લોકકથાઓ અને સમકાલીન ઘટનાઓ એકબીજામાં ભળી જાય છે. પર્શિયન લઘુચિત્રોમાંથી અહીં દશ્યો તરી આવે છે, તો અહીં મધ્ય-એશિયાના ભીંતચિત્રોમાં રાક્ષસો છે તો ઊડતી અપ્સરાઓ પણ છે; ચિની વીંટચિત્રોના સર્પાકાર ભૂદશ્યો છે તો ઝગમગતા નાથદ્વારાના રંગો પણ છે; મથુરાની સાંઝીની તરકીબે અહીં આકારો મંડાયા છે. તો બનારસી કિનખાબ પણ છે; અહીં ઈશ્વરોની પુરાકથાઓની જોડાજોડ કશ્મીરના નૂશંસ શાસકોની કથાઓ છે; તો પ્રવાસની મોજમજાની જોડાજોડ છે, કબર ખોદી મૃતકની ઓળખાણ મેળવતા આલેખો.

પ્રસ્તુત શ્રેણીના અન્ય ચિત્રોમાં પણ નગરની તેમજ પ્રાકૃતિક પરિવેશની મુગ્ધકર સૃષ્ટિમાં પથરાયેલો શૂન્યાવકાશ દર્શકને ક્ષુબ્ધ કરે છે. ગતાંકના નિતાંત અંગત છતાં બિનઅંગત એવાં અષાઢી સાંજના ચિત્રથી આ અંકના બિનઅંગત છતાં અંગત એવાં ચિત્ર દ્વારા આપણને નીલિમા શેખના કળાવિશ્વની વિશાળતાની ઝાંખી મળી રહે છે.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ એની મૂળભૂત પ્રવૃત્તિઓ કરવા સાથે જે અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓ કરે છે તેનો અહેવાલ અહીં રજૂ થતો રહે છે. બુધસભા અને પાક્ષિકી સાથે વિવિધ કાર્યક્રમો થતા રહે છે. ગત માસમાં ગુજરાત યુનિવર્સિટી સાથે ભાષાસાહિત્યભવનના ઉપક્રમે માતૃભાષાકૌશલ પ્રમાણપત્ર અભ્યાસક્રમનું આયોજન થયું હતું જેમાં શ્રી કીર્તિદા શાહે સક્રિય રસ લીધો. એ જ રીતે ૨૦ ઓગસ્ટથી પત્રકારત્વના કોર્સનો પણ પ્રારંભ થયો છે. જેનું સંચાલન શ્રી દષ્ટિ પટેલ કરે છે. માતૃભાષા સંવર્ધન કેન્દ્રની કામગીરીમાં ક. લા. સ્વાધ્યાયમંદિરનાં કાર્યકારી નિયામક શ્રી પારુલ કં. દેસાઈનો સહયોગ પણ મળતો રહ્યો છે.

પરિષદની પ્રવૃત્તિઓ અંગે જાણવાની જિજ્ઞાસાએ અમદાવાદ શહેરની સુવિખ્યાત ત્રિપદા શાળાના આચાર્ય શ્રી નિમીષાબહેન એમની શાળાના આશરે ૧૨૫ વિદ્યાર્થીઓ લઈને પરિષદની મુલાકાતે આવ્યાં હતાં ત્યારે શ્રી રતિલાલ બોરીસાગરે વિદ્યાર્થીઓને સંબોધન કર્યું હતું અને મહામંત્રી પ્રફુલ્લ રાવલે પરિષદની પ્રવૃત્તિઓથી એમને વાકેફ કર્યાં હતા. ઊગતી પેઢી પરિષદ અને ગુજરાતી ભાષામાં રસ લેતી થઈ છે તે એક આશાનું કિરણ છે.

ત્રિપદા હાઈસ્કૂલે અમદાવાદની કેટલીક શાળાઓના ગુજરાતી ભાષાના શિક્ષકોનો એક પરિસંવાદ ૨૬ તારીખે રાખ્યો હતો તેમાં પરિષદપ્રમુખ શ્રી ધીરુભાઈ પરીખ, મહામંત્રી પ્રફુલ્લ રાવલ, શ્રી રતિલાલ બોરીસાગર, શ્રી પારુલ કં. દેસાઈ હાજર રહ્યાં હતાં.

તા. ૨૭ સપ્ટેમ્બરે આપણો સાહિત્યવારસો અંતર્ગત રૂપાયતન જૂનાગઢના સહયોગથી ગુજરાતી ભાષાના પ્રતિષ્ઠિત સાહિત્યકાર શ્રી નરોત્તમ પલાણ સાથેની એક સંગોષ્ઠિનું આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું. જેમાં શ્રી હેમંત નાણાવટીએ સ્વાગત કર્યું હતું અને કાર્યક્રમનું સંચાલન શ્રી નીતિન વડગામાએ કર્યું હતું. સદાય ખડખડાટ હસતા આપણી ભાષાના વિદ્વાન શ્રી નરોત્તમ પલાણે શ્રોતાઓને રસતરબોળ કરી દીધા હતા.

□

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંચાલિત ક. લા. સ્વાધ્યાયમંદિર તથા દર્શક ફાઉન્ડેશન દ્વારા આયોજિત ગ્રંથવિમર્શના કાર્યક્રમ અંતર્ગત તા. ૮-૯-૨૦૧૫ના રોજ નાનાભાઈ ભટ્ટકૃત 'ઘડતર અને ચણતર' વિશે શ્રી કંદર્પ દેસાઈએ વક્તવ્ય આપ્યું હતું જેમાં તેમણે કેળવણી ક્ષેત્રે નાનાભાઈએ કરેલા પ્રદાનની વિગતે ચર્ચા કરી હતી. જેમાં નાનાભાઈના

શોખ, હરિજનોનો શાળામાં અને છાત્રાલયમાં પ્રવેશ, અજવાળીબાનું પરિવર્તન જેવા મુદ્દાઓ વિશે વિગતે વાત કરી હતી. ધ્રુવ ભટ્ટકૃત નવલકથા 'તિમિરપંથી'નો અજયસિંહ ચૌહાણે આસ્વાદ કરાવ્યો હતો. જેમાં તેમણે કહ્યું હતું કે ચોસઠ કળાઓમાંની એક ચૌર્યકર્મ વિશેની આ નવલકથા છે. જેમાં સારા સમાજને લક્ષિત કરવામાં આવ્યો છે. જેમાં તેમણે નવલકથાની મર્યાદા અને વિશેષતા ચીંધી આપી હતી. મનુભાઈ પંચોળીકૃત 'સદ્ ભિ: સંગ:'નો શ્રી મનોહર ત્રિવેદીએ આસ્વાદ કરાવ્યો હતો. આ પછી પ્રશ્નોત્તરી-ચર્યા પણ કરવામાં આવી હતી. આ કાર્યક્રમમાં સર્વશ્રી રઘુવીર ચૌધરી, રમેશ દવે, કિરીટ દૂધાત, સંજય ચૌધરી, હર્ષદ ત્રિવેદી વગેરે ભાવકો ઉપસ્થિત રહ્યા હતા. કાર્યક્રમનું સંચાલન દિલીપસિંહ ચૌહાણ (લાલુભા)એ કર્યું હતું. શ્રી પારુલ કંદર્પ દેસાઈએ ક. લા. સ્વાધ્યાયમંદિર અને દર્શક ફાઉન્ડેશનની પ્રવૃત્તિનો પરિચય કરાવીને સૌનો આભાર માન્યો હતો.

**ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના વર્ષ ૨૦૧૬-૨૦૧૭ માટે
પ્રમુખ તરીકે શ્રી ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા**

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ૨૦૧૬-૨૦૧૭નાં બે વર્ષ માટે પ્રમુખપદની થયેલ ચૂંટણીમાં કુલ ૧૦૦પનું મતદાન થયું હતું તેમાં ૨૨ મત અમાન્ય ઠરતાં ૮૮૩ મતોની ગણતરી થઈ. શ્રી ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળાને ૬૮૧ અને શ્રી નાનુભાઈ નાયકને ૩૦૨ મત મળતાં શ્રી ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળાને ચૂંટણી અધિકારીએ ચૂંટાયેલા જાહેર કર્યા છે. તા. ૨૫/૨૬/૨૭ ડિસેમ્બર-૨૦૧૫ના દિવસોમાં ભુજમાં યોજનારા અડતાલીસમા અધિવેશનમાં વર્તમાન પ્રમુખ શ્રી ધીરુ પરીખ પાસેથી શ્રી ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા કાર્યભાર સંભાળશે.

શ્રી ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળાને અભિનંદન.

પરિષદના આગામી કાર્યક્રમો

તા. ૧-૧૦-૨૦૧૫ અને તા. ૧૫-૧૦-૨૦૧૫ના રોજ પાક્ષિકીમાં વાર્તાનું પઠન થશે સાંજે ૬.૧૫ કલાકે.

વિશ્વકવિતા કેન્દ્ર અંતર્ગત

તા. ૭, ૧૪, ૨૧-૧૦-૨૦૧૫ના રોજ ભુધસભા અને ૨૮-૧૦-૨૦૧૫ના રોજ વ્યાખ્યાન સાંજે ૭.૦૦ કલાકે.

સાહિત્યવૃત્ત :

તા. ૧૧-૮-૨૦૧૫ના રોજ વિશ્વકોશમાં સાહિત્યકાર ચુનીલાલ મડિયાની નવલકથા 'પાવક જવાળા' પરથી બનેલી ફિલ્મ વિશે શ્રી અમિતાભ મડિયાએ વક્તવ્ય આપ્યું હતું.

તા. ૧૮-૮-૨૦૧૫ના રોજ શ્રી ભદ્રંકર વિદ્યાદીપક જ્ઞાન-વિજ્ઞાન શ્રેણી અંતર્ગત

શ્રી કેશુભાઈ દેસાઈએ ‘ઉત્તર ગુજરાતના સંતોનો સામાજિક પ્રભાવ’ વિશે વક્તવ્ય આપ્યું હતું.

તા. ૨૨-૮-૨૦૧૫ના રોજ શ્રી વરધીભાઈ પી. ઠક્કરે ‘પ્રાકૃતિક જીવનશૈલીથી આરોગ્ય લાભ’ વિશે વિશ્વકોશમાં વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું.

પોરબંદરના લબ્ધપ્રતિષ્ઠિત સર્જક શ્રી નરોત્તમ પલાણના અશીતીવંદના – અભિનંદનગ્રંથ “શ્વેતકેશી મિતર”નું પૂ. મોરારિબાપુના વરદ હસ્તે, સત્યનારાયણ મંદિર, પોરબંદરમાં તા. ૧૮-૮-૨૦૧૫ના રોજ લોકાર્પણ કરવામાં આવ્યું હતું.

તા. ૩૦-૮-૨૦૧૫ના રોજ કવિ લક્ષ્મીશંકર દુવેરાય વોરા ‘આદર્શ’ના પુસ્તક ‘કાવ્યમંજરી’ જેનું સંપાદન કવિની પૌત્રીઓ મંજરીબહેન અંજારિયા અને દીપ્તિબહેન છાયાએ કર્યું છે. આ પુસ્તકનું અતિથિ શ્રી રમણીક સોમેશ્વરની ઉપસ્થિતિમાં શ્રી ધીરેન્દ્ર મહેતાએ ભુજમાં વિમોચન કર્યું હતું.

દર્શક ફાઉન્ડેશન તથા નારાયણ વિદ્યાવિહાર, ભરૂચ દ્વારા તા. ૨૫-૭-૨૦૧૫ના રોજ ‘ગ્રંથવિમર્શ’ કાર્યક્રમનું આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું. જેમાં મુકુન્દરાય પારાશર્યકૃત ‘સત્યકથા ભાગ ૧-૩’ વિશે શ્રી મીનળ દવેએ, ભગીરથ બ્રહ્મભટ્ટસંપાદિત ‘ગુજરાતી દલિત નિબંધ’ વિશે પન્ના ત્રિવેદીએ, કાકાસાહેબ કાલેલકરકૃત ‘હિમાલયનો પ્રવાસ’ વિશે સંધ્યા ભટ્ટે આસ્વાદ કરાવ્યો હતો. તેમજ શ્રી કિરીટ દૂધાતે ઝવેરચંદ મેઘાણીની બે વાર્તાઓ ‘કડેડાટ’ અને ‘પાનકોરી ડોશી’ વિશે અને રમેશ ર. દવેએ ‘પશુપ્રેમ અને માનવસંવેદના’ દર્શાવતી વાર્તાઓ ‘જુમો ભિસ્તી’, ‘કમાઉ દીકરો’ અને ‘સાંકળ’ વિશે રસપ્રદ વાત કરી હતી.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું ૪૮મું અધિવેશન

ગુજરાત સાહિત્ય પરિષદનું ૪૮મું અધિવેશન ઈન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ યુથ ડેવલપમેન્ટ અને શ્રી મુક્તજીવન સ્વામિબાપા આર્ટ્સ-કોમર્સ અને બી.સી.એ. કોલેજના સંયુક્ત યજમાનપદે ભુજ મુકામે તારીખ ૨૫, ૨૬, ૨૭ ડિસેમ્બર-૨૦૧૫ના ત્રણ દિવસ યોજાશે.

: અધિવેશન સ્થળ :

શ્રી મુક્તજીવન સ્વામિબાપા આર્ટ્સ-કોમર્સ કોલેજ હોલ,
કચ્છ યુનિવર્સિટી સામે, મુન્દ્રા રોડ, ભુજ (કચ્છ)

: ઉદ્ઘાટન સમારંભ :

તા.૨૫-૧૨-૨૦૧૫, શુક્રવાર, બપોરે ૩.૦૦થી ૬.૦૦

તા. ૨૫-૧૨-૨૦૧૫, શુક્રવાર, સાંજે ૮.૦૦થી ૧૦.૦૦

યજમાન સંસ્થા આયોજિત સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમ

૨૬-૧૨-૨૦૧૫, શનિવાર, સવારે ૮.૦૦થી ૯.૩૦

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની મધ્યસ્થ સમિતિ અને

કાર્યવાહક સમિતિની સંયુક્ત બેઠક

બેઠક પ્રથમ : તા. ૨૬-૧૨-૨૦૧૫, શનિવાર, સવારે ૯.૩૦થી ૧૨.૩૦

ચરિત્રાત્મક સાહિત્ય

વિભાગીય અધ્યક્ષ : શ્રી પ્રફુલ્લ રાવલ

વક્તા : શ્રી યોગેશ જોષી, શ્રી મુનિકુમાર પંડ્યા, શ્રી સંધ્યા ભટ્ટ

સંચાલન : શ્રી ઉષા ઉપાધ્યાય

બેઠક બીજી : તા. ૨૬-૧૨-૧૫ શનિવાર, બપોરે ૩.૦૦થી ૬.૦૦

વિવેચન-સંશોધન

વિભાગીય અધ્યક્ષ : શ્રી અનિલા દલાલ

વક્તાઓ : શ્રી સેજલ શાહ, શ્રી નીતા ભગત, શ્રી દીપક રાવલ

સંચાલન : શ્રી કીર્તિદા શાહ

બેઠક ત્રીજી : તા. ૨૬-૧૨-૧૫, શનિવાર, રાત્રે ૮.૩૦થી ૧૦.૩૦

આસ્વાદ : કચ્છના પરિવેશની કૃતિઓનું વાચિકમ્

વિભાગીય અધ્યક્ષ : શ્રી વીનેશ અંતાણી

વાચિકમ્ : શ્રી અદિતિ દેસાઈ અને અન્ય

સંચાલન : શ્રી નીતિન વડગામા

બેઠક ચોથી : તા. ૨૭-૧૨-૧૫, રવિવાર, સવારે ૮.૦૦થી ૯.૩૦

ગુજરાતી ભાષાનું સંવર્ધન અને શિક્ષણ

વિભાગીય અધ્યક્ષ : શ્રી મનસુખ સલ્વા

વક્તાઓ : શ્રી ભદ્રાયુ વછરાજાની, શ્રી પી. જી. પટેલ

સંચાલન : શ્રી રાજેન્દ્ર પટેલ

બેઠક પાંચમી : તા. ૨૭-૧૨-૧૫, રવિવાર, સવારે ૯.૩૦થી ૧૧.૩૦

પ્રદેશવિશેષ અને સાહિત્ય : કચ્છ

વિભાગીય અધ્યક્ષ : શ્રી ધીરેન્દ્ર મહેતા

વક્તાઓ : શ્રી કીર્તિ ખત્રી, શ્રી દર્શના ધોળકિયા,

શ્રી કાંતિ માંલસતર, શ્રી વિશન નાગડા

સંચાલન : શ્રી જનક નાયક

બેઠક છઠ્ઠી : તા. ૨૭-૧૨-૧૫, રવિવાર, બપોરે ૧૧.૩૦થી...

અધિવેશન સમાપન બેઠક

- ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું ખુલ્લું અધિવેશન અને સમાપન બેઠક
- ઠરાવો : પ્રતિભાવો અને આભારવિધિ
- આભારદર્શન (પરિષદ અને યજમાન સંસ્થા)
- બપોરના ભોજન પછી અધિવેશનની સમાપ્તિ થશે.

નોંધ : અધિવેશનમાં ભાગ લેવા ઇચ્છતા પ્રતિનિધિઓએ ભોજન-ઉતારા શુલ્ક રૂ. ૩૦૦/- તથા પ્રતિનિધિ શુલ્ક રૂ. ૨૦૦/- ભરવાના રહેશે. કુલ રૂ. ૫૦૦/- થશે. વિદ્યાર્થીઓએ ૫૦ ટકા રકમ ભરવાની રહેશે. (કાર્યક્રમનો અહેવાલ રજૂ કરનાર વિદ્યાર્થીને પ્રમાણપત્ર આપવામાં આવશે) ભોજન-ઉતારા અને પ્રતિનિધિ શુલ્ક તા. ૧૫-૧૨-૨૦૧૫ સુધીમાં પરિષદ કાર્યાલય, અમદાવાદમાં ભરી દેવાથી વ્યવસ્થા સરળ થશે. ત્યારબાદ સ્વીકારવામાં આવશે નહીં.

વ્યવસ્થામાં સહાયભૂત થવા ઉપરની તારીખ સુધીમાં આપની ડેલિગેટ ફી ભરાઈ જાય તે ઇચ્છનીય છે. ત્યારબાદ સ્થળ પર ભરનારે દોઢો ચાર્જ ચૂકવવાનો રહેશે.

□

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અધિવેશન બાબત

આદરણીયશ્રી,
વંદન.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ દર બે વર્ષે ગુજરાતમાં વિવિધ સ્થળે અધિવેશન યોજે છે. આ અધિવેશન ખૂબ જ સાહિત્યિક અને સાંસ્કૃતિક વાતાવરણ સર્જે છે અને જે તે વિસ્તારના સાહિત્યપ્રેમીઓ તથા સર્જકોને પ્રેરણા આપે છે.

૨૦૧૫ના ડિસેમ્બરમાં આ પરિષદનું અધિવેશન ભુજમાં યોજાય તેના પ્રયાસો ઉપરોક્ત બંને સંસ્થાઓએ કર્યા અને સદ્ભાગ્યે પરિષદે તેને લીલી ઝંડી આપી છે. એટલે તા. ૨૫-૨૬-૨૭ ડિસે. ૨૦૧૫ના ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું અધિવેશન ભુજ ખાતે યોજાશે.

આ પરિષદમાં આશરે ૮૦૦થી ૧૦૦૦ સાહિત્યકારો અને સાહિત્યપ્રેમીઓ કચ્છ તથા સમગ્ર ગુજરાતમાંથી હાજર રહેશે તેવી ધારણા છે. તેમનાં નિવાસ તથા ભોજન વગેરેની વ્યવસ્થા કરવાની રહેશે. તે તથા અન્ય ખર્ચ વિશે આયોજન કરતાં આશરે ૨૦ લાખનો ખર્ચ અંદાજિત કરવામાં આવ્યો છે. આ ખર્ચ મહાજનો તથા સાહિત્યપ્રેમીઓ અને નાગરિકોની સહાયથી એકઠી કરવાનું વિચાર્યું છે. આ બાબતને ઉષ્માભર સહકાર મળશે તેવી આશા છે.

આ માટે આ રીતે દાન સ્વીકારવાનું નક્કી કર્યું છે :

સુવેનીયર પેજ શુભેચ્છક તરીકે (નીચે સ્ટ્રીપ)	રૂ. ૨૦૦૦/-
સુવેનીયરમાં મલ્ટીકલરપેજ જાહેરાત	રૂ. ૨૫,૦૦૦/-
સુવેનીયરમાં મલ્ટીકલર કવરપેજ-૨	રૂ. ૭૫,૦૦૦/-
સુવેનીયરમાં મલ્ટીકલર કવરપેજ-૩	રૂ. ૭૫,૦૦૦/-
સુવેનીયરમાં મલ્ટીકલર કવરપેજ-૪	રૂ. ૧,૨૫,૦૦૦/-

શુભેચ્છક સભ્ય તરીકે રૂ. ૫૦૦૦/- કે તેથી વધુ રકમ નોંધાવીને સહયોગ સ્વીકારાશે.

ભોજનદાતા તરીકે રૂ. ૧ લાખ નોંધાવી શકાશે. આખા દિવસના ભોજનદાતા તરીકે રૂ. ૩ લાખ નોંધાવી શકાશે.

સ્વાગત સભ્ય તરીકે રૂ. ૧ લાખ કે તેથી વધુનો સહયોગ આવકાર્ય છે.

પરિષદના સભ્યો માટે કીટના દાતા તરીકે રૂ. ૩ લાખ નોંધાવી શકાશે.

આમાંથી કોઈ પણ વિભાગમાં આપનું દાન આવકાર્ય રહેશે. ૮૦-જીનું પ્રમાણપત્ર મેળવવાની પ્રક્રિયા ચાલુ છે.

આપને અમારી વિનંતી છે કે આ સાહિત્ય યજ્ઞમાં આપ પણ સક્રિય સહયોગ બની અને કચ્છની જનતાને જે એક અનન્ય લાભ મળી રહ્યો છે તેને પ્રોત્સાહન આપો.

આ માટે શ્રી રસનિધિ એ. અંતાણી (મોબાઈલ નં. ૯૮૨૫૭૩૦૩૧૫)નો સંપર્ક કરવા અને મદદરૂપ થવા વિનંતી છે.

૧૪

સાભાર નોંધ

(પ્રકીર્ણ)

_(૨૧૩) મોહન પી. મહાત્મા : આલેખન : સતીશ વ્યાસ, ૨૦૧૪, શુભમ પ્રકાશન, મુંબઈ, પૃ. ૧૦+૯૧, રૂ. ૧૦૦/- (૨૧૩-અ) લાઈફ લાઈન : હેત્રી શાસ્ત્રી, ૨૦૧૩, શુભમ પ્રકાશન, મુંબઈ, પૃ. ૮+૧૧૦, રૂ. ૧૦૦/- (૨૧૪), ગૂંથાતી શેર : નીલા પ્રવીણ ત્રિવેદી, ૨૦૧૪, લેખક પોતે : ડી/૫૫, ગુલાબ વાટિકા સોસાયટી, જૂના પાદરા રોડ, વડોદરા-૨૦, પૃ. ૧૭૬, રૂ. ૬૫/- (૨૧૫) નિરાંતના પડઘા : મહેન્દ્ર પુરોહિત, ૨૦૧૪, 'નિરાંત' પ્લોટ નં. ૨૮૭, સેક્ટર-૨૦, ગાંધીનગર-૩૮૨૦૨૧, પૃ. ૧૭૬, રૂ. ૬૫/- (૨૧૬) માંયલો ભીતરનો જલે : સ્મૃતિ યાત્રી : શંકર પેન્ટર, ૨૦૧૫ જાસૂદ પ્રકાશન, મહેસાણા પૃ. ૧૮+૧૯૦ રૂ. ૨૦૦/- (૨૧૭) મૂલ્ય ઘડતરની કહેવતકથાઓ : સુરેશ ઠાકર, ૨૦૧૪, આર. આર. શેઠ એન્ડ કંપની પ્રા. લિ., મુંબઈ/અમદાવાદ, પૃ. ૯૬, રૂ. ૭૫/- (૨૧૮) જીવન ઘડતરની કહેવતકથાઓ : સુરેશ ઠાકર, ૨૦૧૪, આર. આર. શેઠ એન્ડ કંપની પ્રા. લિ., મુંબઈ/અમદાવાદ, ૧૦૪, રૂ. ૭૫/- (૨૧૯) સુગંધનો દરિયો : હર્ષદ પંડ્યા 'શબ્દપ્રીત', ૨૦૧૪, આર. આર. શેઠ એન્ડ કંપની પ્રા. લિ., મુંબઈ/અમદાવાદ, પૃ. ૮૮, રૂ. ૭૦/- (૨૨૦) અખંડ તરસ : હર્ષદ પંડ્યા શબ્દપ્રીત, ૨૦૧૪, આર. આર. શેઠ એન્ડ કંપની પ્રા. લિ., મુંબઈ/અમદાવાદ, પૃ. ૮૮, રૂ. ૭૦/- (૨૨૧) આંગળી ચીંધ્યાનું પુણ્ય : હર્ષદ પંડ્યા, શબ્દપ્રીત : ૨૦૧૪, આર. આર. શેઠ એન્ડ કંપની પ્રા. લિ., મુંબઈ/અમદાવાદ, પૃ. ૮૮, રૂ. ૭૦/- (૨૨૨) સ્ત્રી ઓળખ વગરનું અસ્તિત્વ : મૂ. લે. તસલીના નસરીન, અનુ. જયા જાની, પુનર્મુદ્રણ ૨૦૧૪, આર. આર. શેઠ એન્ડ કંપની પ્રા. લિ. મુંબઈ/અમદાવાદ, પૃ. ૮+૨૦૮, રૂ. ૧૭૫/-

આ અંકના લેખકો

- ગિજમશી પરમાર : ૭૫, સમરથનગર, પો. સરદારનગર, હાંસોલ, અમદાવાદ-૩૮૨૪૭૫
- કનૈયાલાલ ભટ્ટ : ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, અભિલેખાગાર ભવન, ટાઉનહોલ પાસે, સેક્ટર-૧૭, ગાંધીનગર-૩૮૨૦૧૭
- ગિરીશ ભટ્ટ : પ્રશાંતિ નિલયમ, માધવનગર, સુરેન્દ્રનગર-૩૬૩૦૦૧
- ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા : ડી/૬, પૂર્ણેશ્વર ફ્લેટ, ગુલબાઈ ટેકરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫
- ચિનુ મોદી : ૧૬, જિતેન્દ્ર પાર્ક, પાલડી, અમદાવાદ-૩૮૦૦૭
- જયદેવ શુક્લ : જશોદાનગર, જીન પાસે, કૉલેજ રોડ, સાવલી-૩૮૧૭૭૦, જિ. વડોદરા
- દક્ષા વ્યાસ : કોટ, વ્યારા-૩૮૪૬૫૦, જિ. સુરત
- દેવેન્દ્ર દવે : ધરતી ફ્લેટ્સ, વિભાગ-૧, બ્લોક-૨૦૪, બીજે માળ, ન્યૂ રાણીપ, અમદાવાદ-૩૮૨૪૭૦
- ધીરુ પરીખ : વિજયપાર્ક, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮
- નિરંજન ભગત : ઈ/૨૩, જલદર્શન ફ્લેટ, આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮
- નીલિમા શેખ : 'નિહારિકા', યુનિવર્સિટી હેલ્થ સેન્ટર પાછળ, પ્રતાપગંજ, વડોદરા- (આવરણ) ૩૮૦૦૦૨
- પરેશ નાયક : ૨-૪, મૃદુલ પાર્ક, ગુલબાઈ ટેકરા, પોલિટેકનિક રોડ, આંબાવાડી, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૧૫
- પીયૂષ ઠક્કર : બળવંત પારેખ સેન્ટર, સી/૩૦૨, સિદ્ધિ વિનાયક કોમ્પ્લેક્ષ, રેલવે સ્ટેશન પાછળ, ફરામજી રોડ, વડોદરા-૩૮૦૦૦૭
- પ્રફુલ્લ રાવલ : ૩, રાજમહેલ ફ્લેટ, આઈઓસી કોલોની રોડ, વીરમગામ-૩૮૨૧૫૦
- ભાવના હેમંત વકીલના : ૮, ઠાકોરદ્વાર સોસાયટી, ઘોડાદોડ મેઈનરોડ, ચોકલેટ મોલ પાસે, સુરત-૩૮૫૦૦૭
- ભાવેશ ભટ્ટ : એચ/૫૦૩, સ્વામિનારાયણ કેસલ-૧, અર્જુન આશ્રમ પાસે, ગ્રીન સિટી રોડ, નિર્જયનગર, અમદાવાદ-૩૮૨૪૮૨
- રમણ સોની : ૧૮, હેમદીપ સોસાયટી, દિવાળીપુરા, જૂનાપાદરા, વડોદરા-૩૮૦૦૧૫
- શરીફા વીજળીવાળા : બી/૪૦૨, વૈકુંઠ પાર્ક, બેજનવાલા કોમ્પ્લેક્ષ પાછળ, તાડવાડી, કોઝવે રોડ, તાલવાડી, રાંદેર, સુરત-૩૮૫૦૦૮
- હરિકૃષ્ણ પાઠક : પ્લોટ નં. ૬૨/૨, સેક્ટર-૨/એ, ગાંધીનગર-૩૮૨૦૦૨

કવિ શ્રી સુન્દરમૂના નવા કાવ્યસંગ્રહો

૧. પલ્લવિતા	૧૯૯૫	૮+૩૫૬	રૂ. ૧૬૦
૨. મહાનદ	૧૯૯૫	૭+૧૯૩	રૂ. ૮૦
૩. પ્રભુ-પદ	૧૯૯૭	૧૩+૪૪૧	રૂ. ૨૨૫
૪. અગમ નિગમા	૧૯૯૭	૧૧+૨૯૨	રૂ. ૧૫૦
૫. પ્રિયાંકા	૧૯૯૭	૧૧+૩૬૭	રૂ. ૧૫૦
૬. નિત્યશ્લોક	૧૯૯૭	૧૨+૧૮૮	રૂ. ૧૦૦
૭. નયા પૈસા	૧૯૯૮	૧૩+૩૩૩	રૂ. ૧૭૫
૮. વરદા	૧૯૯૮	૧૯+૫૨૯	રૂ. ૨૫૦
૯. ચક્રદૂત	૧૯૯૯	૯+૨૫૯	રૂ. ૧૨૫
૧૦. લોકલીલા	૨૦૦૦	૧૩+૨૫૨	રૂ. ૧૦૦
૧૧. દક્ષિણા-૧	૨૦૦૨	૧૭+૩૨૩	રૂ. ૫૦
૧૨. મનની મર્મર	૨૦૦૩	૧૦+૩૮૭	રૂ. ૫૦
૧૩. ધ્રુવયાત્રા	૨૦૦૩	૧૨+૩૪૫	રૂ. ૫૦
૧૪. ધ્રુવચિત્ત	૨૦૦૪	૧૭+૨૭૪	રૂ. ૫૦
૧૫. ધ્રુવપદે	૨૦૦૪	૧૧+૨૫૩	રૂ. ૫૦
૧૬. શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૧	૨૦૦૫	૧૬+૩૨૦	રૂ. ૨૦૦
૧૭. શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૨	૨૦૦૫	૧૬+૩૭૦	રૂ. ૨૦૦
૧૮. શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૩	૨૦૦૬	૩૨+૩૧૭	રૂ. ૨૫૦
૧૯. મંગળા-માંગલિકા	૨૦૦૭	૨૮+૨૩૮	રૂ. ૧૫૦
૨૦. તું ક્યાં... હું ક્યાં ! ?	૨૦૦૮	૨૮+૩૦૫	રૂ. ૨૫૦
૨૧. સ્વાગતમ્ ગીતવાહીને	૨૦૦૯	૧૬+૨૦૭	રૂ. ૧૫૦
૨૨. 'સાવિત્રી'ના કાવ્યખંડો	૧૯૯૫	૨૪+૪૭૩	રૂ. ૩૦૦

(અનુવાદ : શ્રી અરવિન્દના મહાકાવ્ય Savitriમાંથી, મૂળ અંગ્રેજી સાથે.)

૨૩. દક્ષિણા-૨	૨૦૦૨	૧૮+૬૭૬	રૂ. ૫૦
---------------	------	--------	--------

(અનુવાદ : શ્રી અરવિન્દના Last Poems, More Poems,
Collected Poemsમાંથી, મૂળ અંગ્રેજી સાથે.)

આ તમામ સંગ્રહોનાં પ્રાપ્તિસ્થાન :

૧. ગ્રંથવિહાર, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, ટાઈમ્સ ઓફ ઈન્ડિયા પાછળ, આશ્રમમાર્ગ,
અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯
૨. ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, રતનપોળનાકા સામે, ગાંધી માર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧

ગ્રંથસમીક્ષાનું મહત્ત્વનું પ્રયોજન સરજાતા સાહિત્યને અવલોકવાનું હોય છે. એટલે કૃતિનો – ગ્રંથનો ચોખ્ખો ચહેરો વાચકો સામે ઊપસી રહે એવી અપેક્ષા સમીક્ષક પાસેથી રહે. એ માટે કોઈ એક પદ્ધતિ તો હોઈ ન શકે. અનેકવિધ પદ્ધતિ પણ હોઈ શકે.

– રમણ સોની

મારો અનુભવ એવો છે કે વિવેચનની મજા અન્ય વિદ્યાશાખાના મિશ્રણથી પ્રગટતી હોય છે. સ્વાધ્યાય જેટલો વ્યાપક તેટલી વિવેચનની સર્વાશ્વેષિતા વિશેષ. લોકસાહિત્ય, ચારણી સાહિત્ય, સંતસાહિત્ય અને મધ્યકાલીન સાહિત્ય માટે તો અન્ય વિદ્યાશાખાઓનો અભ્યાસ અનિવાર્ય જણાય છે.

– નરોત્તમ પલાણ

કવિનું કામ લોકોને ઉશ્કેરવાનું અને શાંત પાડવાનું હોય છે. ઉશ્કેરાઈને તે પ્રવૃત્તિ કરે અને શાંત થઈને નિવૃત્તિ કરે. પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ બંને જીવનમાં જરૂરી છે. પ્રેરકબળ વિના પ્રવૃત્તિ નહીં અને વૈરાગ્યબળ વિના નિવૃત્તિ નહીં. આ બંને બળો કવિ સર્જતા હોય છે.

– સ્વામી સચ્ચિદાનંદ

સાચો ઉસ્તાદ તો ખુદ ઉસ્તાદો બનાવે, નહીં કે અનુયાયીઓ સરજે. અસલી ગુરુ તમને તમે સ્વતંત્ર થાવ એમ ઇચ્છે. તે તમને નકલબાજ નહીં બનાવે.

– આચાર્ય રજનીશ

આનંદ આપનારા કર્મ માટે અડધો પગાર મળે તોય તે પસંદ કરવા જેવું ગણાય. કર્મ આનંદમય બને ત્યારે કામચોરી અને દિલચોરીનો પ્રશ્ન જ નથી રહેતો. જે પ્રાધ્યાપકને વર્ગમાં ભણાવવામાં આનંદ મળે, તે કદી તાસ પડે ત્યારે ખુશ ન થાય.

– ગુણવંત શાહ

સ્થાનસમર્પિત

ડૉ. અરુણ જે. કક્કડ

એસોસિએટ પ્રોફેસર, હેડ ઓફ ગુજરાતી ડિપાર્ટમેન્ટ, દેવમણિ કોલેજ,
વિસાવદર

ગ્રંથવિહાર

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, 'ટાઈમ્સ' પાછળ, નદી કિનારે, આશ્રમ માર્ગ,
અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૯. ફોન : ૨૬૫૮૭૯૪૯

કેટલાંક નોંધપાત્ર પ્રકાશનો

શ્રેષ્ઠ સુંદરમ્ (2015)	સંપાદક : સુધા પંડ્યા, પિનાકિની પંડ્યા	400
પરિવાર-કાવ્યો (2015)	સંપાદક : ડૉ. શ્રદ્ધા ત્રિવેદી	320
સાહચર્ય : વાર્ષિકી : 2015	તંત્રી : ભરત નાયક	
	સંપાદક : ગીતા નાયક	300
સાહચર્ય : વાર્ષિકી : 2014		300
સાહચર્ય : વાર્ષિકી : 2013		300
અંતે આરંભ (લેખસંગ્રહ) (2009)	રસિક શાહ - બંને ભાગના	400
બહુવચન (અનુવાદસંચય) (2012)	કરમશી પીર	350
અર્વાચીનતાના સૂર્યોદયના છડીદાર (એલેક્ઝાન્ડર કિન્લોક ફાર્બસ : જીવન અને કાર્ય) (2015)	દીપક મહેતા	80
પુરાણોમાં ગુજરાત (બીજી આ. 2011)	ઉમાશંકર જોષી	200
અમદાવાદનો ઇતિહાસ (સન 1850 સુધીનો) (2014)		
	લે. સ્વ. મગનલાલ વખતચંદ શેઠ	100
સંસ્કૃત સાહિત્યમાં વનસ્પતિ (2005)	બાપાલાલ ગ. વૈદ્ય	200
ઝીલો રે મચ્છુનો પડકાર (મોરબી જળહોનારતની દર્દભરી દાસ્તાન (2015)		
	ઉત્પલ સાંડેસરા, ટોમ વૂટન; અનુ. નિરંજન ભો. સાંડેસરા	400

અરુણોદય પ્રકાશન

પુસ્તક પ્રકાશક, પ્રસારક અને પ્રચારક

૨૦૨, હર્ષ, કોમ્પ્લેક્સ, ખત્રીપોળ સામે, ગાંધી રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧

ફોન : ૨૨૧૧૪૧૦૮ - email : arunodayprakashan@yahoo.co.in

તાજેતરનાં તદ્દન નવાં પ્રકાશનો

પી. ખરસાણીનો વેશ	જીવનચરિત્ર	પ્રફુલ્લ ખરસાણી	૮૦૦
શિલ્પ સમીપે	સ્થાપત્ય પરિચય	કનુ સૂચક	૫૦૦
જ્ઞાન પરબ (જનરલ નોલેજ ૨૦૧૫)	જનરલ નોલેજ	સં. બંસીધર શુક્લ	૨૦૦
અમરવાણી	ચૂંટેલાં પ્રવચનો	સં. બંસીધર શુક્લ	૨૬૦
રૂપાન્તર	સાહિત્ય-સિનેમા	અમૃત ગંગર	૩૨૫
નવલકથા : સ્વરૂપ ને વૈવિધ્ય	સ્વરૂપ-વિવેચન	સં. શિરીષ પંચાલ	૬૨૫
આત્મકથા	સ્વરૂપ-વિવેચન	સતીશ વ્યાસ	૧૦૦
ટૂંકી વાર્તા	સ્વરૂપ-વિવેચન	વિજય શાસ્ત્રી	૧૨૦
મૈ. ગણદેવીનો ગલો	દ્વિઅંકી	સતીશ વ્યાસ	૭૦
લાભશંકર ઠાકરના આદર્શ એકાંકી	એકાંકી સંગ્રહ	સં. સતીશ વ્યાસ	૧૦૦
પદચિહ્ન	સુવિચાર	સં. મહેન્દ્ર શાહ	૧૪૫
પરસાખા પરમેશ્વરને	ઈશ્વરને પ્રાર્થના	નીલમ દોશી	૮૦
સાદ સાંભળીએ સર્જનહારનો	ઈશ્વરના પત્રો	નીલમ દોશી	૧૦૦
જીવન ઝરૂખેથી	પ્રેરણાત્મક	નીલમ દોશી	૧૪૦
૪૦૧ પ્રશ્નોત્તરમાં સકળ જ્ઞાન	સવાલ-જવાબ	સં. બંસીધર શુક્લ	૨૦૦
બોમદિલા	નવલકથા	અનુ. પ્રતિભા દવે	૧૬૫
સિદ્ધાર્થ	નવલકથા	અનુ. કમલ સિંધા	૧૦૦
ચિત્રલેખા	નવલકથા	અનુ. અલકેશ પટેલ	૧૦૦
નોખી માટીના માનવો	ચરિત્રો	અંકિત દેસાઈ	૧૦૦
ગુજરાતના ઘડવૈયા (ભાગ-૨)	ચરિત્રો	મકરંદ મહેતા	૩૨૫
શબ્દે શબ્દે રણકાર	પ્રેરણાત્મક	હેતા ભૂષણ	૬૦
શબ્દે શબ્દે શણગાર	પ્રેરણાત્મક	હેતા ભૂષણ	૬૦
ચેતનાનો ઉજાસ	પ્રેરણાત્મક	કાન્તિ ભટ્ટ	૧૩૫
ચેતનાનો વૈભવ	પ્રેરણાત્મક	કાન્તિ ભટ્ટ	૧૩૫
પ્રેરણાના પારિજાત	પ્રેરણાત્મક	કાન્તિ ભટ્ટ	૧૦૦
મહાભારતની પ્રસંગકથાઓ	પ્રસંગો	જિતેન્દ્ર દવે	૧૩૦
માનવ અને પર્યાવરણ	પર્યાવરણ	ડૉ. એન. જી. દીક્ષિત	૧૭૫
આપત્તિ વ્યવસ્થાપન	ડિઝાસ્ટર મેનેજમેન્ટ	”	૮૫
દેશ પરદેશની લોકકથાઓ	લોકકથાઓ	પવનકુમાર જૈન	૧૧૫
નાની અમથી મોટી વાતો	પ્રેરણાત્મક	નરેન્દ્ર પટેલ	૮૫
ભારતીય સંસ્કૃતિના સર્જકો	ચરિત્રાત્મક	દિનકર જોષી	૧૩૦
મહિમા : વિશેષ દિન - પ્રસંગ-વ્યક્તિનો	સામાન્ય જ્ઞાન	બંસીધર શુક્લ	૧૫૦

આપણાં સુખ-દુઃખ તુલનાનાં !

વિચાર કરતાં એમ લાગે કે આ તુલનાશક્તિની તો કેવી ખૂબી છે !

મનમાં એક વિચાર ચાલતો હતો, મોં મલકાતું હતું. પોતાની જાતને મોટી સમજતો હતો, સુખી માનતો હતો. અચાનક જ કાંઈ યાદ આવ્યું; તેની સાથે સરખામણી થવી શરૂ થઈ. મોં પડી ગયું ! સુખ રાખ થઈ ઊડી ગયું. દુઃખના વિચારોથી મન હવે કડવું થઈ ગયું. મનમાં પીડા ઊપડી. અજંપો થયો. દેહમાં વેદના થઈ આવી... એવામાં બીજું કંઈ યાદ આવ્યું. કોઈકે આવી વધુ દુઃખી માણસની વાત કરી. એ સાંભળી મનને સારું લાગ્યું ! પેલી વેદના ઓસરવા લાગી.

શું છે આ ? તુલનાની આ તે કેવી તાકાત ?

મેળામાં મહાલવા એક માણસ જતો હતો. મસ્તીભરી ચાલ હતી અને ગળામાંથી ગીતોના સૂર રેલાતા હતા. એવામાં રસ્તે ઉતાવળે ચાલતા માણસોના પગ પર નજર પડી. અનેક નર-નારીને એ જાત જાતનાં પગરખાં પહેરીને જતાં જોયાં. રે નસીબ ! મસ્તીનાં ગીતો વરાળ થઈ ઊડી ગયાં ! હાય રે ! મારા પગમાં કાંઈ નહીં ? હું ઉઘાડપગો ! અટકી ગયો. મોળો પડી ગયો. દુઃખી દુઃખી થઈ ગયો ! આગળ વધતાં, ચકડોળ પાસે એક ઠેલણગાડીમાં સૂતેલો માણસ જોયો. આને તો પગ જ ન હતા ! તેને જોયો અને થયું : હાશ ! મને પગ તો છે ! મલકાયો. મનને ઘેરી વળેલો વિષાદ દૂર થયો.

આપણે, આપણાં સુખ-દુઃખને કશીયે સરખામણી વિના તેના સ્વરૂપને પામીએ અને સ્વીકારીએ તો કેવું સારું ? જ્યારે તુલના કરીએ છીએ ત્યારે જ ઉપાધિ આવે છે ! આમ, આપણાં સુખ-દુઃખ વાસ્તવિક છે જ નહીં. કશી તુલના વિના જ જો સુખ-દુઃખનો વિચાર કરીએ તો કેવું સારું. અરે ! આપણે કોઈને સારા કે ખોટા કહીએ છીએ એ પણ અન્યની સરખામણીએ જ ને ?

હવે, તુલનાના કશા વળગણ વિના વિચારવાની ટેવ પાડવા જેવી છે.

તુલના બધે ખપની નથી.

(પાઠશાળા)

— પ્રદ્યુમ્નસૂરિ

સ્થાનસમર્પિત

વસન્ત આત્મા ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ

ગુજરાત સ્ટીલ ડિસ્ટ્રિબ્યૂટર

અમદાવાદ

ધ્યેયની સ્પષ્ટતા ગતિને સાર્થક કરે છે

આપણે કાંઈ ને કાંઈ પુરુષાર્થ તો રોજ કરતા જ રહીએ છીએ, પણ એ પુરુષાર્થની સફળતાની આધારશિલા છે : ધ્યેયની સ્પષ્ટતા.

આપણું ધ્યેય સ્પષ્ટ હોય તો જ, તેને સામે રાખીને કરેલી ગતિ સાર્થક બને છે; એ ગતિ પ્રગતિમાં રૂપાંતર પામે છે. ધ્યેયની સ્પષ્ટતા અને તે પછી, તે માટેના પુરુષાર્થનું સાતત્ય જરૂરી છે. આ સરળ નથી. તેમાં વિઘ્ન આવે તોપણ તે ધ્યેયનો વિકલ્પ ન સ્વીકારવો. ધ્યેયપ્રાપ્તિની તીવ્રતા એ વિઘ્નોને વિખેરી નાખે છે; ઓળંગી જવાનું બળ આપે છે.

માટે, ધ્યેય સિદ્ધ ન થાય ત્યાં સુધી અવિરામપણે મંડચા રહેવું તે સિદ્ધિની પૂર્વશરત છે.

ગામ જવા નીકળ્યા, પણ થોડું ચાલીને જો બીજી દિશાના ગામે જવા વિચાર્યું, એટલે વિઘ્ન શરૂ ! તેથી ધ્યેયની સ્પષ્ટતાની જેમ નિશ્ચલતા પણ તેટલી જ જરૂરી છે. તેમાં ચંચળતા ન ચાલે. નિર્ણય લેતાં પહેલાં ‘આ કે તે’ વિકલ્પ ભલે શોધ્યા કરીએ – એ ચાલે. પણ પછી નહીં.

તે નિર્ણય પછી તબક્કો ગતિનો આવે છે. ગતિ જ પ્રગતિનું રૂપ લે છે અને ધાર્યા ગામ અને ઠામ પહોંચાય છે. માત્ર ચાલવાથી ગામ નથી પહોંચાતું, પણ જે ગામ જવું છે તે ગામની દિશામાં ચાલવાથી તે ગામ પહોંચાય છે – જરૂર પહોંચાય છે.

ધ્યેયની સ્પષ્ટતા ગતિને સાર્થક કરે છે.

(પાઠશાળા)

– પ્રદ્યુમ્નસૂરિ

: સ્થાનસમર્પિત :

નિમેષભાઈ ડગલી

એમ. બી. ટ્રેડિશનલ પ્રિન્ટ્સ પ્રા. લિમિટેડ

૩/એ, અલકાપુરી સોસાયટી, ઉસ્માનપુરા ચાર રસ્તા પાસે,
આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૩. ફોન : ૩૨૮૦૬૬૫૫

**ગૂર્જરનાં પ્રકાશનોની
વિશેષતાઓ**

■ ગૂર્જરનાં પ્રકાશનોની વિશેષતાઓ

■ ગૂર્જરનાં પ્રકાશનોની વિશેષતાઓ

■ ગૂર્જરનાં પ્રકાશનોની વિશેષતાઓ

■ ગૂર્જરનાં પ્રકાશનોની વિશેષતાઓ

■ ગૂર્જરનાં પ્રકાશનોની વિશેષતાઓ

■ ગૂર્જરનાં પ્રકાશનોની વિશેષતાઓ

અમદાવાદમાં આવેલા અમારા ત્રણ વિશાળ ગ્રંથભંડારોમાંથી આપ આ વિષયોનાં પુસ્તકો મેળવી શકો છો :

નવલકથાઓ, નવલિકાસંગ્રહો, કાવ્યસંગ્રહો, જ્વનપ્રેરક લેખસંગ્રહો, હાસ્યલેખસંગ્રહો, પ્રવાસવર્ણનનાં પુસ્તકો, આત્મકથાઓ અને જ્વનચરિત્રો, સંસ્મરણો, બાળ-કિશોર સાહિત્ય, મહિલાસાહિત્ય, આરોગ્યસાહિત્ય, ઉપરાંત વિવિધ પ્રસંગે મિત્રો-સ્વજનોને ભેટ આપી શકાય તેવાં વિવિધ વિષયનાં પુસ્તકો

■ ગૂર્જરનાં પ્રકાશનોની વિશેષતાઓ

■ ગૂર્જરનાં પ્રકાશનોની વિશેષતાઓ

■ ગૂર્જરનાં પ્રકાશનોની વિશેષતાઓ

■ ગૂર્જરનાં પ્રકાશનોની વિશેષતાઓ

ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય

રતનપોળનાકા સામે, ગાંધીમાર્ગ, અમદાવાદ-380001
ફોન : 22144663, 22149660 ફેક્સ : 22144663
ઇ-મેઇલ : goorjar@yahoo.com

■ સંસ્કાર સાહિત્યમંદિર : 5, N.B.C.C. હાઉસ, સહજાનંદ કોલેજની બાજુમાં, આંબાવાડી, અમદાવાદ-380 015 ફોન : 26304259 ■ ગૂર્જર સાહિત્ય પ્રકાશન : 13, શિવરંજની સોસા., ઓવરબ્રિજના છેડે, અશ્વમેધ બંગલોઝના બસસ્ટેન્ડ પાસે, સેટેલાઈટ, અમદાવાદ-15 મો. 9825268759

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનાં મહત્વનાં પ્રકાશનો

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ

The Ultimate Adhesive

[100]